

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Σταύρος Χ. Αναστασόπουλος

A.M.: 1019

**Ο Περικλής μεταξύ Φιλοσοφικής και Ρητορικής κριτικής: η εικόνα του ως
Ρήτορας και Πολιτικού Ανδρός στον Πλάτωνα και τον Αίλιο Αριστείδη**

Κατεύθυνση Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας

Διπλωματική Εργασία

Επιβλέπων: Δημήτρης Καραδήμας

ΑΘΗΝΑ 2018

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Σταύρος Χ. Αναστασόπουλος

A.M.: 1019

**Ο Περικλής μεταξύ Φιλοσοφικής και Ρητορικής κριτικής: η εικόνα του ως
Ρήτορας και Πολιτικού Ανδρός στον Πλάτωνα και τον Αίλιο Αριστείδη**

Κατεύθυνση Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας

Διπλωματική Εργασία

Επιβλέπων: Δημήτρης Καραδήμας

Τριμελής Επιτροπή:

Δημήτρης Καραδήμας

Βασίλης Λεντάκης

Βασίλης Βερτουδάκης

ΑΘΗΝΑ 2018

Copyright © , Σταύρος Χ. Αναστασόπουλος, 2018. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved. Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Τα πνευματικά δικαιώματα της συγγραφής κατοχυρώθηκαν νομικώς και ανήκουν αποκλειστικά στον συγγραφέα.

Πίνακας Περιεχομένων

Πρόλογος.....	6
Εισαγωγικές επισημάνσεις	9
Μέρος 1 ^ο	12
1. Η θουκυδίδεια παρουσίαση του Περικλή.....	12
Μέρος 2 ^ο	15
Πλάτων.....	17
2.1 Η περίπτωση του Πλατωνικού <i>Γοργία</i> : η κριτική στην πολιτική στόχευση του Περικλή	17
2.2 Οι ιδιότητες του Περικλή στον Πλατωνικό <i>Φαῖδρο</i> και ο προβληματισμός για το ενδεχόμενο κυριολεξίας ή ειρωνείας.....	32
2.3 Πλατωνικό <i>Συμπόσιον</i> : η σημαντική μνεία στον Περικλή.....	41
2.4 Η συγκεκαλυμμένη ειρωνεία απέναντι στον Περικλή: Η παρουσία του πολιτικού ανδρός στον <i>Μενέξενο</i> και οι κειμενικοί απόηχοι του θουκυδίδειου επιταφίου	44
2.5 Συμπεράσματα περί του Πλάτωνος.....	62
Μέρος 3 ^ο	65
Αίλιος Αριστείδης	65
3.1 <i>Πρὸς Πλάτωνα Ὑπὲρ Ῥητορικῆς</i> : Μια πρώτη υπεράσπιση των τεσσάρων από τον Αίλιο Αριστείδη ως απάντηση στην κριτική του πλατωνικού <i>Γοργία</i>	65
3.2 <i>Πρὸς Πλάτωνα Ὑπὲρ τῶν Τεσσάρων</i> : Η εκτενής υπεράσπιση του Περικλή από τον Αίλιο Αριστείδη και η προσπάθεια συλλογιστικής ανασκευής του <i>Γοργία</i>	74
3.3 Συμπεράσματα περί του Αριστείδη.....	104
Τελικά Συμπεράσματα	105
Βιβλιογραφία.....	108

Πρόλογος

Η πρώτη μου επαφή με το πλατωνικό corpus πραγματοποιήθηκε πριν 10, περίπου, χρόνια, όταν όντας μαθητής της δευτέρας λυκείου χρειάστηκε να μελετήσω τον *Κρίτωνα* για τις ανάγκες ενός πανελληνίου διαγωνισμού αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Κατά παράδοξο τρόπο και σε αντίθεση με την γνωστή τάση του ευρύτερου αναγνωστικού κοινού (στο οποίο ανήκα και εγώ τότε) να διαβάξει μόνο τα περισσότερα φημισμένα πλατωνικά έργα, όπως, για παράδειγμα, την *Πολιτεία*, τον *Πρωταγόρα*, το *Συμπόσιον* και τον *Τίμαιο*, ευτύχησα να ξεκινήσω το ταξίδι μου στον μαγικό πλατωνικό κόσμο από έναν πρώιμο πλατωνικό διάλογο, καθαρά «σωκρατικό», όπως αποκαλείται από την έρευνα. Δεν το συνειδητοποιούσα τότε, αλλά αυτή η γραμμική πορεία στην εξέταση του πλατωνικού νοεῖν θα αποδεικνυόταν σωτήρια για την συνέχεια. Ίσως από άγνοια ή και ενστικτωδώς ακολούθησα την βασική πλατωνική αρχή, που λέγει ότι πρώτα οφείλουμε να γνωρίσουμε τα βασικά στοιχεία μιας τέχνης, ώστε μετέπειτα να αντικρίσουμε τα σπουδαία.

Αργότερα, όταν εισήχθην στο τμήμα Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, είχα, πια, τον χρόνο να ασχοληθώ περισσότερο συστηματικά με την μεγάλη μου λατρεία. Ο ασίγαστος πόθος μου να κατανοήσω τα πλατωνικά λεγόμενα έγινε ακόμα πιο έντονος, παρόλο που κατά την διάρκεια της τετραετούς αυτής φοίτησής μου διάβασα και γνώρισα πολλούς σπουδαίους συγγραφείς. Προβληματίζομαι, λοιπόν, ήδη από τότε για το ζήτημα της πολιτικής εξουσίας, για την φύση του ηγέτη, τα διανοητικά και ηθικά του γνωρίσματα, καθώς και για τις υποχρεώσεις του. Αρχισα, λοιπόν, να ασχολούμαι με την πλατωνική ρητορική και το έναυσμα εδόθη μετά από μια σειρά σαγηνευτικών διαλέξεων του κυρίου Δημητρίου Καραδήμα σχετικά με τον *Φαῖδρο*. Παράλληλα, το ενδιαφέρον μου για τα θέματα αυτά εντάθηκε ακόμη περισσότερο, όταν ο θελκτικός και εξόχως παραστατικός λόγος του κυρίου Βασιλείου Λεντάκη μού άνοιγε έναν νέο ερευνητικό δρόμο, αυτόν των ομοιοτήτων ανάμεσα στον Πλάτωνα και τον Θουκυδίδη (Μηλιακός διάλογος και Θρασύμαχος στην *Πολιτεία* ή Πώλος και Καλλικλής στον *Γοργία*).

Ένιωθα, όμως, πως κάτι έλειπε, ενώ γνώριζα ότι στην σύγχρονη εποχή είναι παράτολμο να επιθυμεί κανείς να αφιερωθεί στον Πλάτωνα, αφού η διεθνής βιβλιογραφία μοιάζει να είναι ανεξάντλητη. Η κατάσταση, όμως, άρχισε να αντιστρέφεται, όταν ως μεταπτυχιακός φοιτητής της Κλασικής Φιλολογίας γνώρισα τον Αίλιο Αριστεΐδη χάρη στον κύριο Καραδήμα, βαθύ γνώστη του ρήτορος. Η ιδέα

για τον Περικλή και την πλατωνική κριτική υπήρχε από παλιά, ωστόσο το εγχείρημα βρήκε το αριστοτελικό του «τέλος», όταν για πρώτη φορά διάβασα τους πλατωνικούς λόγους του Αιλίου, που απαντούν στην πλατωνική κριτική περί ρητορικής και προσπαθούν ποικιλοτρόπως να την αποδομήσουν. Έτσι, οι δύο περίοδοι και σχολές ενώθηκαν σε μία κεντρική ιδέα και η βούλησή μου για έστω σχετική συγγραφική πρωτοτυπία μπορώ να πω ότι ικανοποιήθηκε.

Πριν ξεκινήσω την παρουσίαση της ερευνητικής μου προσπάθειας, έχω χρέος να ευχαριστήσω κάποια άτομα που στάθηκαν σημαντικοί αρωγοί στην εκπλήρωση ενός ονείρου μου, ήτοι να παρουσιάσω δημοσίως την πρώτη εκτενή ερευνητική μου δουλειά. Αρχικά, θερμές ευχαριστίες οφείλω στην τριμελή επιτροπή της διπλωματικής αυτής εργασίας και συγκεκριμένα: πρώτον, στον επόπτη μου, κύριο Δημήτριο Καραδήμα, Αναπληρωτή Καθηγητή Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας στο ΕΚΠΑ, που ως πλατωνικός ηνίοχος της όλης ερευνητικής πρωτοβουλίας με καθοδήγησε με ψυχραιμία, λεπτομερείς οδηγίες, ορθές κειμενικές κατευθυντήριες γραμμές και κατανόηση του πολλές φορές υπερβάλλοντος συγγραφικού μου ενθουσιασμού. Δεύτερον, στον κύριο Βασίλειο Λεντάκη, Αναπληρωτή Καθηγητή Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας στο ΕΚΠΑ, που με χαρά εδέχθη να λάβει μέρος στην επιτροπή, ενώ ως ειδήμων στην πλατωνική πολιτειολογία μου επεσήμανε χρήσιμα στοιχεία σχετικά με τις πολιτικές πεποιθήσεις του φιλοσόφου. Τρίτον, στον κύριο Βασίλειο Βερτουδάκη, Επίκουρο Καθηγητή Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας στο ΕΚΠΑ, που κατά καιρούς με έχει κατευθύνει σωστά σε ιδιωτικές μας συζητήσεις με τις πολύ φρόνιμες φιλολογικές παραινέσεις του. Οι παραπάνω φιλοφρονήσεις δεν αποτελούν σε καμία περίπτωση κολακεία με την πλατωνική έννοια, διότι ως επίδοξος πλατωνιστής δεν θα τολμούσα ποτέ να πράξω κάτι ανάλογο. Δεν εντάσσονται, επομένως, στο πλαίσιο μιας ορισμένης συγγραφικής σκοπιμότητας και, κατ' επέκταση, τυπικότητας, αλλά συνιστούν ένα γνήσιο «ευχαριστώ» του φιλόδοξου μαθητή προς τον διακεκριμένο δάσκαλο. Είναι αυτή η ουσιαστική πνευματική οφειλή που συχνά δεν τολμάμε να ομολογήσουμε εκ του σύνεγγυς.

Τέλος, ένα ειλικρινές «ευχαριστώ» οφείλω στην οικογένειά μου και συγκεκριμένα στους γονείς μου, Χρήστο και Θεοδώρα, που με αγάπη στέκονται πάντοτε δίπλα μου στις χαρές και τις δυσκολίες, καθώς και στους πολυαγαπημένους μου φίλους, Ανέστη Αθανασόπουλο, Τάσο Κούζη, Θανάση Πατρινό, Αγγελική Γκιόλα και Μαίρη Κανελλοπούλου για την αγάπη και την άδολη στήριξή τους.

Αθήνα,
07/09/2018

Σταύρος Χ. Αναστασόπουλος

Εισαγωγικές επισημάνσεις

Η παρούσα διπλωματική εργασία επιδιώκει να συμβάλει στην έρευνα γύρω από το θέμα της αντιμετώπισης του Περικλή στην αρχαιότητα. Για τον σκοπό αυτό επελέγη να εξεταστούν δύο συγγραφείς που δεν ασχολούνται με την ιστορία και υπηρετούν διαφορετικούς κλάδους του επιστητού, φιλοσοφία ο ένας και ρητορική ο άλλος, ενώ παράλληλα ανήκουν σε διαφορετικές περιόδους της αρχαιότητας, Κλασική εποχή ο ένας, Δεύτερη σοφιστική ο άλλος. Πρόκειται για τον Πλάτωνα και τον Αίλιο Αριστείδη. Το γεγονός ότι ο Αριστείδης μέσω του έργου του «συνομιλεί» με τον Πλάτωνα γενικότερα, αλλά και απαντάει στις κρίσεις του φιλοσόφου αναφορικά με τον φημισμένο πολιτικό άνδρα της Αθήνας του 5^{ου} αιώνα π.Χ., καθιστά την μελέτη αυτήν όχι μόνο δικαιολογημένη, αλλά και αναγκαία, αφού η σχέση Πλάτωνος και Αιλίου ως προς τις κρίσεις που εκφράζουν αναφορικά με τον Περικλή δεν έχει αποτελέσει αποκλειστικό αντικείμενο μελέτης διεθνώς. Συγκεκριμένα, ο στόχος της συγγραφής είναι διπλός. Αφενός, θα γίνει προσπάθεια να προσδιοριστεί η στάση του Πλάτωνα και η στάση του Αριστείδη απέναντι στον Περικλή και η μεταξύ τους σχέση, καθώς και η όποια σχέση της οπτικής του εκάστοτε συγγραφέα με τον ιδιαίτερο κλάδο που καθένας τους υπηρετεί, δηλαδή την φιλοσοφία και την ρητορική αντιστοίχως. Αφετέρου, θα πραγματοποιηθεί προσθήκη ιστορικών δεδομένων, ώστε η φιλοσοφική και η ρητορική κριτική να εξεταστεί ενδελεχώς και μέσω της αντιπαραβολής αυτής να φωτιστεί ουσιαστικώς η προσέγγιση του φιλοσόφου και του ρήτορα. Ειδικότερα, θα χρησιμοποιήσουμε ως υποστηρικτικό υλικό τον Θουκυδίδη (στον οποίον αφιερώνεται ξεχωριστό κεφάλαιο) και τον Πλούταρχο, ώστε να αξιολογηθεί αντικειμενικά η εικόνα που παρουσιάζουν για τον υιό του Ξανθίππου οι δύο συγγραφείς που πραγματεύεται η έρευνά μας. Τούτο θα πραγματοποιηθεί σε σημεία, όπου οι εκ του Πλάτωνος και του Αιλίου παρεχόμενες πληροφορίες σχετικά με τον Περικλή ή δεν συμπίπτουν με ιστορικά στοιχεία που έχουμε στην διάθεσή μας, ή είναι ημιτελείς και χρειάζονται συμπλήρωση ή αποτελούν προϊόν μονόπλευρης οπτικής.

Το πρώτο μέρος της εργασίας παρουσιάζει εν συντομία την θουκυδίδεια σκιαγράφηση της προσωπικότητας του Περικλέους. Θα δοθεί έμφαση σε στοιχεία όπως η ηθική ποιότητα του ανδρός, η αποφασιστικότητά του και η σχέση του με την δικαιοσύνη. Η έκθεση αυτή πραγματοποιείται σκοπίμως, καθώς ο φημισμένος ιστορικός είναι σημείο αναφοράς για κάθε μελετητή τού υιού του Ξανθίππου.

παράλληλα, τόσο ο Αίλιος όσο και ο Πλάτων σχετίζονται άμεσα με τον υιό του Ολόρου, αφού, όπως θα δούμε, ο μεν Πλάτων μάς παρουσιάζει εκουσίως μια τελείως διαφορετική εικόνα για τον Περικλή από αυτήν που μας έχει δώσει ο Θουκυδίδης, ο δε Αριστείδης εμπιστεύεται ανεπιφύλακτα την κρίση του ιστορικού και βασίζεται σε εκείνον, για να αναιρέσει τα πλατωνικά επιχειρήματα (κατηγορώντας εμμέσως τον Πλάτωνα πως δεν λαμβάνει τον Θουκυδίδη κατά νου).

Στο δεύτερο μέρος γίνεται διεξοδική πραγμάτευση των πλατωνικών χωρίων, στα οποία εντοπίζονται σαφείς ή και υπαινικτικές αναφορές στον Περικλή. Η πλατωνική οπτική είναι, κυρίως, ειρωνική, αλλά υπάρχουν και σημεία ειλικρινούς φιλοσοφικής θεώρησης, στα οποία ο Περικλής αντιμετωπίζεται με ευμένεια. Τελικά, όμως, ο Πλάτων συμπαθεί τον Περικλή; Αποδέχεται την πολιτική του ή ο φημισμένος ρήτωρ είναι άλλος ένας κόλακας, που, μάλιστα, ευθύνεται για τον ηθικό αμοραλισμό της αθηναϊκής κοινωνίας; Τα πλατωνικά έργα στα οποία αναφέρεται ο Περικλής είναι ο *Γοργίας*, ο *Μένων*, ο *Μενέξενος*, το *Συμπόσιον*, ο *Πρωταγόρας* και ο *Φαῖδρος*. Με εξαίρεση τον *Μένωνα* και τον *Πρωταγόρα*, που εντάσσονται στο κεφάλαιο του *Γοργία*, αφού η επιχειρηματολογική τους οπτική συμπίπτει, τα υπόλοιπα έργα αναλύονται σε αυτοτελή κεφάλαια. Στον *Γοργία* εξετάζεται διεξοδικά ο πλατωνικός ισχυρισμός ότι ο Περικλής απέτυχε πολιτικώς και ηθικώς, αφού ευθύνεται για τον ηθικό εκτροχιασμό των συμπολιτών του. Ακολουθεί ο *Φαῖδρος* (παρόλο που πολλά χρόνια χωρίζουν την συγγραφή των δύο έργων, κρίθηκε σκόπιμο να τεθεί το κεφάλαιο μετά τον *Γοργία*, γιατί αμφότερα τα έργα σχετίζονται, κυρίως, με την ρητορική), όπου παρατηρείται μια πλατωνική μεταστροφή ως προς την αντιμετώπιση του Περικλή και, γι' αυτό, προσπαθούμε να κατανοήσουμε την φύση αυτής της αλλαγής και να δείξουμε αν εντάσσεται στο πλαίσιο της συνηθισμένης πλατωνικής ειρωνείας ή είναι προϊόν ειλικρινούς προσέγγισης. Το *Συμπόσιον* περιελήφθη, διότι, αν και αποτελεί πασίγνωστο έργο, για να κατανοήσει κανείς τις πεποιθήσεις του Πλάτωνος περί έρωτος, δεν δίνεται τόση σημασία από την έρευνα στην ουσιώδους σημασίας αναφορά στον Περικλή. Ο *Μενέξενος*, τέλος, ένα ιδιόμορφο πλατωνικό έργο λόγω του ζητήματος της γνησιότητάς του και του αναχρονισμού που εμπεριέχει, επιλέγεται να εξεταστεί σε ένα κεφάλαιο, διότι μέσω της πραγμάτευσής του δύναται κανείς να εντοπίσει υπαινικτική πλατωνική επίκριση της περικήσιας πολιτικής. Εν συνόλω, η μελέτη του θέματος τούτου είναι απαραίτητη, διότι, όπως θα υποστηρίξουμε και παρακάτω, υπάρχει ασυνέπεια στις θέσεις του φιλοσόφου, δηλαδή άλλες φορές διάκειται θετικά απέναντι στον πολιτικό ηγέτη, ενώ άλλες φορές τον

κατακεραυνώνει με τον λόγο του επικρίνοντας την πορεία του στα πολιτικά πράγματα της Αθήνας.

Στο τρίτο μέρος θα ασχοληθούμε με τον Αίλιο Αριστείδη, εξέχοντα εκπρόσωπο της δεύτερης Σοφιστικής, ο οποίος με δύο εκτενείς πραγματείες του (*Πρὸς Πλάτωνα Ὑπὲρ Ῥητορικῆς* και *Πρὸς Πλάτωνα Ὑπὲρ τῶν Τεσσάρων*) υπερασπίζεται την ρητορική γενικότερα απαντώντας στην πλατωνική κριτική και προβαίνοντας στην αναλυτική αποδόμηση των επιχειρημάτων αυτής. Εμείς, φυσικά, θα εστιάσουμε την προσοχή μας στην σχετική με τον Περικλή υπερασπιστική γραμμή.¹ Στον Λόγο *Πρὸς Πλάτωνα Ὑπὲρ Ῥητορικῆς* η μνεία στον Περικλή δεν είναι μακροσκελής και ο Αίλιος υπερασπίζεται γενικότερα τους τέσσερις άνδρες χωρίς να τους ξεχωρίζει ιδιαίτερος, ωστόσο, από την στιγμή που ο Περικλής συγκαταλέγεται ανάμεσά τους και, μάλιστα, μνημονεύεται ονομαστικώς κάποιες φορές, η προσέγγιση είναι επιβεβλημένη. Ο Λόγος *Πρὸς Πλάτωνα Ὑπὲρ τῶν Τεσσάρων* συνιστά το ουσιαστικότερο έργο μέσα στο οποίο είμαστε σε θέση να ανιχνεύσουμε την εκτενέστερη υπεράσπιση του Περικλή, γι' αυτό και το σχετικό κεφάλαιο θα εμπεριέχει περισσότερο διεξοδικές θεωρήσεις.

Ως προς την παγκόσμια πλατωνική βιβλιογραφία, υπήρξε μια δυσκολία στην εύρεση μελετών που να αφορούν αποκλειστικά το θέμα τούτο. Η πλειονότητα των άρθρων και μονογραφιών έχει, μέχρι σήμερα, ασχοληθεί μόνο δευτερευόντως με το πρόβλημα αυτό, δηλαδή το συμπεριλαμβάνει μέσα στο γενικότερο κλίμα της συγγραφής των πλατωνικών έργων. Αν, δηλαδή, θέλουμε να συλλέξουμε στοιχεία για τις πλατωνικές θέσεις περί του Περικλή, τότε πρέπει να αναζητήσουμε μελέτες, που σχετίζονται με τον *Γοργία* περισσότερο ή τον *Μενέξενο*. Αυτοτελείς συγγραφικές προσπάθειες περί του θέματος δεν μπόρεσα να εντοπίσω, ενώ η έρευνα δεν έχει δώσει την δέουσα προσοχή στο *Συμπόσιον* και στον *Φαῖδρο*.² Συνεπώς, αρκετές θέσεις μου εδώ είναι πρωτότυπες. Ως προς τον Αίλιο Αριστείδη αποτελεί γεγονός η ύπαρξη πολύ περιορισμένης βιβλιογραφίας, όχι μόνο ελληνικής αλλά και διεθνούς.

---

¹ Τονίζω εδώ πως για πρώτη φορά στην ελληνική βιβλιογραφία της Κλασικής Φιλολογίας παρουσιάζεται ερμηνευτική ανάλυση του Λόγου *Πρὸς Πλάτωνα Ὑπὲρ τῶν Τεσσάρων*. Μέχρι πριν δύο χρόνια, περίπου, το ίδιο ίσχυε και για το έργο *Πρὸς Πλάτωνα Ὑπὲρ Ῥητορικῆς*, που μετέφρασε και ερμήνευσε για πρώτη φορά στην Ελλάδα ο Καραδήμας (2016). Λεπτομερείς παραπομπές στο πόνημα τούτο θα πραγματοποιηθούν στην πορεία της συγγραφής μου.

² Στην περίπτωση του *Φαῖδρου* οι ερευνητές συνήθως ακολουθούν την εύκολη ερμηνευτική οδό υποστηρίζοντας ότι η αναφορά στον Περικλή είναι ειρωνική από την στιγμή που το ίδιο συμβαίνει και στον *Γοργία*. Την αντίληψη αυτήν θα ανατρέψω με επιχειρήματα στην εργασία μου.

Μέρος 1^ο

1. Η Θουκυδίδεια παρουσίαση του Περικλή

Στο παρόν κεφάλαιο θα εκθέσουμε εν συντομία την εικόνα που σχηματίζουμε για τον Περικλή, αν βασιστούμε στον Θουκυδίδη. Ο υιός του Ξανθίππου, εκτός από τρεις παροδικές εμφανίσεις που πραγματοποιεί στο έργο του ιστορικού και οι οποίες σχετίζονται με την αθηναϊκή επίδειξη πολεμικής ισχύος,³ διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο κυρίως μέσω των τριών αγορεύσεων, που του αποδίδει ο Θουκυδίδης, ενώ ουσιώδης είναι και η κρίση του ιστορικού για την εν συνόλω πορεία του μεγάλου ανδρός ως ηγέτη της Αθήνας.⁴

Ο πρώτο λόγος (1.140-145) εντάσσεται στο τελικό στάδιο των διαπραγματεύσεων Αθήνας – Σπάρτης, εκφωνείται, συνεπώς, λίγο πριν το ξέσπασμα του πολέμου (431 π.Χ.). Ο Περικλής εξηγεί γιατί οι Αθηναίοι δεν πρέπει να υποκύψουν στις αξιώσεις των Λακεδαιμονίων, ενώ αναπτύσσει μεθοδικά τους λόγους για τους οποίους η Αθήνα δύναται να κατακτήσει μια εύκολη νίκη. Αρχικά, είναι αδύνατον να αποδεχθούν τις επιταγές των Λακεδαιμονίων, διότι η συναίνεση αυτή θα εκληφθεί από τους αντιπάλους ως αδυναμία. Άρα, η *άρχη* πρέπει πάση θυσία να διατηρηθεί (1.140.5). Επιπρόσθετα, η Αθήνα έχει άφθονα χρήματα, μεγάλη εδαφική έκταση λόγω των συμμάχων της, τεράστια πείρα στην θάλασσα και ικανοποιητική γνώση της ξηράς, ενώ οι Λακεδαιμόνιοι, αν και τολμηροί, δεν κατέχουν επαρκείς υλικούς πόρους, για να αντέξουν έναν μακροχρόνιο πόλεμο, ερίζουν μεταξύ τους και δεν λειτουργούν σαν μία δύναμη αποβλέποντας στο κοινό συμφέρον. Διακρίνουμε την γενναιότητα του ανδρός, η οποία, όμως, δεν βασίζεται στην αλαζονεία της στιγμής, αλλά εδράζεται πάνω σε ένα λογικά οργανωμένο στρατηγικό σχέδιο. Το θάρρος δεν αποκλείει την συνετή αντιμετώπιση της εκάστοτε κατάστασης, ούτε το

³ Οι ως άνω εμφανίσεις πραγματοποιούνται κατά την διάρκεια της λεγόμενης «Πεντηκονταετίας» και αφορούν την νίκη κατά των Σικυωνίων και την επίθεση στις Οινιάδες (1.111), την καθυπόταξη της Εύβοιας (1.114) και την καταστολή της εξέγερσης των Σαμίων (1.116-117). Γιατί, όμως, ο Περικλής αργεί να κάνει την ουσιαστική και πρωταγωνιστική εμφάνισή του στο θουκυδίδειο έργο; Εύστοχη είναι η εξήγηση που δίνει ο Westlake (1968) 26: «When he does allow Pericles to appear, towards the end of the first book, as a leading figure in the negotiations with Sparta, he makes him completely dominate the narrative and enjoy almost a monopoly of the speeches from this point to the crisis resulting in his dismissal from office in the second summer of the war. A probable explanation is as follows. Thucydides, being interested rather in the war strategy of Pericles than in his personality, postpones his entry until that strategy is about to be brought into operation and until Pericles is on the verge of success in convincing a substantial majority of his fellow-countrymen that war is inevitable and will bring victory».

⁴ Οφείλουμε, φυσικά, να έχουμε κατά νου ότι ο Περικλής αποτελεί κυρίαρχη πολιτική φυσιογνωμία στην πόλη των Αθηνών για 32, περίπου, χρόνια, ωστόσο το θουκυδίδειο πορτρέτο αφορά τα τελευταία δύο χρόνια της ζωής του, δηλαδή σχετίζεται άμεσα με τον πελοποννησιακό πόλεμο.

αντίθετο, αυτό υπαινίσσεται ο Περικλής. Γι' αυτό, οι Αθηναίοι οφείλουν να κινηθούν έξυπνα θυσιάζοντας, αν χρειαστεί, την Αττική, προκειμένου να επικρατήσουν δια της θαλάσσης. Άλλωστε, το έμπυχο δυναμικό είναι σπουδαιότερο από τις υλικές κτήσεις, που εύκολα θα δημιουργηθούν ξανά (1.143.5). Η έμπρακτη εφαρμογή, πάντως, των παραπάνω θα καταστεί εφικτή, μόνο αν οι Αθηναίοι συνταχθούν σύσσωμοι με την άποψη του Περικλή και δεν λιποψυχήσουν, όταν θα προκύψει η παραμικρή αποτυχία (1.140.1). Συν τοις άλλοις, η συχνά φθαρτική επενέργεια της τύχης πάνω στον άνθρωπο θα ελαχιστοποιηθεί, αν οι Αθηναίοι δεν επιδιώξουν καινούργιες κατακτήσεις κατά την διάρκεια του πολέμου και αφοσιωθούν στο περίκλειο πλάνο (1.144.1). Ο υιός της Αγαρίστης, επομένως, δομεί το σκεπτικό του πάνω σε επιχειρήματα με αυστηρή συλλογιστική συνέπεια, ενώ όντας διορατικός κρούει τον κώδωνα του κινδύνου προειδοποιώντας τούς συμπολίτες του να μην φερθούν απερίσκεπτα. Βεβαίως, είναι αρκετά έντονη και η έμφαση στην ιδέα της διατήρησης των κεκτημένων, αφού οι Αθηναίοι ως εξουσιαστές δεν πρέπει να απολέσουν την κυριαρχία τους.

Ο δεύτερος λόγος (2.35-46), ο *Ἐπιτάφιος*, εκφωνείται το 431 π.Χ. προς τιμήν των πρώτων πεσόντων του πελοποννησιακού πολέμου. Στο σύνολό του προβάλλει όλες εκείνες τις αρετές που διέκριναν την Αθήνα από τις υπόλοιπες πόλεις και, εν γένει, παρουσιάζεται η δύναμη της συλλογικότητας, παρά ο ρυθμιστικός ρόλος μιας ατομικής οντότητας. Συνεπώς, δεν είναι εύκολο να εντοπίσει κανείς διακριτά στοιχεία του Περικλή και να τα επισημάνει με βεβαιότητα, αφού δίνεται έμφαση στην συλλογική δράση.⁵ Ας αρκεστούμε, επομένως, σε μερικές χρήσιμες επισημάνσεις: 1) Σημαντική για την έρευνά μας είναι η περιγραφή του δημοκρατικού πολιτεύματος στο 2.37.1. Βασικό του γνώρισμα η πρωτοτυπία του, αφού, εκτός από το ότι δεν αντιγράφει τα πολιτεύματα άλλων πόλεων παρά αποτελεί παράδειγμα για αυτά, στηρίζεται στους πολλούς και δεν αναλώνεται σε ταξικές διακρίσεις, αφού όλοι οι πολίτες ανεξαρτήτως οικονομικής επιφάνειας δύνανται να ανέλθουν στα αξιώματα. Γνήσιος, φυσικά, εκφραστής της παραπάνω πολιτειακής πραγματικότητας είναι ο Περικλής. 2) Στο 2.41.3-4 ο Περικλής τονίζει πως οι εχθροί και οι σύμμαχοι δεν μπορούν να παραπονεθούν πως, τάχα, τους κυβερνούν ανάξιοι. Η παραπάνω ρήση είναι ζωτικής σημασίας για την έρευνά μας, καθώς βρίσκεται σε απόλυτη συνάφεια

---

⁵ Βλ. και Westlake (1968) 35: «To give a picture of the Athenian democratic system and way of life at the moment when Athenian power was at its zenith (cf. 31.2) was surely his principal aim, though it was convenient to him that the picture of Athenian greatness could be drawn by the greatest of Athenians, who could be shown to have been an idealist as well as a realist».

με τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό, που όχι, απλώς, πραγματώνει με αποφασιστικότητα ο Περικλής, αλλά και προβαίνει στην θεωρητική περιγραφή του.

Ο τρίτος λόγος (2.60-64) εκφωνείται το 430 π.Χ. μετά από την δεύτερη εισβολή των Πελοποννησίων στην Αττική, ενώ έχει ήδη εμφανιστεί και ο θανατηφόρος λοιμός. Η αγόρευση αυτή επαναλαμβάνει, εν πολλοίς, βασικά θέματα της πρώτης, αλλά, πλέον, τα επεκτείνει συλλογιστικώς. Η θουκυδίδεια σκιαγράφηση της προσωπικότητας του Περικλέους είναι έξοχη· ο τρανός ηγέτης ανέρχεται στο βήμα αποφασισμένος να εμψυχώσει τους Αθηναίους δικαιολογώντας, για άλλη μία φορά, την ορθότητα του σχεδίου του.⁶ Οι ρήσεις του, όμως, δεν αποσκοπούν στην κολακεία, αφού ψέγει τους συμπολίτες του για το ευμετάβλητο τού χαρακτήρα τους. Οι σοφές θέσεις του απηχούν την πραγματικότητα, οι κρίσεις του είναι προσεκτικά διατυπωμένες και το ύφος είναι διδασκαλικό. Οι Αθηναίοι έχουν στραφεί εναντίον του ηγέτη τους, αλλά λησμονούν ότι με την θέλησή τους συμφώνησαν να ακολουθήσουν την πολιτική του, ενώ οφείλουν να θυμούνται ότι μια πολιτεία ευημερεί μόνο όταν το σύνολο των πολιτών της την υπερασπίζεται (2.60.2-4). Με περίσσιο θάρρος ο υιός του Ξανθίππου παρουσιάζει τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της φυσιογνωμίας του, που τον καθιστούν ξεχωριστό: δύναται να διακρίνει τα πρέποντα για την εκάστοτε περίπτωση (*γνῶναί τε τὰ δέοντα*), να τα μεταδώσει στους υπόλοιπους εξηγώντας τα (*ἐρμηνεύσαι ταῦτα*), ενώ είναι πατριώτης (*φιλόπολις*) και αδιάφθορος (*χρημάτων κρείσσων*) [2.60.5]. Παράλληλα, παραμένει σταθερός στις πεποιθήσεις του, ενώ οι Αθηναίοι τον εμπιστεύτηκαν, όταν ήταν ασφαλείς, ενώ, όταν άρχισαν να δεινοπαθούν, μετάνιωσαν για την αρχική τους επιλογή. Τούτο συμβαίνει, διότι, εν αντιθέσει με τον Περικλή, δεν μπορούν να δουν τα μακροπρόθεσμα οφέλη του σχεδίου, παρά μόνο τις παρούσες αρνητικές του συνέπειες (2.61.1-3). Δεν χρειάζεται, όμως, να δυσφορούν, αφού, πραγματικά, η θαλασσοκρατία που έχουν εδραιώσει είναι απίθανο να ηττηθεί από κάποιον, ακόμα και αν ο Πέρσης βασιλιάς επιχειρούσε να κινηθεί εναντίον τους (2.62.1-3). Άλλωστε, ακόμα και αν το επιθυμούν, δεν έχουν την δυνατότητα να παραιτηθούν από την κυριαρχία τους, αλλιώς θα γίνουν δέκτες της εχθρότητας των υπολοίπων. Εν ολίγοις, κυβερνούν τυραννικά, ακόμα και αν είναι άδικο, και είναι επικίνδυνο να σταματήσουν τώρα. Εξάλλου, η *ἀρχή*, εκτός από τιμές, έχει και υποχρεώσεις (2.63.1-3). Ποιος δεν μισεί

---

⁶ Βλ. Westlake (1968) 37: «This is the speech of a brave man. Only a brave man would have refused to appease the assembly, and indeed have adopted a most unconciliatory attitude, when he well knew that, in theory at least, he might have been condemned to death».

αυτούς που εξουσιάζουν άλλους (2.64.5); Ο Περικλής, ως εκ τούτου, εμφανίζεται στον τρίτο λόγο ως ο σπουδαίος ηγέτης, που με διορατικότητα και λογική σκέψη εμπνυχώνει το πλήθος, εξηγεί τις αιτίες των γεγονότων και προσεγγίζει τα μελλούμενα όχι πιθανολογώντας, αλλά αναλύοντάς τα βάσει ενός σταθερού στην εξέλιξή του πολεμικού πλάνου. Ταυτόχρονα, ο φημισμένος άνδρας ενσαρκώνει την ιδέα της αθηναϊκής ηγεμονίας σε όλη την πληρότητά της και παρακινεί τον λαό να διατηρήσει τα κεκτημένα.

Το περίφημο, τέλος, 2.65, το οποίο αποκαλείται και «νεκρολογία», είναι, ίσως, το πιο θαυμαστό συγγραφικό κομμάτι του Θουκυδίδη για τον Περικλή, καθώς ο ίδιος ο ιστορικός εκφράζει τις κρίσεις για την συνολική πολιτική πορεία, την προσωπικότητα και τις δεξιότητες του τρανού πολιτικού. Μετά το πέρας, λοιπόν, του τρίτου λόγου ο λαός αποφασίζει να καταδικάσει τον Περικλή σε πρόστιμο, αλλά σύντομα τον επαναφέρει στην εξουσία μετανιώνοντας για το λάθος του (2.65.3-4), αφού είναι, πράγματι, ο πιο άξιος, σύμφωνα με τους συμπολίτες του. Εδώ έρχεται και η κρίση του Θουκυδίδη: ο Περικλής, για όσο διάστημα ηγήθηκε της αθηναϊκής πόλεως, την διηύθυνε συνετά, την φύλαξε με ασφάλεια, ενώ κατά την διάρκεια της δικής του ηγεσίας έγινε μεγαλύτερη από ποτέ. Ως προς τον πόλεμο, απεδείχθη και εκεί ευφυής κατανοώντας επακριβώς την δυναμική της πολιτείας του, αφού ισχυριζόταν πως, αν οι Αθηναίοι δεν προβούν σε παράλληλες επεκτατικές ενέργειες, θα επικρατήσουν εναντίον της Σπάρτης. Ο λαός, βεβαίως, έπραξε ακριβώς τα αντίθετα επιβεβαιώνοντας το ευμετάβλητο της φύσης του, όπως φάνηκε και στην περίπτωση της καταδίκης του πολιτικού. Τα κυριότερα γνωρίσματα του Περικλή ήταν τα εξής: 1) Διέθετε υπόληψη, διανοητικές δεξιότητες και ήταν ανώτερος χρημάτων, 2) χαλιναγωγούσε τις επιθυμίες του λαού, αλλά δεν περιόριζε την ελευθερία του, 3) καθοδηγούσε το πλήθος και δεν παρασυρόταν από εκείνο, 4) δεν επιχειρούσε να εδραιώσει την δύναμή του βασιζόμενος σε μέσα που δεν ταίριαζαν, 5) δεν μιλούσε, για να ευχαριστήσει το πλήθος, αλλά μπορούσε να αντιταχθεί σε αυτό, αν χρειαζόταν, και ακόμα και να προκαλέσει την οργή του, 6) όταν οι συμπολίτες του ήταν αναίτια θρασεείς, τους φόβιζε με τα λόγια του, ενώ, όταν ήταν ανασφαλείς, τους εμπνύχωνε. Τα προλεχθέντα οδηγούν τον ιστορικό στην διαπίστωση ότι το πολίτευμα ονομαζόταν, μεν, δημοκρατία, αλλά άρχιζε σιγά σιγά να μετατρέπεται σε διακυβέρνηση του πρώτου ανδρός της πόλης. Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, οι διάδοχοι του Περικλή δεν κατόρθωσαν να σταθούν στο ύψος των περιστάσεων, αφού προτίμησαν να υποχωρήσουν στις επιθυμίες του πλήθους. Η τακτική αυτή, που έφερε

διχόνοια και αντιπαλότητα στο εσωτερικό της πολιτείας για το ποιος θα ηγηθεί του λαού, οδήγησε στον όλεθρο της Σικελίας, κατά τον ιστορικό, και όχι τόσο η λάθος εκτίμηση της δύναμης των αντιπάλων.⁷

---

⁷ Παραθέτω σε αυτό το σημείο αυτούσιο το 2.65, καθώς ειδικά το κομμάτι αυτό θα σταθεί ιδιαίτερα χρήσιμο στην πορεία της εργασίας μας: *Τοιαῦτα ὁ Περικλῆς λέγων ἐπειρᾶτο τοὺς Ἀθηναίους τῆς τε ἐς αὐτὸν ὀργῆς παραλύειν καὶ ἀπὸ τῶν παρόντων δεινῶν ἀπάγειν τὴν γνώμην. οἱ δὲ δημοσίᾳ μὲν τοῖς λόγοις ἀνεπίειθοντο καὶ οὔτε πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους ἔτι ἔπεμπον ἐς τε τὸν πόλεμον μᾶλλον ὄρμητον, ἰδίᾳ δὲ τοῖς παθήμασιν ἔλυποῦντο, ὁ μὲν δῆμος ὅτι ἀπ' ἐλασσόνων ὀρμώμενος ἐστέρητο καὶ τούτων, οἱ δὲ δυνατοὶ καλὰ κτήματα κατὰ τὴν χώραν οἰκοδομίαις τε καὶ πολυτελέσι κατασκευαῖς ἀπολωλεκότες, τὸ δὲ μέγιστον, πόλεμον ἀντ' εἰρήνης ἔχοντες. οὐ μὲντοι πρότερόν γε οἱ ζύμπαντες ἐπαύσαντο ἐν ὀργῇ ἔχοντες αὐτὸν πρὶν ἐξημίωσαν χρήμασιν. ὕστερον δ' αὐθις οὐ πολλῶ, ὅπερ φιλεῖ ὄμιλος ποιεῖν, στρατηγὸν εἴλοντο καὶ πάντα τὰ πράγματα ἐπέτρεψαν, ὧν μὲν περὶ τὰ οἰκεῖα ἕκαστος ἤλγει ἀμβλύτεροι ἢ ὄντες, ὧν δὲ ἡ ζύμπασα πόλις προσεδεῖτο πλείστου ἄξιον νομίζοντες εἶναι. ὅσον τε γὰρ χρόνον προύστη τῆς πόλεως ἐν τῇ εἰρήνῃ, μετρίως ἐξηγεῖτο καὶ ἀσφαλῶς διεφύλαξεν αὐτήν, καὶ ἐγένετο ἐπ' ἐκείνου μεγίστη, ἐπειδὴ τε ὁ πόλεμος κατέστη, ὁ δὲ φαίνεται καὶ ἐν τούτῳ προγνοὺς τὴν δύναμιν. ἐπεβίω δὲ δύο ἔτη καὶ ἕξ μῆνας· καὶ ἐπειδὴ ἀπέθανεν, ἐπὶ πλέον ἔτι ἐγνώσθη ἡ πρόνοια αὐτοῦ ἢ ἐς τὸν πόλεμον. ὁ μὲν γὰρ ἡσυχάζοντάς τε καὶ τὸ ναυτικὸν θεραπεύοντας καὶ ἀρχὴν μὴ ἐπικτωμένους ἐν τῷ πολέμῳ μηδὲ τῇ πόλει κινδυνεύοντας ἔφη περιέσεσθαι· οἱ δὲ ταῦτα τε πάντα ἐς τοῦναντίον ἔπραξαν καὶ ἄλλα ἔξω τοῦ πολέμου δοκοῦντα εἶναι κατὰ τὰς ἰδίας φιλοτιμίας καὶ ἴδια κέρδη κακῶς ἐς τε σφᾶς αὐτοὺς καὶ τοὺς ζυμμάχους ἐπολίτευσαν, ἃ κατορθούμενα μὲν τοῖς ἰδιώταις τιμὴ καὶ ὠφελία μᾶλλον ἦν, σφαλέντα δὲ τῇ πόλει ἐς τὸν πόλεμον βλάβη καθίστατο. αἴτιον δ' ἦν ὅτι ἐκεῖνος μὲν δυνατὸς ὧν τῷ τε ἀξιώματι καὶ τῇ γνώμῃ χρημάτων τε διαφανῶς ἀδωρότατος γενόμενος κατεῖχε τὸ πλῆθος ἐλευθέρως, καὶ οὐκ ἤγετο μᾶλλον ὑπ' αὐτοῦ ἢ αὐτὸς ἦγε, διὰ τὸ μὴ κτώμενος ἐξ οὐ προσηκόντων τὴν δύναμιν πρὸς ἡδονὴν τι λέγειν, ἀλλ' ἔχων ἐπ' ἀξιώσει καὶ πρὸς ὀργὴν τι ἀντειπεῖν. ὁπότε γοῦν αἰσθητοὶ τὸ αὐτοὺς παρὰ καιρὸν ὕβρει θαρσοῦντας, λέγων κατέπλησεν ἐπὶ τὸ φοβεῖσθαι, καὶ δεδιότας αὐτὸν ἀλόγως ἀντικαθίστη πάλιν ἐπὶ τὸ θαρσεῖν. ἐγίνετό τε λόγῳ μὲν δημοκρατία, ἔργῳ δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή. οἱ δὲ ὕστερον ἴσοι μᾶλλον αὐτοὶ πρὸς ἀλλήλους ὄντες καὶ ὀρεγόμενοι τοῦ πρώτου ἕκαστος γίνεσθαι ἐτρέποντο καθ' ἡδονὰς τῷ δήμῳ καὶ τὰ πράγματα ἐνδιδόναι. ἐξ ὧν ἄλλα τε πολλά, ὡς ἐν μεγάλῃ πόλει καὶ ἀρχὴν ἐχούσῃ, ἡμαρτήθη καὶ ὁ ἐς Σικελίαν πλοῦς, ὃς οὐ τοσοῦτον γνώμης ἀμάρτημα ἦν πρὸς οὐδ' ἐπῆσαν, ὅσον οἱ ἐκπέμπαντες οὐ τὰ πρόσφορα τοῖς οἰχομένοις ἐπιγινώσκοντες, ἀλλὰ κατὰ τὰς ἰδίας διαβολὰς περὶ τῆς τοῦ δήμου προστασίας τὰ τε ἐν τῷ στρατοπέδῳ ἀμβλύτερα ἐποίουν καὶ τὰ περὶ τὴν πόλιν πρώτον ἐν ἀλλήλοις ἐταράχθησαν. σφαλέντες δὲ ἐν Σικελίᾳ ἄλλη τε παρασκευῆ καὶ τοῦ ναυτικοῦ τῷ πλεονί μορίῳ καὶ κατὰ τὴν πόλιν ἢ ἔν ἐν στάσει ὄντες ὅμως τρία [δέκα] μὲν ἔτη ἀντεῖχον τοῖς τε πρότερον ὑπάρχουσι πολεμίοις καὶ τοῖς ἀπὸ Σικελίας μετ' αὐτῶν, καὶ τῶν ζυμμάχων ἔτι τοῖς πλεοσιν ἀφεστηκόσι, Κύρω τε ὕστερον βασιλέως παιδὶ προσγενομένῳ, ὃς παρεῖχε χρήματα Πελοποννησίοις ἐς τὸ ναυτικόν, καὶ οὐ πρότερον ἐνέδοσαν ἢ αὐτοὶ ἐν σφίσι κατὰ τὰς ἰδίας διαφορὰς περιπεσόντες ἐσφάλησαν. τοσοῦτον τῷ Περικλεῖ ἐπερίσσευσε τότε ἀφ' ὧν αὐτὸς προέγνω καὶ πάνυ ἂν ῥαδίως περιγενέσθαι τὴν πόλιν Πελοποννησίων αὐτῶν τῷ πολέμῳ.*

Μέρος 2^ο

Πλάτων

2.1 Η περίπτωση του Πλατωνικού *Γοργία*: η κριτική στην πολιτική στόχευση του Περικλή

Το απόσπασμα στο οποίο θα εστιαστεί η παρούσα ερμηνευτική απόπειρα εκτείνεται από το 502e έως και το 522e.⁸ Αξίζει να τονιστεί πως υπάρχουν πολλές ενδιάμεσες σωκρατικές επεκτάσεις της θεματολογίας και η διαλεκτική έρευνα διαφοροποιείται αρκετές φορές, αλλά πάντοτε με απώτερο στόχο την εξαγωγή ενός ορισμένου συμπεράσματος, που αφορά την κεντρική συζήτηση.

Ο Σωκράτης, λοιπόν, αφού έχει ολοκληρώσει μια μεγάλης έκτασης συζήτηση με τον Καλλικλή αναφορικά με την διάκριση *ήδέος* και *άγαθοῦ*, επιχειρεί να συγκεκριμενοποιήσει τα πράγματα μεταφέροντας την διαλεκτική εξέταση στο πεδίο της έμπρακτης ρητορικής, που ασκείται στον δήμο των Αθηναίων, καθώς και στις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις.⁹ Ο Καλλικλής ερωτάται αν πιστεύει πως οι ρήτορες στις δημόσιες αγορεύσεις τους έχουν κατά νου την ωφέλεια των πολιτών και την διαπαιδαγώγηση της ψυχής τους ή απλώς επιδιώκουν την τέρψη του ακροατηρίου αδιαφορώντας για το αν οι ομιλίες τους πληρούν ορισμένα ηθικά κριτήρια. Ο ίδιος, εν τέλει, αποκρίνεται πως υπάρχουν και οι ρήτορες που περιγράφει ο Σωκράτης, αλλά και εκείνοι οι οποίοι επιδεικνύουν ένα γνήσιο ενδιαφέρον για την ηθική βελτίωση των συμπολιτών τους αναγνωρίζοντας, παράλληλα, την δυσκολία του υπό εξέταση θέματος.¹⁰ Ο Καλλικλής, επομένως, λέγει εμμέσως πως υπάρχουν δύο κατηγορίες ρητόρων και ο Σωκράτης, εν συνεχεία, έρχεται να τους ορίσει κατά την συνήθη πρακτική του. Το πρώτο είδος δημηγορίας αποσκοπεί στην κολακεία και την ηδονή και ονομάζεται *αίσχρὰ δημηγορία*, ενώ το δεύτερο αφορά *τὸ παρασκευάζειν ὅπως ὡς βέλτισται ἔσονται τῶν πολιτῶν αἱ ψυχαί, καὶ αἰεὶ διαμάχεσθαι λέγοντα τὰ βέλτιστα, εἴτε*

⁸ Επισημαίνω εδώ πως όλες οι παραπομπές στο κείμενο του *Γοργία* βασίζονται στην κριτική έκδοση της Οξφόρδης, που έχει επιμεληθεί ο Burnet (1903).

⁹ Η φράση *τί δὲ ἢ πρὸς τὸν Αθηναίων δήμον ῥητορικὴ καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς ἐν ταῖς πόλεσιν δήμους τοὺς τῶν ἐλευθέρων ἀνδρῶν, τί ποτε ἡμῖν αὕτη ἐστίν* (Πλάτ. *Γοργ.* 502e) προδιαθέτει σαφώς για μια ευρύτερη και διεξοδική έρευνα, όμως ο Σωκράτης θα επικεντρωθεί στην ρητορική της Αθήνας, αφού, άλλωστε, ο συνομιλητής του τρέφει έρωτα για τον δήμο των Αθηναίων. Βλ. 513c, όπου τονίζεται: *Ὁ δήμου γὰρ ἔρωσ, ὃ Καλλίκλεις, ἐνὼν ἐν τῇ ψυχῇ τῇ σῆ [...]*.

¹⁰ *Ὁχ ἀπλοῦν ἔτι τοῦτο ἐρωτᾶς· εἰσὶ μὲν γὰρ οἱ κηδόμενοι τῶν πολιτῶν λέγουσιν ἂ λέγουσιν, εἰσὶ δὲ καὶ οἷους σὺ λέγεις.*

ήδῖω εἶτε ἀηδέστερα ἔσται τοῖς ἀκούουσιν.¹¹ Ο Σωκράτης θα συνεχίσει παρακινώντας τον Καλλικλή να αναφέρει παραδείγματα ρητόρων που έκαναν χρήση της ωφέλιμης για το κοινό τέχνης του λόγου, αλλά ο τελευταίος θα απαντήσει πως δεν γνωρίζει κανέναν σύγχρονο ομιλητή τέτοιου είδους· έπειτα, όμως, από προτροπή του Σωκράτη, θα επισημάνει πως γνωρίζει αντίστοιχους της παλαιάς εποχής. Στο 503c, λοιπόν, εντοπίζεται το πρώτο σημαντικό στοιχείο της έρευνάς μας, καθώς γίνεται μνεία σε τέσσερις διαπρεπείς άνδρες του παρελθόντος: Θεμιστοκλή, Κίμωνα, Μιλτιάδη και Περικλή.

Πριν προχωρήσω στην αποκλειστική ανάλυση των απόψεων που εκτίθενται για τον Περικλή, θα σταθώ σε μερικά ακόμη ενδιαφέροντα σημεία. Ο Σωκράτης, λοιπόν, απαντά στον Καλλικλή πως, αν αρετή είναι η ικανοποίηση των ατομικών επιθυμιών, καθώς και του κοινού, τότε αυτά τα παραδείγματα είναι απολύτως εύστοχα. Αν, όμως, εστιάσουμε την προσοχή μας σε μια μορφή ομιλίας με επιστημονικά στοιχεία, που αποβλέπει στο να καταστήσει καλύτερους τους ανθρώπους, τότε ο Καλλικλής μάλλον δεν μπορεί να υποδείξει κάποιον αγορητή.¹²

Ο Σωκράτης θα συνεχίσει, τώρα, εξετάζοντας και αναδεικνύοντας τα βασικά χαρακτηριστικά του ιδανικού – επιστημονικά καταρτισμένου ρήτορος. Στο 503c έως και 504a πραγματοποιείται μια παραστατική περιγραφή των επιδιώξεών του: οφείλει να ομιλεί έχοντας πάντοτε έναν ορισμένο σκοπό κατά νου και όχι να προσφέρει

---

¹¹ Στην πλατωνική *Απολογία* 31e-32a βλέπουμε τον Σωκράτη να επισημαίνει πως, όποιος επιχειρήσει να φροντίσει για το κοινό καλό, όχι απλώς θα αποτύχει, αλλά θα κινδυνεύσει και η ζωή του: *οὐ γὰρ ἔστιν ὅστις ἀνθρώπων σωθήσεται οὔτε ὑμῖν οὔτε ἄλλω πλήθει οὐδενὶ γνησίως ἐναντιούμενος καὶ διακωλύων πολλὰ ἄδικοι καὶ παράνομα ἐν τῇ πόλει γίνεσθαι, ἀλλ' ἀναγκαῖόν ἐστι τὸν τῷ ὄντι μαχομένον ὑπὲρ τοῦ δικαίου, καὶ εἰ μέλλει ὀλίγον χρόνον σωθήσεσθαι, ἰδιωτεύειν ἀλλὰ μὴ δημοσιεύειν.* Το κομμάτι αυτό έρχεται σε αντίθεση με το χωρίο του *Γοργία*, που εξετάζουμε εδώ. Αντιφάσκει ο Πλάτων; Παρακάτω, θα υποστηριχθεί ότι η ρητορική που παρουσιάζει ο φιλόσοφος στο δεύτερο μέρος του *Φαίδρου* είναι ανεπίτευκτη. Το χωρίο αυτό της *Απολογίας* μπορεί να χρησιμεύσει ως επιπλέον στοιχείο για το επιχείρημα τούτο. Γενικότερα, όχι μόνο ο Σωκράτης απέτυχε, ενδεχομένως, στην αποστολή του, αλλά και ο ίδιος ο Πλάτων. Ο τελευταίος φαίνεται να επιμένει να απαιτεί ανέφικτα πράγματα από τους πολιτικούς της εποχής του την στιγμή που εμφανίζει τον Σωκράτη να έχει αποτύχει στα αντίστοιχα κριτήρια (με την προϋπόθεση ότι όλα αυτά κρίνονται εκ του αποτελέσματος). Ίσως είναι και τούτο μια πτυχή της πλατωνικής ειρωνείας· περισσότερο για τα ζητήματα αυτά βλ. παρακάτω. Ως προς το θέμα μας, πώς είναι δυνατόν ο Πλάτων να βάζει τον Σωκράτη να λέγει πως είναι προτιμητέος ο ιδιωτικός βίος την στιγμή που εκτοξεύει σφοδρές μομφές κατά του Περικλέους; Θα μπορούσε, κάλλιστα, να υποστηρίξει κάποιος ότι ο μεγάλος φιλόσοφος εδώ αυτοαναιρείται, αλλά δεν νομίζω πως συμβαίνει κάτι τέτοιο. Θα επανέλθω στην σχετική συζήτηση παρακάτω.

¹² Έντύπωση μου προκαλεί το εξής: Όταν ο Καλλικλής στο 503d απαντάει *οὐκ ἔχωγε πῶς εἶπω, ο Σωκράτης ἀντιτείνει ἄλλ' ἐὰν ζητῆς καλῶς, εὐρήσεις.* Η ερώτηση του Σωκράτους αφορούσε στην υπόδειξη ανδρός από τους προαναφερθέντες (*τοιούτον ἄνδρα τούτων τινὰ γεγονέναι*). Υπονοείται, συνεπώς, εδώ πως κάποιος από τους τέσσερις παρουσιάζει επιστημονικές ιδιότητες και η αποκάλυψή του θα συμβεί στην συνέχεια; Το πλατωνικό κείμενο δεν συνηγορεί υπέρ μιας τέτοιας άποψης, όπως θα δείξω παρακάτω. Προτείνω την εξής ερμηνεία: είτε το ερώτημα αφήνεται σκόπιμα αναπάντητο και πρόκειται για την γνωστή σωκρατική ειρωνεία είτε έχουμε να κάνουμε με προσήμανση της μετέπειτα μνείας στον Σωκράτη ως ιδανικού πολιτικού ανδρός.

τυχαίους και ηδύληπτους λόγους. Όπως οι ζωγράφοι, οι οικοδόμοι, οι ναυπηγοί και το σύνολο των υπολοίπων τεχνιτών, όταν ξεκινούν την κατασκευή ενός έργου, έχουν στο μυαλό τους την τελική μορφή του και σε αυτήν αποβλέπουν, έτσι και ο ρήτωρ είναι ανάγκη να εκφωνεί λόγους με ορθή τάξη και απaráμιλλη αρμονία. Επίσης, μεριμνά για την ψυχαγωγία των πολιτών, δηλαδή για την καθοδήγηση της ψυχής τους, πράττοντας κάθε φορά τις απαραίτητες ενέργειες (προσφέροντας δώρα, αν χρειαστεί ή και αφαιρώντας κάτι, αν επιβάλλεται), προκειμένου να γεννηθεί μέσα στην ψυχή των πολιτών η δικαιοσύνη, να εξαφανιστεί η ακολασία και να επικρατήσει η αρετή απέναντι στην κακία.¹³

Αυτό που έπεται είναι μια συζήτηση γενικού χαρακτήρα και τίθενται θέματα, όπως η διαφορά δικαιοσύνης και αδικίας, ο τρόπος ζωής του τυράννου και πώς δύναται κάποιος να έχει την ευμένειά του κ.α. Τελικά, από το 515d η διαλεκτική εξέταση επανέρχεται στον τρόπο διακυβέρνησης των τεσσάρων φημισμένων ανδρών, που αναφέρθηκαν προηγουμένως. Σε αυτό το σημείο μπορούμε να προχωρήσουμε στην ανάλυση του εδαφίου, που σχετίζεται με τον Περικλή (515d–516d).

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Σωκράτη, ο Καλλικλής υποστηρίζει το εξής παράδοξο: οι ικανοί ηνίοχοι, δηλαδή οι πολιτικοί, δεν εκπίπτουν από το άρμα τους στην αρχή, που είναι άπειροι, αλλά πέφτουν, όταν έχουν επιμεληθεί σωστά τους ίππους και έχουν οι ίδιοι γίνει καλύτεροι στην επιτέλεση των καθηκόντων τους.¹⁴ Ο Περικλής, έχοντας την επιμέλεια ανθρώπων, αντί να τους καταστήσει καλύτερους, κατέληξε να τους κάνει χειρότερους και πιο άδικους, μας λέγει ο Σωκράτης. Εφ' όσον κάτι τέτοιο δεν συνέβαινε, όταν ανέλαβε τα πολιτικά του καθήκοντα (δηλαδή στην αρχή δεν ήταν χειρότεροι ως προς την ηθική τους ποιότητα), τότε είναι αναγκαίο να θεωρήσουμε ότι εκείνος ευθύνεται για την ηθική εκτροπή τους.¹⁵ Πώς είναι, λοιπόν, άξιος κυβερνήτης; Είναι δυνατόν ο ικανός άρχων να καταδικάζεται από τους ίδιους

¹³ Βλ. Πλάτ. *Γοργ.* 504d-e: *Οὐκοῦν πρὸς ταῦτα βλέπων ὁ ῥήτωρ ἐκεῖνος, ὁ τεχνικὸς τε καὶ ἀγαθός, καὶ τοὺς λόγους προσοίσει ταῖς ψυχαῖς οὓς ἂν λέγη, καὶ τὰς πράξεις ἀπάσας, καὶ δῶρον ἕαν τι διδῶ, δώσει, καὶ ἕαν τι ἀφαιρῆται, ἀφαιρήσεται, πρὸς τοῦτο αἰεὶ τὸν νοῦν ἔχων, ὅπως ἂν αὐτοῦ τοῖς πολίταις δικαιοσύνη μὲν ἐν ταῖς ψυχαῖς γίγνηται, ἀδικία δὲ ἀπαλλάτῃται, καὶ σωφροσύνη μὲν ἐγγίγνηται, ἀκολασία δὲ ἀπαλλάτῃται, καὶ ἡ ἄλλη ἀρετὴ ἐγγίγνηται, κακία δὲ ἀπίη.*

¹⁴ Βλ. Πλάτ. *Γοργ.* 516e: *Καίτοι οὗτοι, εἰ ἦσαν ἄνδρες ἀγαθοί, ὡς σὺ φῆς, οὐκ ἂν ποτε ταῦτα ἔπασχον. Οὐκοῦν οἱ γε ἀγαθοὶ ἥνιοχοι κατ' ἀρχὰς μὲν οὐκ ἐκπίπτουσιν ἐκ τῶν ζευγῶν, ἐπειδὴν δὲ θεραπεύσωσιν τοὺς ἵππους καὶ αὐτοὶ ἀμείνους γένωνται ἥνιοχοι, τότε ἐκπίπτουσιν· οὐκ ἔστι ταῦτ' οὔτ' ἐν ἥνιοχεῖα οὔτ' ἐν ἄλλῳ ἔργῳ οὐδενί· ἢ δοκεῖ σοι;*

¹⁵ Για την κριτική του σοκρατικού συλλογισμού βλ. Irwin (1979²) 235: «Relying on Homer (*Od.* 6.120) Socrates argues: (1) The just are "tame" or "gentle". (2) The Athenians became wilder, less gentle. (3) The Athenians became less just. This is invalid. Socrates assumes that if x becomes wilder it becomes less just; but (1) only allows us to say that x is not yet just; becoming wilder might be a stage in becoming more just. But even (1) is implausible; we might argue that dogs, e.g., who rebel against a bad master are not necessarily worse dogs; the rebellion might be a sign of desirable high spirits».

τους συμπολίτες του και να τιμωρείται με χρηματικό πρόστιμο;¹⁶ Ο παραλληλισμός, φυσικά, με τα ζώα, αν και είναι συχνός στο πλατωνικό corpus, δεν είναι ορθός. Συλλογιστικά είναι απολύτως έγκυρος, αλλά τούτο δεν αρκεί.¹⁷ Κατ' αρχάς, η ανθρώπινη ψυχολογία είναι ασταθής, ειδικά όταν βιώνει έντονες συγκινησιακές φορτίσεις. Οι Αθηναίοι στράφηκαν εναντίον του Περικλέους, διότι θεώρησαν πως η πολεμική στρατηγική του ευθυνόταν για την εμφάνιση του λοιμού. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Θουκυδίδης στο 2.65 χρησιμοποιεί εκφράσεις όπως *έλποῦντο, ἐν οργῇ ἔχοντες* και *ἤλγει*, για να καταστήσει εμφανή την δυσαρέσκεια των πολιτών. Επομένως, έπαψαν τον Περικλή από την εξουσία υπό το κράτος συναισθημάτων απογοήτευσης και όχι σκεπτόμενοι ορθολογικά. Το επιχείρημα αυτό, όμως, δύναται να λάβει και άλλες προεκτάσεις: ο Περικλής, ένας δημοφιλής ηγέτης, που εκλέχθηκε στρατηγός το λιγότερο 15 φορές (μάλιστα, από το 443/2 έως και το 429/8 π.Χ. εξελέγη 14 φορές στην σειρά),¹⁸ είχε μια αποτυχημένη πολιτική σταδιοδρομία, επειδή καταδικάστηκε μία φορά έπειτα από τόσα χρόνια; Αυτό είναι που μας λέγει ο Πλάτων. Η μεταστροφή των Αθηναίων δεν μπορεί να λειτουργήσει ως αποδεικτικό στοιχείο μιας περίκλειας αποτυχίας, διότι πραγματοποιείται εν καιρώ πολεμικής σύρραξης και, μάλιστα, μετά από ένα μικρό χρονικό διάστημα ο Περικλής επανεκλέγεται απολαμβάνοντας την πλήρη εμπιστοσύνη του λαού.¹⁹

Δεν είναι, όμως, αυτή η μοναδική μομφή που επιρρίπτει ο Πλάτων στον Περικλή. Ο Σωκράτης δηλώνει ρητά ότι ο πολιτικός άνδρας κατέστησε τους

---

¹⁶ Οι Croiset και Bodin (1949) 209 μεταφράζουν την πρόταση *δήλον ὅτι ὡς πονηροῦ ὄντος* ως εξής: «le tenant sans doute pour un mauvais citoyen». Το «κακός πολίτης» σημαίνει ανίκανος να κυβερνήσει, οπότε έχουμε να κάνουμε με μομφή κακοδιαχείρισης και όχι κατηγορία για ηθική εκτροπή. Βλ. και την θέση του Irwin (1979²) 234: «Socrates does not mention that the Athenians soon restored Pericles to office. He assumes that Pericles was not guilty of the charge; if he was, the attack would not be a sign of the Athenians' wildness, but perhaps of their concern for justice».

¹⁷ Για μια συνολική αποτίμηση του επιχειρήματος βλ. Stauffer (2006²) 153-154: «Socrates' argument here hardly seems fair or sufficient to justify the conclusion that Pericles, Cimon, Themistocles, and Miltiades were not good men. The very short account that Socrates gives of the careers of Callicles' heroes omits much relevant and exculpatory information. Furthermore, the standard by which Socrates judges these careers to be failures would seem to be unreasonable. His argument does not take account of the role fortune plays in political affairs. Nor does it acknowledge the limits of human nature, which restrict the improvement that any political leader can achieve in his efforts to reshape the human beings under his rule».

¹⁸ Βλ. σχετικά Azoulay (2015) 63: «Η μακροχρόνια παραμονή του Περικλή στο αξίωμα του στρατηγού ήταν, από κάθε άποψη, σπάνια περίπτωση, αν λάβουμε υπόψη τις βαθιές αλλαγές που σημειώθηκαν εκείνη την εποχή στο δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας. Πώς εξηγείται μια τέτοια μονιμότητα στη διαχείριση των αθηναϊκών υποθέσεων; Αν και δεν είναι ο μοναδικός παράγοντας, οι διαδοχικές επανεκλογές του Περικλή οφείλονταν κυρίως στις πολυάριθμες στρατιωτικές επιτυχίες. Η νίκη δεν ήταν μόνο ο στόχος που επιδίωκαν οι στρατηγοί, οι οποίοι άλλωστε εκλέγονταν γι' αυτήν ακριβώς τη δουλειά: να διεξάγουν και να κερδίζουν πολέμους. Ήταν επίσης ένας από τους παράγοντες που εγγυώνταν την επανεκλογή τους: η νίκη χάριζε στον θριαμβευτή την αίγλη μιας χαρισματικής προσωπικότητας, η οποία του εξασφάλιζε, στη συνέχεια, τη λαϊκή αποδοχή».

¹⁹ Βλ. Θουκ. 2.65.

Αθηναίους νωθρούς, φιλάργυρους, φλύαρους, δειλούς και, εν γένει, τους αποχαύνωσε με μέτρα, όπως η μισθοφορά.²⁰ Ο Καλλικλής, με την σειρά του, θα αποκριθεί ότι τέτοιες κριτικές ακούγονται μόνο από κακοπροαίρετους Αθηναίους, που βλασφημούν και χλευάζουν τον Περικλή λόγω των φιλολακωνικών πεποιθήσεών τους.²¹

Σύμφωνα με τον Σωκράτη, πάντως, είναι έκδηλο ότι κανείς από τους σύγχρονους ρήτορες δεν πληροί τις προϋποθέσεις ενός ιδεατού πολιτικού, καθώς εκείνοι δεν χρησιμοποιούν ούτε την αληθινή ρητορική (διότι στην περίπτωση αυτή δεν θα εξέπιπταν από το άρμα) ούτε την κίβδηλη, δηλαδή αυτήν που αποσκοπεί στην κολακεία (517a). Η δήλωση αυτή του Σωκράτη μάς προκαλεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον και νομίζω πως μπορούμε, σε αυτό το σημείο, να αποπειραθούμε να την ερμηνεύσουμε. Πιστεύω πως για την λύση οφείλει κανείς να ανατρέξει στον πλατωνικό *Φαῖδρο*.²² Ο Πλάτων, εν ολίγοις, θεωρεί πως, αν κάποιος έχει την βούληση να κοροϊδέψει, να εξαπατήσει και να παρασύρει το ακροατήριο προς την κατεύθυνση που επιθυμεί, οφείλει, ακόμα και τότε, να κατέχει επιστημονικά την τέχνη του λόγου και του ορισμού των εννοιών, αλλιώς θα καταλήξει να παρασύρει τον ίδιο του τον εαυτό.²³ Στον *Φαῖδρο* ο Πλάτων αποδεικνύει πως, ακόμα και υπό σοφιστικές προϋποθέσεις, δύναται να συγγράψει εξαιρετικούς λόγους. Ο πρώτος λόγος του Λυσία αποτελεί μια διαστροφή, έναν άκρατο ηδονισμό που εκφράζεται μέσω ενός αραδιάσματος λέξεων χωρίς λογική αλληλουχία και ορισμό των εννοιών, ενώ ο πρώτος λόγος του Σωκράτη έχει επιστημονικές βάσεις και καθαρά διαλεκτική

²⁰ Τα ζητήματα αυτά συζητά και ο Πλούταρχος στον *Βίον* του Περικλέους (*Περικλ.* 9). Για έναν σχετικό σχολιασμό βλ. Stadter (1989) 116-117.

²¹ Για την εξήγηση της έκφρασης *τῶν τὰ ὄτα καταγόντων* βλ. υποσημ. 31 του Stauffer (2006²) 152: «This odd expression refers to those traditionalists in Athens who retained "Spartan" tastes – for simplicity, and for manly activities such as boxing and wrestling (thus the crushed or "cauliflower" ears) – and who were critical of the Periclean movement toward luxury and the liberation of desire. For a colorful depiction of this political divide, see the dispute between the Just Speech and the Unjust in Aristophanes *Clouds*'. See also *Protagoras* 342b6-c3». Χρήσιμες αναφορές και κατατοπιστικές περιγραφές των συνηθειών αυτών υπάρχουν, σύμφωνα με τον παραπάνω ερευνητή, και στα εξής συγγράμματα: Benardete (1991) 95· Kagan (1986) 75, 131· Seung (1996) 6-7. Παρατηρούμε εδώ πως, είτε γίνεται εκούσια είτε όχι, ο Πλάτων φαίνεται να υιοθετεί σπαρτιατικές αντιλήψεις που υπήρχαν μέσα στην αθηναϊκή κοινωνία. Οι Αθηναίοι, δηλαδή, κατήντησαν εθισμένοι στον πλούτο και τις απολαύσεις εξαιτίας της πολιτικής του Περικλή. Γενικότερα, ο Πλάτων θαύμαζε το πολίτευμα των Λακεδαιμονίων, καθώς και των Κρητών, αλλά ήταν, επίσης, υποστηρικτής της παλαιάς αθηναϊκής δημοκρατίας, αυτής, δηλαδή, που ίσχυε προ της μπεριαλιστικής επέκτασης. Για περαιτέρω πληροφορίες βλ. Κουμάκης (2008) 216-217.

²² Δεν αγνοώ, βεβαίως, ότι ειδικά στην πλατωνική έρευνα κάθε προσπάθεια ακριβούς εξήγησης διαφόρων σημείων είναι παρακινδυνευμένη, πολύ περισσότερο αν τα έργα δεν έχουν χρονική εγγύτητα μεταξύ τους και ανήκουν σε διαφορετικές περιόδους συγγραφικής δημιουργίας, όπως συμβαίνει με τον *Γοργία* και τον *Φαῖδρο*. Δεν πρέπει, όμως, να λησμονούμε ότι και τα δύο έργα αφορούν την ρητορική και, παρά το γεγονός πως στο δεύτερο υπάρχει μια πρόοδος απόψεων, ουσιαστικά αμφότερα συγκλίνουν σε αρκετά σημεία. Για την χρονολόγηση αυτών των συγγραφικών δημιουργιών βλ. Taylor (2009) 138-140 και 349-351.

²³ Βλ. παρακάτω για το ζήτημα αυτό.

στόχευση. Οι στοχεύσεις του, όμως, είναι ανάλογες με αυτές της προηγηθείσας απόπειρας.²⁴ Η αποκάλυπτη επίθεση στον έρωτα παραμένει, αλλά εκτίθεται, πλέον, υπό το πρίσμα της διαλεκτικής. Στον *Γοργία*, συνεπώς, διακηρύσσεται ότι οι φημισμένοι πολιτικοί δεν κατείχαν ούτε την αυθεντική, ούτε την ψεύτικη ρητορική, γιατί: (1) αν ήταν γνώστες της διαλεκτικής, τότε το παιδευτικό τους έργο θα ήταν επιτυχές και ο Πλάτων δεν θα τους επέκρινε και (2) αν χρησιμοποιούσαν την κίβδηλη ρητορική, τότε οι λόγοι τους θα έπρεπε να παρουσιάζουν ανάλογο επίπεδο με αυτό του πρώτου λόγου του Σωκράτη στον *Φαίδρο*. Ποιο, όμως, το νόημα του τελευταίου ισχυρισμού μου; Ο Πλάτων, φυσικά, δεν εννοεί ότι ο Περικλής δεν χρησιμοποίησε κολακεία, διότι κάτι τέτοιο θα ερχόταν σε αντίθεση με την εντός του κειμένου παρουσιαζόμενη αντίληψη ότι οι τέσσερις ήταν άριστοι ως προς την εξυπηρέτηση των επιθυμιών του όχλου. Μήπως, λοιπόν, ο τρανός φιλόσοφος εννοεί ότι «Ο Περικλής δεν ήταν ούτε αληθινός ρήτορας, ούτε ικανός ψεύτης»; Αυτή είναι μια πρώτη υπόθεση: εν πάση περιπτώσει, είμαστε υποχρεωμένοι να επιλύσουμε το πρόβλημα αυτό, διότι ειδάλλως είναι δύσκολο να μην επισημάνουμε ότι οι πλατωνικές πεποιθήσεις αντιφάσκουν εδώ, αφού ο Σωκράτης υποστήριξε πρωύτερα ότι υπάρχουν δύο είδη ρητορικής και οι πολιτικοί δεν χρησιμοποιούσαν σίγουρα το πρώτο (την γνήσια ρητορική), ενώ, παράλληλα, υπέκυπταν στις επιθυμίες του πλήθους, όπως θα διαβάσουμε παρακάτω (άρα χρησιμοποιούσαν κολακεία, παρόλο που δεν χρησιμοποιούσαν την κίβδηλη ρητορική;). Γιατί, όμως, επισημαίνεται ότι οι ξακουστοί πολιτικοί άνδρες υπήρξαν *διακονικώτεροι* (517b) σε σχέση με τους νεώτερους; Ένα πρώτο ενδεχόμενο είναι το εξής: εφ' όσον όλοι τους κατεκρίθησαν από τον λαό, ο οποίος στράφηκε εναντίον τους, δεν μπορούν να λειτουργήσουν ως εκπρόσωποι της *κολακικής* ρητορικής, αφού ο γνήσιος κόλαξ επιτυγχάνει πάντα τον σκοπό του και κατορθώνει να αποκρύπτει τις ατομιστικές επιθυμίες του από το κοινό, ώστε να μην αντιλαμβάνεται κανείς τους ωφελμιστικούς σκοπούς του. Ας μείνουμε, για λίγο, στο στοιχείο αυτό της ιδιοτέλειας: παρατηρεί κανείς ότι ο Σωκράτης δεν

---

²⁴ Για την στήριξη του επιχειρήματός μου βλ. Θεοδωρακόπουλος (1948⁷) 123: «Ό,τι είναι ο πρώτος λόγος του Σωκράτη στο *Φαίδρο*, το ίδιο είναι ο λόγος του Σωκράτη στο *Μενέξενος*, δηλαδή οι λόγοι αυτοί δεν είναι ριζικά διαφορετικοί από τους άλλους, των ρητόρων, αλλά είναι μόνον καλύτεροι. Ο Πλάτων θέλει έτσι να δείξει, ότι έχει τη δύναμη να κατασκευάζει κι αυτός λόγους παρόμοιους με τους επαγγελματίες της ρητορικής. Τοῦτο δὲν εἶναι τίποτα τὸ δύσκολο. Ἡ διαφορά εἶναι, ὅτι αὐτὸς μπορεῖ καὶ κάτι ἄλλο, πὸν δὲν τὸ μποροῦν οἱ ρήτορες, νὰ προχωρήσει δηλαδή στη λογικὴ θεμελίωση τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων. Τοῦτο εἶναι πὸν χωρίζει τὴ διαλεκτικὴ ἀπὸ τὴ ρητορικὴ [...]. Ὁ Πλάτων θέλει νὰ δείξει στοὺς νέους, πὸν τόσο θαυμάζουν τὴ ρητορικὴ καὶ σοφιστικὴ, ὅτι οἱ τέχνες αὐτὲς δὲν εἶναι ἀνυπέβλητες, ὅπως νομίζουν. Ἔτσι στὸ ἴδιο εἶδος τοῦ λόγου καὶ μὲ τὰ ἴδια μέσα ὁ Πλάτων φανερώναται ἀνώτερος ἀπὸ τὴ ρητορικὴ».

αποκαλεί τους τέσσερις κόλακες· είναι, αντιθέτως, διάκονοι. Ως εκ τούτου, δεν είναι απίθανο το εξής ερμηνευτικό σενάριο: ίσως ο Πλάτων να επιθυμεί να διαχωρίσει την κολακεία από την διακονεία,²⁵ αφού ο *κόλαξ* λειτουργεί αποβλέποντας στο προσωπικό του όφελος, ενώ ο *διάκων* θέλει, απλώς, να ευχαριστήσει τους υπόλοιπους προσφέροντάς τους ό,τι του είναι δυνατόν. Δεν αποκλείεται, φυσικά, να ωφεληθεί και ο ίδιος μέσα από αυτήν την διαδικασία· ωστόσο, τούτο δεν σημαίνει απαραίτητα ότι θα μετατραπεί σε κόλακα. Επομένως, νομίζω πως εμμέσως εδώ αναγνωρίζεται ένα τρίτο είδος ρητορικής: ο Περικλής δεν ήταν ούτε αληθινός ρήτορας, ούτε καλός ψεύτης, αλλά καλός υπηρέτης της μάζας. Απέτυχε, συνεπώς, αφού παρεξήγησε τον σκοπό της πολιτικής νομίζοντας πως οφείλει να υπηρετήσει το πλήθος και να υποκύψει σε όλες τις ορέξεις του αντί να τις χαλιναγωγήσει.

Υπάρχει, πάντως, μια ευρέως διαδεδομένη αντίληψη, την οποία αμφότεροι οι συνομιλητές ενστερνίζονται: οι σύγχρονοι δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να συναγωνιστούν τους προγενέστερους πολιτικούς ως προς την κατάκτηση της εύκλειας χάρη στην προσφορά ασύγκριτων υλικών επιτευγμάτων (ανέγερση τειχών, κατασκευή νεωρίων κ.λπ.). Ο Σωκράτης θα επεκτείνει το επιχείρημα τούτο υποστηρίζοντας ότι, πράγματι, ήταν εξαιρετικά επιδέξιοι στο να προσφέρουν στον λαό ό,τι επιθυμούσε.²⁶ Αυτή είναι η μοναδική σωκρατική περίπτωση διαλλακτικότητας, καθώς η χροιά όλων των άλλων αξιολογήσεων είναι εντόνως σκωπτική. Ωστόσο, η σημασία της φράσης είναι διαφορούμενη και μπορώ να καταλάβω και όσους την θεωρούν χλευαστική. Προτιμώ την θετική χροιά της, διότι το *ἀλλὰ γὰρ μεταβιβάζειν τὰς ἐπιθυμίας ...* (517b) αντιτίθεται εντόνως σε σχέση με τις προηγηθείσες προτάσεις. Εν συντομία: ενώ οι παλαιότεροι πολιτικοί ήταν καλύτεροι από τους σημερινούς όσον αφορά την ικανοποίηση επιθυμιών, δεν ήταν ανώτεροι ως προς την χαλιναγωγήση των ηδονικών παρορμήσεων. Τελικά, οι τέσσερις δεν είχαν την ικανότητα να κατευθύνουν τις ορέξεις αυτές μη επιτρέποντας την ηδυπάθεια και εκμεταλλευόμενοι, παράλληλα, την δύναμη της πειθούς ή και του εξαναγκασμού για

---

²⁵ Προς ανάλογη νοηματική εξήγηση κινείται και ο Dodds (1959) 360.

²⁶ Βλ. Kastely (1991) 103: «There is no reason to assume that this recognition, although intended as faint praise, is meant ironically. It is an acknowledgment on Socrates's part of what these leaders accomplished. In fact, if the four Athenian leaders were not examples of civic – minded individuals, they would be inappropriate candidates for Socrates's opening of political practice to philosophical refutation». Είναι μια εύστοχη άποψη που πλήρως ασπάζομαι. Πραγματικά, δεν υπάρχει λόγος να υποθέσουμε πως το μόνο που ενδιαφέρει τον Σωκράτη είναι να εκτοξεύσει μομφές (παρόλο που δεν είναι πλήρως αντικειμενικός και φαίνεται αρκετά επιλεκτικός στην έκθεση του βίου και των συνθηκών που αντιμετώπισαν οι έξοχοι ηγέτες)· αντιθέτως, νομίζω πως είναι διατεθειμένος να αναγνωρίσει κάθε επιτυχή έκβαση πολιτικής ενέργειας. Ας μην ξεχνάμε πως χάρη στα κατορθώματα των μεγάλων ηγετών ο Σωκράτης είχε την δυνατότητα να ασκεί ελεύθερα το φιλοσοφικό του έργο.

την επίτευξη του άριστου σκοπού τους.²⁷ Ο Περικλής, δηλαδή, εκμεταλλεύτηκε στο έπακρο μόνο το πρώτο σκέλος του δίπτυχου αυτού, καθώς η επιτυχημένη πορεία του οφειλόταν στην καταπληκτική ρητορική δύναμή του. Δεν χρησιμοποίησε, όμως, τον εξαναγκασμό, όπου ήταν απαραίτητος, αλλά προτίμησε να λειτουργήσει ως υπηρέτης του τυραννικού δήμου.

Επιχειρώντας να ανακαλύψω τους λόγους που οδηγούν τον Σωκράτη στην έκφραση αρνητικών θέσεων για τον Περικλή θεωρώ απαραίτητο να εξετάσω και το χωρίο 513e-515b. Το πρώτο που οφείλει να παρατηρήσει κανείς είναι πως ο Σωκράτης απαιτεί, πριν την εμφάνιση στα δημόσια πράγματα, ο υποψήφιος άρχων να έχει αποδειχθεί ικανός στον ιδιωτικό βίο. Πώς, λοιπόν, είναι τούτο εφικτό; Ο εκάστοτε πολιτικός είναι αναγκαίο να τηρεί δύο παραμέτρους: πρώτον, να έχει αποδεδειγμένα καταστήσει διάφορους πολίτες καλύτερους και δικαιότερους μέσω της προσωπικής συναναστροφής και, δεύτερον, να είναι σε θέση να υποδείξει ικανούς ανθρώπους, που υπήρξαν διδάσκαλοί του. Αν, λέει ο Σωκράτης, ο ίδιος και ο Καλλικλής επρόκειτο να αναλάβουν κάποιο δημόσιο οικοδομικό έργο, δεν θα ήταν απαραίτητο πρώτα να παρουσιάσουν τι είδους έργα δημιούργησαν μέχρι τώρα με την βοήθεια των διδασκάλων τους αλλά και έπειτα τι έπραξαν ως αυτόνομοι τεχνίτες; Το ίδιο, επομένως, θα φανταστούμε πως συμβαίνει και στην πολιτική ζωή.²⁸

Πρόκειται σε αυτό το σημείο για την γνώριμη σωκρατική αναλογία πολιτικής και απλών, καθημερινών παραδειγμάτων. Ένας τεχνίτης, δηλαδή, είναι φυσιολογικό να έχει και ιδιωτική καριέρα, αλλά πώς είναι δυνατόν να ισχύουν τα ίδια για έναν πολιτικό; Την απάντηση δίνει ο ίδιος ο Σωκράτης στο 521e, όταν δηλώνει ρητά πως είναι από τους λίγους Αθηναίους που ασκούν την αληθινή πολιτική επιστήμη. Ο λόγος του δεν αποσκοπεί στην ευχαρίστηση μέσω εκφραστικών πυροτεχνημάτων και μεθόδων εντυπωσιασμού, αλλά παρουσιάζουν, πάντοτε, την αληθινή όψη κάθε

---

²⁷ Πβ. Πλάτ. Πολιτ. 519e-520a: *ἐπελάθου, ἦν δ' ἐγώ, πάλιν, ὃ φίλε, ὅτι νόμῳ οὐ τοῦτο μέλει, ὅπως ἔν τι γένος ἐν πόλει διαφερόντως εὖ πράξει, ἀλλ' ἐν ὅλῃ τῇ πόλει τοῦτο μηχανᾶται ἐγγενέσθαι, συναρμόττων τοὺς πολίτας πειθοῖ τε καὶ ἀνάγκῃ, ποιῶν μεταδίδοναι ἀλλήλοις τῆς ὠφελίας ἦν ἂν ἕκαστοι τὸ κοινὸν δυνατοὶ ὧσιν ὠφελεῖν καὶ αὐτὸς ἐμποιῶν τοιούτους ἀνδρας ἐν τῇ πόλει, οὐχ ἵνα ἀφιῇ τρέπεσθαι ὅπῃ ἕκαστος βούλεται, ἀλλ' ἵνα καταχρήται αὐτὸς αὐτοῖς ἐπὶ τὸν σύνδεσμον τῆς πόλεως.* Παρατηρούμε πως οι ιδιότητες που στον Γοργία αποδίδονται στον άριστο ρήτορα αποτελούν γνώρισμα του νόμου στην Πολιτεία.

²⁸ Βλ. Βαβούρας (2008) 258: «Είναι λοιπόν κατάδηλο πως η πολιτική διασφαλίζει τα θεμιτά αποτελέσματά της έπειτα από χρόνια παιδεία και υψηλού επιπέδου εξειδίκευση και όχι με αυτόματη έκθεση του πολιτικού στη διεξαγωγή των πολιτικών υποθέσεων (514a-d). Η εκμάθηση της κεραμικής τέχνης δεν εκκινεί αυτόματα με τη διαμόρφωση ενός πύθου, αλλά τελειοποιείται με αυτήν, η μύηση στις βαθύτερες αλήθειες των μεγάλων μυστηρίων απαγορεύεται να συντελεστεί πριν την επιτυχή προσπέλαση των δοκιμασιών που ενέχουν τα μικρά μυστήρια (497c)».

κατάστασης.²⁹ Πιστεύω πως εδώ πρόκειται για πλατωνική μνεία στην διαδικασία ελέγχου, που, ουσιαστικά, ήταν ο τρόπος ζωής του Σωκράτη, όπως περιγράφει και ο ίδιος στην *Άπολογία*.³⁰ Επομένως, ο αθηναίος φιλόσοφος εισηγείται σε αυτό το σημείο κάποιο είδος ιδιωτικής ηθικής «προϋπηρεσίας». Ασφαλώς, ο ίδιος είναι σε θέση να παρουσιάσει αρκετούς, οι οποίοι «ανανεώθηκαν» μετά την ακρόαση των λόγων του, ενώ ο Καλλικλής δεν δύναται να πράξει κάτι παρόμοιο.³¹ Ολόκληρος, όμως, ο βίος του Σωκράτη δεν μπορεί να χαρακτηριστεί φυσιολογικός, καθώς ήταν αφοσιωμένος σε έναν ιδιαίτερο ηθικό σκοπό και, φυσικά, δεν μπορούσε να συμβαδίσει με τον τρόπο ζωής των συμπολιτών του. Ίσως αυτός να είναι και ο λόγος που ο Σωκράτης στο 505c-509c καταλήγει απομονωμένος από τους υπόλοιπους και καλείται να περατώσει τον διάλογο μόνος του κάνοντας τις ερωτήσεις και δίνοντας τις ανάλογες αποκρίσεις στον εαυτό του.³² Αν, λοιπόν, κάποιος επιθυμεί να

---

²⁹ Στο παρόν ερευνητικό εγχείρημα δεν θα ασχοληθώ με ό,τι έπεται (δηλαδή την προοικονομία για την θανατική καταδίκη του Σωκράτη, την εμφάνισή του στο δικαστήριο, τον τρόπο ομιλίας του, το αν κινδυνεύει πραγματικά ο δίκαιος ή ο άδικος κ.α.), καθώς η συζήτηση στρέφεται σε ηθικά και μεταφυσικά κριτήρια, που δεν σχετίζονται, πλέον, με τον Περικλή.

³⁰ Βλ. Πλάτ. *Άπολ. Σωκρ.* 21b-23c: ο έλεγχος των πολιτικών, των ποιητών και των τεχνιτών συνδέεται με την διάθεση του Σωκράτη όχι μόνο να αποκαλύψει την άγνοιά τους αλλά και να συνεισφέρει στην ηθική τους βελτίωση, αφού η κατάκτηση της αυτογνωσίας, οπωσδήποτε, εναρμονίζεται με κάτι τέτοιο.

³¹ Ο Σωκράτης μπορεί να δηλώνει πως είναι ο μόνος που ασκεί την αληθινή πολιτική τέχνη, αλλά τελικά ποια η επίδρασή του στους ανθρώπους της εποχής του; Μήπως αναπόφευκτα αυτός που υιοθετεί τον σωκρατικό τρόπο ζωής καταλήγει στο τέλος μόνος; Αυτό είναι που πρέπει να μας προβληματίσει εδώ. Πβ. και Μπάλλα (1997) 9-10: «Ενώ ο Σωκράτης παρουσιάζεται ως ο ιδεώδης διδάσκαλος και καθοδηγητής σε θέματα ηθικής, η διδασκαλία του αποδεικνύεται απροσδόκητα αναποτελεσματική. Κανένας από τους συνομιλητές του δεν φαίνεται να αποχωρεί από τη συζήτηση μαζί του με κάποια σημάδια ηθικής βελτίωσης, ενώ είναι γνωστό ότι στον στενό κύκλο των μαθητών του περιλαμβάνονταν νέοι που, με πρώτον τον Αλκιβιάδη, αποδείχτηκαν στη συνέχεια παραδειγματικές περιπτώσεις κυνικού αμοραλισμού. Από την άλλη μεριά, η υψηλόφρονη, εκ μέρους του Σωκράτη, αντιμετώπιση του θανάτου ως *άγαθοῦ* (*Άπολ.* 40c5 επ.) δεν φαίνεται να είχε ιδιαίτερη απήχηση στους πιστούς μαθητές του, που ως το τέλος προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να αποτρέψουν τη θανάτωσή του. Επίσης, ενώ εκείνος εμφανίζεται να ισχυρίζεται ότι είναι «ο μόνος που εξασκεί την αληθινή πολιτική τέχνη» (*Γοργ.* 521d6-7), γνωρίζουμε ότι, στην πραγματικότητα, η όποια εμπλοκή του στα κοινά της πόλης του υπήρξε ολωσδιόλου ατελέσφορη.

Τι λοιπόν; Ο Σωκράτης, παρά την αναμφισβήτητη ειλικρίνειά του κατά τις φιλοσοφικές του αναζητήσεις και την ακλόνητη ηθική του ακεραιότητα ως άτομο, όσον αφορά την κοινωνική του παρουσία στάθηκε, στα μάτια του μαθητή του, ένας αποτυχημένος; Διότι αν η αποστολή του φιλοσόφου δεν εξαντλείται στην εξάσκηση μιας φίλαυτης *vita contemplativa*, αλλά συμπεριλαμβάνει τη μέριμνα για την απήχηση της θεωρητικής του δράσης στον περίγυρό του, τότε η συνεισφορά του Σωκράτη εμφανίζεται απογοητευτικά πενιχρή». Τούτο δεν σημαίνει ότι ο ερευνητής νομομοποιείται να χρησιμοποιεί την παραπάνω περιγραφή ως βασική και ακλόνητη αρχή για την ερμηνεία του πλατωνικού corpus, αλλά, οπωσδήποτε, οφείλει να την έχει κατά νου.

³² Βλ. Kastely (1991) 98: «Rather, his ineffectiveness signals a major failure in the dialogue. He ends the exchange, not victorious, but isolated – no one will talk with him. This is not how a character who values dialectic wants to end up». Βλ., επίσης, Klosko (1983) 593: «The *Gorgias* could be called the tragedy of philosophy. Having explicitly made the point that his opponent must be convinced if he is to be accounted successful, Socrates is unable to convince Callicles of anything. Having gone to enormous pains to outline the procedures for discussion and construct dialectical relationship after dialectical relationship, he is forced to see the discussion collapse, and has to finish it alone. And this

κυβερνήσει τους ανθρώπους σύμφωνα με τον σωκρατικό τρόπο σκέψης, οφείλει, πρώτα, να έχει ακολουθήσει σε ιδιωτικό επίπεδο την σωκρατική βιοθεωρία.

Σε στενή συνάφεια με τις παραπάνω θέσεις βρίσκεται η πλατωνική κριτική του Περικλέους, που εντοπίζει κανείς στον *Μένωνα* και τον *Πρωταγόρα*. Στο πρώτο έργο διαβάζουμε ότι ο Περικλής, παρόλο που το επιθυμούσε, δεν κατάφερε να μεταδώσει στους γιους του την αρετή, ενώ με επιτυχία τούς δίδαξε άλλες τεχνικές ικανότητες, όπως η μουσική και τα αγωνίσματα.³³ Το ίδιο, ακριβώς, επιχείρημα εκτίθεται και στον *Πρωταγόρα* (319e-320a),³⁴ αφού ο Περικλής στο ζήτημα της πολιτικής αρετής άφησε την μόρφωση των παιδιών του στην τύχη, με αποτέλεσμα αυτά να περιφέρονται σαν «λυμένα ζώα». Η ερμηνεία μου συνδέεται άρρηκτα με τον *Γοργία*: η αναφορά στα ζώα δεν είναι τυχαία, αφού τον ίδιο παραλληλισμό είδαμε και στον *Γοργία*, όταν συζητήθηκε η αποτυχημένη απόπειρα του Περικλέους να διαπαιδαγωγήσει τους Αθηναίους. Αφού, συνεπώς, ο φημισμένος πολιτικός ηγέτης δεν μετέδωσε την τέχνη της διακυβέρνησης των πολιτειών στα ίδια του τα παιδιά, πώς ήταν δυνατόν να ενσταλάξει στην ψυχή των Αθηναίων την δικαιοσύνη; Άρα, δεν είναι εφικτή η σύγκριση Σωκράτους – Περικλέους, αφού ο πρώτος μέσω της ιδιωτικής λεκτικής συνδιαλλαγής έχει βελτιώσει τις ψυχές των συμπολιτών του και, ως εκ τούτου, έχει δικαίωμα να θεωρείται γνήσιος πολιτικός, σύμφωνα, πάντοτε, με τα πλατωνικά κριτήρια. Ο Περικλής, ως εκ τούτου, δεν είχε την απαραίτητη «ιδιωτική προϋπηρεσία», που απαιτούσε ο Σωκράτης.

Επιπρόσθετα, στο 514a διαβάζουμε ένα άλλο σημαντικό στοιχείο για την κριτική του Περικλέους: *Ἄνευ γὰρ δὴ τούτου, ὡς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἠύρισκομεν, οὐδὲν ὄφελος ἄλλην εὐεργεσίαν οὐδεμίαν προσφέρειν, ἐὰν μὴ καλὴ κάγαθὴ ἢ διάνοια ἢ τῶν μελλόντων ἢ χρήματα πολλὰ λαμβάνειν ἢ ἀρχὴν τινῶν ἢ ἄλλην δύναμιν ἦντινοῦν*. Εκ του χωρίου αυτού, γίνεται αντιληπτό πως δεν απορρίπτεται πλήρως η ισχυροποίηση μιας πόλης και η ενδεχόμενη της επέκταση. Το κριτήριο, που έχει χρέος να λαμβάνει κάποιος κατά νου, είναι το αν οι ηγέτες και οι πολίτες έχουν κατάλληλα μορφωμένη

---

point cannot be overstated, Socrates, who asserts that he is speaking not for himself but for philosophy, in this confrontation with three rhetoricians, concludes the encounter with a rhetorical plea».

³³ Βλ. Πλάτ. *Μέν.* 94b. Βλ., επίσης, Πετράκης (2008) 343, σχόλ. 246: «Κανείς από τους παραπάνω πολιτικούς άνδρες δεν δίδαξε την υποτιθέμενη πολιτική αρετή στους γιους του, ούτε και ο Θουκυδίδης – το επόμενο παράδειγμα, χαρακτηρίζεται και αυτός *φαῦλος* (94d4) –, ο πολιτικός αντίπαλος του Περικλή, ένα όνομα που ίσως ο Άνυτος είχε σε ιδιαίτερη υπόληψη. Ο Σωκράτης όμως είναι αυτός που δείχνει πόσο σαθρή είναι η γενική εικόνα του αθηναϊκού λαού για τους επιφανείς άνδρες».

³⁴ Δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε, όμως, ότι η αναφορά αυτή δεν γίνεται για να χαρακτηρίσει μόνο τον Περικλή, αλλά για να στηρίξει και το μη διδακτό της αρετής φέρνοντας το παράδειγμα ενός ικανού και φημισμένου άνδρα. Πάντως, είναι βέβαιο πως υποκρύπτεται και δηκτική διάθεση προς το πρόσωπο του υιού της Αγαρίστης.

την ψυχή τους, ώστε να είναι ορθή η διαχείριση της αρχής και των χρημάτων. Όσον αφορά τον Περικλή, η ερμηνεία μου είναι η ακόλουθη: ο Πλάτων σκόπιμα δεν αναφέρεται σε πρόσωπα όπως ο Κλέων ή ο Νικίας επιρρίπτοντάς τους ευθύνες για την αθηναϊκή καταστροφή. Οι ιδεαλιστικές θεωρήσεις του φιλοσόφου τον οδηγούν στο συμπέρασμα πως ένας σπουδαίος άρχων, όταν οικοδομεί κάτι πρωτόγνωρο ηθικά και πολιτικά, οφείλει να διασφαλίσει την ομαλή λειτουργία του όχι μόνο κατά την διάρκεια της δικής του θητείας αλλά και μετά το πέρας αυτής. Ο Περικλής ίσως ήταν σε θέση να κατευθύνει το πλήθος και να εξαφανίζει τα μειονεκτήματα της δημοκρατίας (ο Πλάτων, βεβαίως, δεν λέγει κάτι τέτοιο)· οι συνέπειες, όμως, των πολιτικών του αποφάσεων φάνηκαν ξεκάθαρα μετά τον θάνατό του.³⁵ Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο ότι στο 519a-b ο Πλάτων τονίζει ρητά ότι ο κόσμος θα κατηγορήσει, μεν, τον Αλκιβιάδη ή τον Καλλικλή για τα δεινά της πόλης, αλλά αυτοί είναι μόνο *συναίτιοι*· την πραγματική ευθύνη φέρει ο Περικλής, αλλά και οι υπόλοιποι σπουδαίοι πολιτικοί. Επιπρόσθετα, αν επιθυμεί κανείς να προβεί σε μια γενικότερη σύνοψη των πλατωνικών επιχειρημάτων, θα παρατηρήσει πως ο συγγραφέας ασφαλώς και είναι πολύ επιλεκτικός στις κρίσεις του απέναντι στους μεγάλους άνδρες και αποσιωπά πολλά κρίσιμα γεγονότα. Δεν ενδιαφέρεται, όμως, ο Πλάτων για τις τεράστιες στρατιωτικές και επεκτατικές επιτυχίες,³⁶ διότι η σπουδαιότητά τους είναι δεδομένη και θα ήταν άσκοπη η περιγραφή τους σε μια εποχή, που είναι αποδεκτές από το σύνολο των πολιτών της Αθήνας. Η έγνοιά του, αντιθέτως, έχει αυστηρά ηθικό πλαίσιο και, όταν αναφέρεται στην πολιτική του Περικλή, δεν σφάλει στις εκτιμήσεις του, καθώς τω όντι ο σύμφωνα με πολλούς άφθαστος αυτός ρήτωρ στην αρχή της πασίγνωστης και πολυτάραχης πολιτικής σταδιοδρομίας του εφήρμοσε πολιτική φιλολαϊκή σε σημείο δημαγωγίας,³⁷ προκειμένου να μπορέσει να γίνει

---

³⁵ Παρακάτω το επιχειρήμα μου τούτο θα στηριχτεί και με αναφορά σε ιστορικές πηγές. Την εικόνα αυτή μας παρουσιάζει ο Θουκυδίδης κυρίως.

³⁶ Βλ. Πλάτ. Πολιτ. 423b: *Οἶμαι μὲν, ἦν δ' ἐγώ, τόνδε· μέχρι οὗ ἂν ἐθέλη ἀζομένη εἶναι μία, μέχρι τούτου αὔξειν, πέρα δὲ μή.* Αν βασιστούμε στην φράση αυτήν, τότε κατανοούμε καλύτερα το σκεπτικό του Πλάτωνος, που, οπωσδήποτε, ήταν εναντίον του άμετρου επεκτατισμού. Τέτοιες, όμως, δράσεις πραγματοποίησε ο Περικλής στην αρχή της πορείας του και για τούτο ο αθηναίος φιλόσοφος θεωρεί πως μετεδόθη στην ψυχή των πολιτών η ακολασία, που οδήγησε στις μετέπειτα αλαζονικές προσπάθειες κατάκτησης της Σικελίας.

³⁷ Την ουσία της πλατωνικής σκέψης εντοπίζει πολύ εύστοχα ο Αριστοτέλης. Βλ. Αριστ. *Ἠθ. Πολ.* 25. 1-2: *Ἡ μὲν οὖν τροφή τῷ δήμῳ διὰ τούτων ἐγίνετο. ἔτη δὲ ἑπτακαίδεκα μάλιστα μετὰ τὰ Μηδικὰ διέμεινεν ἡ πολιτεία προσεστώτων τῶν Ἀεροπαγιδῶν, καίπερ ὑποφερομένη κατὰ μικρόν. αὐξανομένου δὲ τοῦ πλήθους γενόμενος τοῦ δήμου προστάτης Ἐφιάλτης ὁ Σοφωνίδου, δοκῶν καὶ ἀδωροδόκητος εἶναι καὶ δίκαιος πρὸς τὴν πολιτείαν, ἐπέθετο τῇ βουλῇ. καὶ πρῶτον μὲν ἀνεῖλεν πολλοὺς τῶν Ἀεροπαγιδῶν, ἀγῶνας ἐπιφέρων περὶ τῶν διωκόμενων· ἔπειτα τῆς βουλῆς ἐπὶ Κόνωνος ἄρχοντος ἅπαντα περιεῖλετο τὰ ἐπίθετα δι' ὧν ἦν ἡ τῆς πολιτείας φυλακή, καὶ τὰ μὲν τοῖς πεντακοσίοις τὰ δὲ τῷ δήμῳ καὶ τοῖς δικαστηρίοις ἀπέδωκεν.* Από την στιγμή που αφαιρέθηκε από τον Άρειο Πάγο το δικαίωμα να ελέγχει

αποδεκτός από τον λαό.³⁸ Η πλατωνική πολιτική φιλοσοφία, πάντως, φρονώ πως χαρακτηρίζεται από έναν μελλοντοτροπισμό: ο Περικλής όφειλε να εδραιώσει μια πολιτική που θα εξασφαλίσει την ομαλή πορεία των πραγμάτων και στις επόμενες γενιές. Μέτρα όπως η μισθοφορά στα δικαστήρια οδήγησαν τον λαό στην νοηλικότητα και την ραστώνη, κάτι που αναπόφευκτα «κληρονόμησαν» και οι απόγονοι. Οι συνέπειες έγιναν ορατές, όταν ο μεγάλος άνήρ δεν ήταν πια στα πράγματα.

Σε αυτό το σημείο επιθυμώ να προβώ και σε μερικές ακόμα διευκρινίσεις. Γιατί ο Πλάτων, παρόλο που στρέφει τα πυρά του εναντίον και των τεσσάρων ανδρών, στέκεται περισσότερο στον Περικλή και συνδέει με την αποτυχημένη πολιτική του δράση τα φιλοσοφικά επιχειρήματα, που επιθυμεί να διαπραγματευτεί; Μοιάζει, δηλαδή, ο υιός του Ξανθίππου να αποτελεί τον κύριο υπαίτιο του αθηναϊκού ηθικού εκτροχιασμού, αφού στην δική του καριέρα και στις εναντίον του κατηγορίες επικεντρώνει το ενδιαφέρον του ο Σωκράτης. Κατ' αρχάς, εφ' όσον δεν παραλείπονται ο Μιλτιάδης, ο Θεμιστοκλής και ο Κίμων, τότε η πορεία τους κάπως πρέπει να συμπίπτει με την αντίστοιχη του Περικλέους· πράγματι, οι πολιτικές επιλογές του τελευταίου συνυφαίνονται στενά με την καριέρα των προγενέστερων και ο Πλάτων σίγουρα δεν το αγνοεί αυτό. Κατά μια, δηλαδή, έννοια ο Περικλής υπήρξε ο εμφατικός συνεχιστής της ηγεμονίας που εδραίωσαν οι πρόγονοί του, γι' αυτό και αυτοί δεν είναι άμοιροι ευθυνών. Ο Περικλής, όμως, γιγάντωσε την ελευθερία της πόλης και την εκδημοκράτισε σε σημείο αναρχίας υπακούοντας τυφλά στην ηδονική βούληση του όχλου. Ως προς την προηγούμενη ρήση μας, θα αναρωτηθεί κανείς τι σχέση έχει η αθηναϊκή αρχή με την παιδαγωγική αποτυχία του Περικλή. Απαντώ πως ο άμετρος επεκτατισμός και η αθηναϊκή αλαζονεία δεν μπορούν να νοηθούν ξεχωριστά από την θέσπιση συγκεκριμένων δημοκρατικών μέτρων από τον Περικλή ή την ηθική χρεωκοπία του δήμου. Κάθε πολιτική, κοινωνική ή οικονομική εξέλιξη είχε τις απαρχές της στην πλήρη αθηναϊκή επικράτηση απέναντι στους συμμάχους, για τούτο και οι υπόλοιποι τρεις ηγέτες δεν

την βουλή (ενέργεια στην οποία προέβη ο Εφιάλης στον πολιτικό κύκλο του οποίου ανήκε και ο Περικλής), ουσιαστικά κατέρρευσε το «προστατευτικό τείχος» της δημοκρατίας και άνοιξε ο δρόμος για δημαγωγούς, όπως ο Κλέων. Η ισχυρή, βεβαίως, προσωπικότητα του Περικλή ήλεγχε την κατάσταση αλλά, μετά τον θάνατό του, τα πράγματα πήραν μια τελείως διαφορετική τροπή με ακραίες πολιτικές και εκμετάλλευση του λαού. Βλ. και Azoulay (2015) 53-55.

³⁸ Δεν πρέπει, άλλωστε, να ξεχνάμε πως το δείγμα, που έχουμε από τον Θουκυδίδη, περιγράφει μόνο το τελευταίο στάδιο της πολιτικής καριέρας του Περικλέους και όχι το σύνολο της σταδιοδρομίας του. Την γενικότερη δράση του αναλύει ο Πλούταρχος στο έργο του *Βίοι Παράλληλοι – Περικλής και Φάβιος Μάξιμος*.

δύνανται να αποφύγουν τα δηλητηριώδη βέλη της δηκτικής πλατωνικής κριτικής. Θα μπορούσε, μάλιστα, κάποιος παραπέμποντας σε απόψεις διαπρεπών ιστορικών να υποστηρίξει ότι ο Περικλής δεν έκανε τίποτα άλλο, πάρα να συνεχίσει όσα κληρονόμησε.³⁹ επομένως, ποιο το σφάλμα του;

Το πλατωνικό νοεῖν δεν εξετάζει ξεχωριστά το πολίτευμα από την εδαφική εξάπλωση, καθώς και την αδικία που υπήρχε στις ψυχές των πολιτών από την κακομεταχείριση των συμμάχων. Τα πάντα είναι αλληλένδετα και οι επιπτώσεις της αθηναϊκής ἀρχῆς είναι καταστροφικές. Τα παραπάνω θα επιβεβαιωθούν, φυσικά, και στον *Μενέξενο*, όπου θα αιτιολογηθεί η πλήρης απουσία της περικήλειας πολιτικής. Ο Περικλής, εν τέλει, εφήρμοσε με επιτυχία όσα ήδη είχαν αποδειχθεί ωφέλιμα για την Αθήνα, αλλά διόγκωσε την επενέργειά τους και προέβη σε επαναστατικές δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις, που για τον Πλάτωνα ήσαν απαράδεκτες. Άλλωστε, αν διεισδύσει στην ψυχή της πόλης η ακολασία και αρχίσει να ονειρεύεται άσκοπες εδαφικές επεκτάσεις, τότε πολύ σύντομα θα επικρατήσει μια χαοτική αδικία. Γι' αυτό και στην *Πολιτεία* (423b) διατρανώνεται η άποψη ότι η μια πόλη οφείλει να μεγαλώνει μέχρι το σημείο όπου μπορεί και όχι παραπέρα. Μόνο αν κυβερνήσει κάποιος με σωφροσύνη, τότε θα είναι ηγέτης της μεγαλύτερης και ισχυρότερης πόλης, ακόμα και αν τα μέλη αυτής είναι λίγα στον αριθμό.⁴⁰

Εν κατακλείδι, πιστεύω ακράδαντα πως ο Πλάτων με την σφοδρή κριτική του στον Περικλή και στους υπόλοιπους τρεις αθηναίους ηγέτες δεν αποσκοπεί μόνο στην απλή παρουσίαση ηθικών κριτηρίων για την άσκηση της εξουσίας, αλλά επιθυμεί και να υποβάλλει τους αναγνώστες του σε ένα είδος διαλεκτικής δοκιμασίας, κάτι που εντάσσεται στην γενικότερη τακτική του και τρόπο προσέγγισης του κοινού του.⁴¹

³⁹ Την άποψη αυτή υποστηρίζει με πολύ όμορφα επιχειρήματα ο Azoulay (2015) 101.

⁴⁰ Βλ. Πλάτ. *Πολιτ.* 423a: *καὶ ἕως ἂν ἡ πόλις σοι οἰκῆ σωφρόνως ὡς ἄρτι ἐτάχθη, μεγίστη ἔσται, οὐ τῷ εὐδοκιμεῖν λέγω, ἀλλ' ὡς ἀληθῶς μεγίστη, καὶ ἐὰν μόνον ἢ χιλίων τῶν προπολεμούντων.*

⁴¹ Βλ. Slezak (2005) 3-4: «With Plato, however, there is the additional fact that, as we noticed at the outset, the reader almost inevitably gets the feeling not only of being a witness but in some scarcely definable way also of being part of the argument which he is following – which must also have consequences for the way in which he responds to the content. And, inasmuch as the deep-seated, personal participation in the dialogue is obviously not an effect which is merely accidental in the works of Plato or in any way against the author's intention, the problem with which we are confronted here cannot simply be one of eliminating extensively as possible all subjective elements in our reception of the texts». Πβ. και Rowe (2007) 9-10: «Above all, we need to remember the fact that a written dialogue possesses two extra dimensions, one of which will always, and the other will usually, be absent from a real dialogue, i.e. from any live conversation (or indeed one that is merely recorded in writing): (1) an author, and (2) and audience. It is hardly in doubt that Plato constructed and wrote his dialogues *for* an audience (or audiences), given the earnestness with which his main speakers address their interlocutors. He had a purpose in writing – he had things he wanted to say to his audience, ways in which he wanted to affect them. And he was presumably free to write as he pleased: he could set up the conversation as he liked, where he liked, and between whatever characters/ interlocutors he liked. If, then, we are fully

Διαβάζοντας κάνεις προσεκτικά τα εδάφια που ανελύθησαν στο παρόν κεφάλαιο ανακαλύπτει πως ξαφνικά πρέπει να αμφισβητήσει, ενδεχομένως, μερικές πλατωνικές θέσεις και, εν πάση περιπτώσει, να εξετάσει την ορθότητά τους, προκειμένου να αποφασίσει αν πρόκειται να συμβαδίσει με αυτές ή όχι. Τούτο είναι και το τεράστιο πλατωνικό επίτευγμα, δηλαδή η πρόκληση της προσωπικής και λογικής συμμετοχής του αναγνώστη μέσα στο κείμενο.⁴² Η θεωρία αυτή, βεβαίως, δεν δύναται να εξακριβωθεί πλήρως μέσα από τα κειμενικά συμφραζόμενα, αλλά πώς αλλιώς μπορεί να εξηγήσει κανείς την πλατωνική στάση απέναντι στους σπουδαίους πολιτικούς άνδρες και ειδικότερα απέναντι στον Περικλή; Πώς είναι δυνατόν ο ξακουστός *άνηρ* να θεωρείται κακός παιδαγωγός απλά και μόνο επειδή οι Αθηναίοι τον καθαίρεσαν από την πολιτική ηγεσία και του επέβαλαν χρηματικό πρόστιμο; «Λησμονεί» ο Πλάτων να επισημάνει ότι σύντομα ο λαός τον επανέφερε στην εξουσία και του εμπιστεύτηκε όλες τις πολιτειακές υποθέσεις. Καθόλου αλλόκοτο δεν είναι αυτό, καθώς εν καιρώ πολέμου η ανθρώπινη ψυχολογία είναι απρόβλεπτη και δεν μπορεί να σταθμιστεί με τα συνηθισμένα αντικειμενικά κριτήρια. Υποθέτω πως ο Πλάτων είναι σκοπίμως προκλητικός στον *Γοργία*, καθώς επιθυμεί πάση θυσία να αναιρέσει την αξία της ρητορικής,⁴³ κάτι που τον αναγκάζει να αδιαφορήσει για διάφορες πτυχές της καριέρας του Περικλή.⁴⁴ Προφανώς και ο συγγραφέας δεν αγνοούσε τις

---

to understand what is going on, and indeed if we are even to have any chance of grasping Plato's underlying argument, we have no option but to try to come to terms in each case with a whole series of different relationships. [...] A written dialogue is something considerably more than a piece of philosophy. It is philosophy with its participants, and their utterances and actions, shaped, directed, set up, stage-managed by someone for someone else».

⁴² Για την διασαφήνιση της θέσης μου βλ. Kastely (1991) 103: «It is hard to imagine that Plato did not intend Socrates' charges against the Athenian leaders to be challenged. Surely, Plato could not have been ignorant of the practical importance of ensuring the defense of Athens, nor could have been blind to the political obstacles that stood in the way of any attempt to get the funds necessary for the public projects. And he could not have expected the audience of the dialogue in his day to be ignorant of these conditions. As Callicle's unsuppressable and mounting anger demonstrates, Socrates is being intentionally provocative».

⁴³ Βλ. Ramsey (1999) 252: «Rhetoric is no passing interest or ruse on Plato's part; no, he is indeed frightened of rhetoric and it's political as well as ethical consequences – so much so that he tries in this dialogue to make rhetoric disappear, feeling perhaps that if he could put it out of sight he could be at peace».

⁴⁴ Είναι αρκετοί οι μελετητές που έχουν τονίσει διάφορες ανακρίβειες, προκλητικές θέσεις και συλλογιστικά σφάλματα στον *Γοργία*. Βλ. σχετικά Καραδήμας (2016) 63: «Την ίδια άποψη έχουν και νεότεροι μελετητές με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον Irvin ο οποίος εξηγεί στον πρόλογο της σχολιασμένης μετάφρασής του ότι προσπαθεί στις σημειώσεις του να δείξει πού ακριβώς βρίσκεται το σφάλμα των επιχειρημάτων του Πλάτωνος, δεδομένου ότι ο *Γοργίας*, όπως ισχυρίζεται, είναι γεμάτος με εσφαλμένα, παραπλανητικά επιχειρήματα. Ο Irvin υποστηρίζει ότι υπάρχουν περιπτώσεις κατά τις οποίες θέσεις που υποστηρίζει ο Σωκράτης δεν απορρέουν από τη συζήτηση που έχει προηγηθεί, μερικά επιχειρήματα δεν ισχύουν, άλλα περιλαμβάνουν ανακόλουθα συμπεράσματα, αλλού δίνονται ανεπαρκείς εξηγήσεις, δεν γίνονται οι απαραίτητες λογικές συνδέσεις, ταυτίζονται θέσεις που είναι διαφορετικές, κ.λπ.».

ακριβείς ιστορικές συνθήκες· επιλέγει, όμως, σκόπιμα να τις παρασιωπήσει, όπως ακριβώς πράττει και στον *Μενέξενο*,⁴⁵ για τις φιλοσοφικές ανάγκες του υπό εξέταση διαλόγου. Άλλωστε, η πορεία ενός πολιτικού δεν δύναται να κριθεί αποκλειστικά από την στάση των συμπολιτών του απέναντί του, διότι ποικίλοι παράγοντες καθορίζουν τις ιστορικές εξελίξεις, όπως η τύχη, οι συγκεκριμένες συνθήκες της εποχής κ.α. Εν ολίγοις, για να οδηγηθεί ο μεγάλος φιλόσοφος στην σφοδρή καταδίκη της ρητορικής είναι αναγκασμένος να εκτοξεύσει μομφές απέναντι στους καλύτερους εκπροσώπους αυτής και ο Περικλής είναι αδύνατον να ξεφύγει από κάτι τέτοιο.

Τούτο, φυσικά, δεν σημαίνει πως ο Πλάτων διάκειται θετικά απέναντι στον Περικλή ως προς την πολιτική του φυσιογνωμία. Μπορεί εκουσίως να παραγνωρίζει διάφορες ιστορικές συνιστώσες της δράσης του, αλλά είναι γεγονός πως η εν συνόλω κρίση για την πορεία του είναι αρνητική. Όπως θα φανεί και από την εργασία μας, τα περισσότερα πλατωνικά έργα που μνημονεύουν τον Περικλή προβαίνουν σε αναίρεση της πολιτικής του ικανότητας (με εξαίρεση το *Συμπόσιον*, που επαινεί την ρητορική ευγλωττία του και τον *Φαῖδρο*, που εξάγει την φιλοσοφική του παιδεία χωρίς, πάντως, να ανατρέπεται η αντίληψη ότι δεν υπήρξε κοινωνός αληθινής ρητορικής), ενώ επισημαίνουν ότι δεν κατόρθωσε να μεταδώσει σε άλλους τις σπάνιες αρετές του, άρα, στην πραγματικότητα, δεν κατείχε καμία πραγματική επιστήμη, αλλά ενεργούσε τυχαία.

Ως προς τα διάφορα πολιτικά μέτρα που έλαβε ο Περικλής, τα οποία εθεωρήθησαν από τον Πλάτωνα υπαίτια για την μετέπειτα νωχελικότητα του λαού, επισημαίνω αυτό που τόνισα και προηγουμένως: η κριτική αυτή μπορεί να εκληφθεί ως ορθή, ωστόσο οι αδυναμίες ορισμένων επιλογών του Περικλέους φάνηκαν μετά τον θάνατό του και όχι τόσο κατά την διάρκεια της θητείας του, αφού ο ίδιος ήταν σε θέση να χαλιναγωγεί τις διάφορες παραρρομήσεις ή ηδονές των συμπολιτών του, όπως μας πληροφορεί ο Θουκυδίδης. Προφανώς, ο φιλόσοφος έχει κατά νου τις συνέπειες του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού, που οδήγησαν στην καταστροφική έκβαση του πελοποννησιακού πολέμου. Αν είχε υπ' όψιν κάτι διαφορετικό, τότε γιατί να μην αναφερθεί σε συγκεκριμένα γεγονότα που συνέβησαν κατά την διάρκεια της περικλείας σταδιοδρομίας; Γι' αυτό, ακριβώς, κάνει μνεΐα και στον Αλκιβιάδη, για να δείξει στον αναγνώστη ότι οι απόγονοι μιμήθηκαν το λάθος πρότυπο και το σφάλμα δεν είναι δικό τους. Ο όρος που εισηγούμαι σε αυτό το κεφάλαιο είναι ο

---

⁴⁵ Βλ. παρακάτω το οικείο κεφάλαιο για περισσότερες λεπτομέρειες.

«μελλοντοτροπισμός της πλατωνικής κριτικής» στον Περικλή, δηλαδή η δημιουργία πολιτικών και ηθικών συνθηκών που δεν εξαρτώνται από ένα πρόσωπο αποκλειστικά. Κάτι τέτοιο συμπίπτει απόλυτα και με τις γενικότερες ιδεαλιστικές θεωρήσεις του μεγάλου πνευματικού δημιουργού. Μετά τον θάνατο του Περικλή επεκράτησε η δημαγωγία (την αρχή, βεβαίως, έκανε ο ίδιος ο υιός του Ξανθίππου) και τούτο είναι που, εμμέσως, μέμφεται ο Πλάτων.

2.2 Οι ιδιότητες του Περικλή στον Πλατωνικό *Φαῖδρο* και ο προβληματισμός για το ενδεχόμενο κυριολεξίας ή ειρωνείας

Στον πλατωνικό *Φαῖδρο*,⁴⁶ που αποτελεί ένα εμπνευσμένο έργο του αθηναίου φιλοσόφου για την ρητορική⁴⁷ με πολλά συμπληρωματικά θέματα (έρως, παιδεία, αθανασία ψυχής), η κριτική στον Περικλή επανέρχεται, αυτήν την φορά σε πιο σύντομη εκδοχή εν αντιθέσει με την εκτενή συζήτηση στον *Γοργία*. Αυτό που θα με απασχολήσει εδώ είναι το αν οι διαθέσεις του Πλάτωνος απέναντι στον ξακουστό πολιτικό ηγέτη είναι ειλικρινείς ή μήπως υποκρύπτεται η συνηθισμένη σωκρατική ειρωνεία. Εν ολίγοις, ο Πλάτων παραμένει σταθερός στις πεποιθήσεις του ή μήπως υπάρχει διαφοροποίηση απόψεων;⁴⁸

⁴⁶ Οι παραπομπές στο κείμενο είναι από την κριτική έκδοση της Οξφόρδης (Burnet: 1968).

⁴⁷ Νομίζω πως το κυρίαρχο θέμα στον πλατωνικό *Φαῖδρο* είναι η ρητορική, καθώς όλες οι διαλογικές συνιστώσες τού έργου σχετίζονται με αυτήν: ο πρώτος λόγος του Λυσία είναι κακό δείγμα ρητορικής, ενώ ο πρώτος λόγος του Σωκράτη είναι η θετική απάντηση σε ό,τι προηγήθηκε χωρίς, όμως, φιλοσοφικό υπόβαθρο. Η παλινωδία κατακτά τις φιλοσοφικές κορυφές, που δεν κατόρθωσαν καν να θεαθούν οι δύο προηγηθείσες ομιλίες, σχετίζεται, όμως, και με την ρητορική, διότι στο πλατωνικό corpus ο έρωσ είναι φιλοσοφική ρητορική, ήτοι ιδιωτική συναναστροφή με χρήση της ελεγκτικής διαδικασίας (απ' όπου προκύπτει και ο γνήσιος ερωτικός αλληλοθαυμασμός, δηλαδή η πνευματική επικοινωνία των δύο ψυχών), ενώ η αληθινή ρητορική είναι, με την σειρά της, *έρως αθανασίας*. Πβ. και Dueso (1994) 233: «La propuesta platónica es clara en su formulación y en su desarrollo. De ahí que Robin haya escrito con toda razón que en el *Fedro* se halla la descripción más elaborada y precisa que Platón ha dado de su método».

⁴⁸ Επισημαίνω εδώ ότι ο ερευνητής οφείλει πάντοτε να ερμηνεύει με κριτικό πνεύμα τα διάφορα κειμενικά στοιχεία που, φαινομενικώς, αντιφάσκουν μεταξύ τους. Πβ. και Θεοδωρακόπουλος (1941⁵) 179: «Οι διάλογοι, όπως λέγει ο ίδιος ο Πλάτων στο *Φαῖδρο*, όπου αυτοχαρακτηρίζει όλη τη συγγραφική του δράση, είναι *''ύπομνήματα''*, δηλαδή βοηθήματα για κείνον που γνωρίζει την αλήθεια. Ώστε πέραν από τὰ δοκίμια τού πλατωνικού λόγου πρέπει να ζητήσει κανείς την ολότητα τού νοήματος που έχει η πλατωνική φιλοσοφία. Ο έρμηνευτής λοιπόν τού Πλάτωνος θα μεταχειρισθῆ τούς διαλόγους για άπλά βοηθήματα. Αλλά και οι διάλογοι οι ίδιοι φαίνονται καμμιά φορά αντίφατικοί αναμεταξύ των. Κι' εδώ είναι που ξεγελιέται πολλές φορές ο στενόκαρδος φιλολογικός έρμηνευτής από τόν Πλάτωνα και λογιάζει, πώς έχει απέναντί του πραγματικές αντιφάσεις, αληθινά χάσματα τού πλατανοικού έργου. Όμως όσο εσωτερικεύει κανείς τη γνωριμία του με τόν Πλάτωνα αρχίζει να νοιώθῃ, πώς δέν έχει εδώ να κάμῃ με αντιφάσεις λογικές, που δέν τῖς είχε τάχα προσέξει ο Πλάτων, αλλά με βαθύτατες άντινομίες. Ό,τι νόμισε ή στενόψυχη έρμηνεία, πώς ἦταν άντίφαση, αποδεικνύεται άντινομία τῆς ψυχῆς. Άλλο άντίφαση κι' άλλο άντινομία. Άντίφαση είναι λογική άντίθεση, ενώ άντινομία είναι πάλη, άνταγωνισμός προβλημάτων. Καί ή άντινομία είναι σύμφυτη με τὸ μεγάλο πνεύμα».

Θα ξεκινήσω την ερμηνεία μου από το 260a, καθώς επισημαίνονται κάποια ουσιώδη στοιχεία για την ρητορική, που χρειάζεται να εξεταστούν, πριν καταλήξουμε στον Περικλή. Ο Φαίδρος, λοιπόν, τονίζει πως ο ρήτωρ δεν είναι ανάγκη να γνωρίζει τα δίκαια αλλά ό,τι φαίνεται δίκαιο στον λαό. Πρόκειται για την ίδια ευλογοφάνεια, που συναντήσαμε και προηγουμένως στον *Γοργία*. Ο Σωκράτης στο σημείο τούτο θα απαντήσει με επιχειρήματα διαφορετικά εκμεταλλευόμενος μία ευστοχότατη παρομοίωση: ο συνομιλητής καλείται να φανταστεί ένα υποθετικό σενάριο, που δείχνει τον Σωκράτη να προσπαθεί να τον πείσει για την χρησιμότητα του γαιδάρου στον πόλεμο και σε άλλες δραστηριότητες παρουσιάζοντάς τον ως άλογο.⁴⁹ Πόσο αστεία θα ήταν μια τέτοια εικόνα; Είναι, όμως, πολύ κρισιμότερη η κατάσταση, όταν, αντίστοιχα, ο ρήτωρ επιχειρεί αποτελεσματικά να παρασύρει τους πολλούς πείθοντάς τους πως το κακό είναι καλό, αγνοώντας, μάλιστα, ο ίδιος την ουσία των εννοιών αυτών.⁵⁰

Εκείνο, πάντως, που προξενεί εντύπωση είναι πως έπεται ένα είδος σωκρατικής μεταμέλειας, ενώ τονίζω πως ο Πλάτων για πρώτη φορά προσωποποιεί την ρητορική και κάτι τέτοιο είναι κρίσιμο για την ερευνητική μας προσπάθεια. Στο 260d, λοιπόν, διαβάζουμε: *Ἄρ' οὖν, ὃ ἀγαθὲ, ἀγροικότερον τοῦ δέοντος λελοιδορήκαμεν τὴν τῶν λόγων τέχνην; ἢ δ' ἴσως ἂν εἴποι· 'Τί πότ', ὃ θαυμάσιοι, ληρεῖτε; ἐγὼ γὰρ οὐδέν' ἀγνοοῦντα τάληθες ἀναγκάζω μανθάνειν λέγειν, ἀλλ', εἴ τι ἐμὴ συμβουλή, κτησάμενον ἐκεῖνο οὕτως ἐμὲ λαμβάνειν· τόδε δ' οὖν μέγα λέγω, ὡς ἄνευ ἐμοῦ τῶν ὄντων εἰδότε οὐδέν τι μᾶλλον ἔσται πείθειν τέχνη*. Παρατηρούμε πως, πραγματικά, έχουμε μια ανατροπή του σκηνικού που έλαβε χώρα στον *Γοργία*,⁵¹ καθώς η ρητορική διατείνεται πως δεν ανάγκασε κανέναν που αγνοεί την αλήθεια να εντυφήσει στην τεχνική της. Όποιος, όμως, έχει κατακτήσει την αλήθεια, είναι ανήμπορος να την μεταδώσει χωρίς την συμβολή της ρητορικής. Να είναι, άραγε, αυτή μια πλατωνική διακήρυξη για την αδυναμία της φιλοσοφίας να σταθεί μόνη της

⁴⁹ Βλ. Πλάτ. *Φαῖδρ.* 260b-c.

⁵⁰ Βλ. Πλάτ. *Φαῖδρ.* 260c-d: *Ὅταν οὖν ὁ ρητορικὸς ἀγνοῶν ἀγαθὸν καὶ κακόν, λαβὼν πόλιν ὡσαύτως ἔχουσαν πείθη, μὴ περὶ ὄνου σκιᾶς ὡς ἵππου τὸν ἔπαινον ποιοῦμενος, ἀλλὰ περὶ κακοῦ ὡς ἀγαθοῦ, δόξας δὲ πλήθους μεμελετηκῶς πείση κακὰ πράττειν ἀντ' ἀγαθῶν, ποῖόν τιν' ἄ<v> οἶει μετὰ ταῦτα τὴν ῥητορικὴν καρπὸν ὧν ἔσπειρε θερίζειν;*

⁵¹ Βλ. Ramsey (1999) 257: «Why would Plato make such concessions to his enemy; I am submitting that such concessions are made so that philosophy can say something. The voice that philosophy lacks, it gets from rhetoric. Plato is forced to make a place for – even if not a peace with – rhetoric». Πβ. Brady (2002) 12: «Unless one can bring reality and appearance together, making what is good also appear good, one will never reliably influence others to want what they should instead of what they already do».

και να πείσει;⁵² Οφείλουμε, άλλωστε, να μην λησμονούμε πως ο Σωκράτης αναγκάστηκε να περατώσει μόνος του τον διάλογο με τον Καλλικλή και αυτό εξελήφθη ως αδύναμο σημείο της διαλεκτικής. Όλα αυτά θα ισχύουν, φυσικά, αν η ρητορική είναι τω όντι αληθινή τέχνη και όχι *ἄτεχνος τριβή*. Μπορεί κανείς κάλλιστα να αναρωτηθεί γιατί η ρητορική παίρνει τον λόγο από την στιγμή που ο Σωκράτης εν συνεχεία εμφανίζεται έτοιμος να αναιρέσει ξανά την προσφορά της. Φρονώ πως ως προς την πτυχή αυτή του κειμένου δεν υπάρχει διαφορά σε σχέση με τον *Γοργία* και η πλατωνική πεποίθηση περί ρητορικής παραμένει σταθερή. Η διαφορά είναι πως στον *Φαῖδρο* θα δοθεί έμφαση στην ανάγκη της ρητορικής να μεταλάβει φιλοσοφίας, κάτι που θα εξηγήσω παρακάτω. Ωστόσο, παραχωρείται το δικαίωμα μιας ευγενούς απόκρισης από την πλευρά της ρητορικής, πράγμα που υποδεικνύει πως η σπουδαιότητά της δεν είναι, πλέον, τόσο μηδαμινή· απλώς, πρέπει να βρει τον σωστό δρόμο.⁵³

Το επόμενο σημαντικό στοιχείο που οφείλω να τονίσω αφορά τον ορισμό της ρητορικής, που δίνει ο Σωκράτης, και, πια, χαρακτηρίζεται από μια ευρύτητα. Κατά την γνώμη μου, τούτο συμβαίνει, ώστε να μπορέσει, έπειτα, να συνδεθεί και με την διαλεκτική, η οποία, βεβαίως, επιτελεί το έργο της παντού χωρίς περιορισμούς. Διαβάζουμε στο 261a-b: *Ἄρ' οὖν οὐ τὸ μὲν ὅλον ἢ ῥητορικὴ ἂν εἴη τέχνη ψυχαγωγία τις διὰ λόγων, οὐ μόνον ἐν δικαστηρίοις καὶ ὅσοι ἄλλοι δημόσιοι σύλλογοι, ἀλλὰ καὶ ἐν ἰδίοις, ἢ αὐτῇ μικρῶν τε καὶ μεγάλων περὶ, καὶ οὐδὲν ἐντιμότερον τὸ γε ὀρθὸν περὶ σπουδαῖα ἢ περὶ φαῦλα γινόμενον; ἢ πῶς σὺ ταῦτ' ἀκήκοας;*⁵⁴ Ό,τι, επομένως, αντιπροσωπεύει η ρητορική είναι η «ψυχαγωγία»,⁵⁵ δηλαδή η καθοδήγηση και μόρφωση της ψυχής του ακροατή, είτε ο λόγος είναι σε άλλες δημόσιες συγκεντρώσεις είτε ανάμεσα σε δύο συνομιλητές. Για να είναι, όμως, τούτο εφικτό, οφείλει η ρητορική να αποδεχθεί την ισχύ της φιλοσοφίας και να την υιοθετήσει, όπως ακριβώς η παλινωδία, που έδειξε στην ψυχή του Φαίδρου τον πραγματικό

⁵² Βέβαια, υπάρχει και η παραδοχή ότι πρώτα έχει χρέος κάποιος να θεαθεί την αλήθεια και μετά να κατακτήσει την ρητορική. Υποκρύπτεται, συνεπώς, και έπαινος προς την φιλοσοφία.

⁵³ Όπως τα άτομα που εξετάζει ο Σωκράτης οφείλουν να προσπαθήσουν να κοινωνήσουν φιλοσοφίας, έτσι και η ρητορική πρέπει να στραφεί προς ανώτερες, διαλεκτικές στοχεύσεις. Η ρητορική είναι εδώ, τρόπον τινά, η μαθήτρια της πλατωνικής φιλοσοφίας.

⁵⁴ Η φράση *ἀλλὰ καὶ ἐν ἰδίοις* είναι ζωτικής σημασίας, καθώς βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με όσα υποστηρίχτηκαν προηγουμένως για την περίπτωση του *Γοργία*: η αληθινή ρητορική δεν συνδέεται μόνο με τις δημόσιες ομιλίες, αλλά η σπουδαιότητά της γίνεται αντιληπτή στην ιδιωτική συνδιαλλαγή.

⁵⁵ Για την *ψυχαγωγία* ως όρο σχετιζόμενο με την πλατωνική ρητορική βλ. Asmis (1986) 153-172.

παιδαγωγικό έρωτα και διαφοροποιήθηκε ριζικά από τους δύο προηγηθέντες λόγους.⁵⁶

Το μέρος που ακολουθεί, μέχρι την παρουσίαση του Περικλή, αφορά την κριτική των λόγων του πρώτου μέρους του έργου. Δεν θα εστιάσω στην ανάλυσή των για λόγους συγγραφικής εκτάσεως. Εν ολίγοις, ο Σωκράτης, εκτός από τους τρεις λόγους του *Φαίδρου*, προβαίνει στην εξέταση της πρακτικής ρητορικής, δηλαδή των πασίγνωστων εγχειριδίων που κυκλοφορούν και περιλαμβάνουν ποικίλες τεχνικές εντυπωσιασμού, καθώς και των πιο φημισμένων ρητόρων⁵⁷ και, κατά καιρούς, συγγραφέων τέτοιων βιβλίων. Ουσιώδες, επίσης, για την παρούσα εργασία είναι το εξής: ο ρήτωρ οφείλει να έχει την ικανότητα να χρησιμοποιεί την συναγωγή και την διαίρεση, δηλαδή να βλέπει τα επί μέρους ως όλον και έπειτα να χωρίζει το τελευταίο σε μέρη,⁵⁸ ενώ είναι ανάγκη να κατέχει και την αληθινή ουσία των όντων, ακόμα και αν επιθυμεί να εξαπατήσει τους άλλους. Αν δεν κατέχει την αλήθεια, τότε θα εξαπατήσει τον ίδιο του τον εαυτό.⁵⁹ Τέλος, στο 271c-272b πληροφορούμαστε ότι ο ρήτωρ αναπόφευκτα πρέπει να ξέρει και τα είδη των ψυχών, καθώς και τι είδος λόγου ταιριάζει στην καθεμιά, αφού η ρητορική έχει οριστεί προηγουμένως ως *ψυχαγωγία*. Έχοντας τα παραπάνω υπ' όψιν, είμαστε σε θέση να προχωρήσουμε στην ανάλυση του εδαφίου (268a-270c) που αφορά τον Περικλή.

Ο Σωκράτης, λοιπόν, αρχίζει την διερεύνηση χρησιμοποιώντας σημαντικά και παραστατικότερα παραδείγματα. Στην πρώτη περίπτωση, βρισκόμαστε αντιμέτωποι με έναν άνθρωπο, ο οποίος ισχυρίζεται ενώπιον ιατρών πως, αφού είναι σε θέση να γνωρίζει πώς κάνουμε κάποιον να κρυώνει και να ζεσταίνεται και πώς του προκαλούμε εμετό ή διάρροια, αποτελεί εξειδικευμένο ιατρό που δύναται, μάλιστα, να διδάξει και άλλους. Οι έμπειροι ειδήμονες εύλογα θα τον ρωτήσουν αν ξέρει σε ποια περίπτωση και σε πόση ποσότητα πρέπει να δίνει τα ανάλογα φάρμακα. Από την στιγμή που ο ερωτώμενος δεν είναι σε θέση να αποκριθεί, αλλά συνεχίσει να αποκαλεί τον εαυτό του ιατρό, τότε θα τον περάσουν για τρελό. Δεν είναι, άλλωστε,

---

⁵⁶ Ο ίδιος ο πλατωνικός ορισμός, άλλωστε, δεικνύει ότι ρητορική και φιλοσοφία δεν νοούνται, πλέον, ως ξεχωριστά στοιχεία, αλλά ως ένα ενιαίο όλον.

⁵⁷ Θεόδωρος ο Βυζάντιος, Εύηνος από την Πάρο, Ιππίας, Πρόδικος, Πάλος, Πρωταγόρας, Τισίας, Γοργίας, Λικύμνιος και Θρασύμαχος.

⁵⁸ Βλ. Πλάτ. *Φαίδρ.* 266b: *Τούτων δὴ ἔγωγε αὐτός τε ἐραστής, ὃ Φαῖδρε, τῶν διαίρεσεων καὶ συναγωγῶν, ἵνα οἴός τε ὃ λέγειν τε καὶ φρονεῖν· ἐάν τέ τιν' ἄλλον ἠγήσωμαι δυνατὸν εἰς ἓν καὶ ἐπὶ πολλὰ πεφυκόθ' ὄραν, τοῦτον διώκω 'κατόπισθε μετ' ἴχνιον ὥστε θεοῖο'. Καὶ μέντοι καὶ τοὺς δυναμένους αὐτὸ δρᾶν εἰ μὲν ὀρθῶς ἢ μὴ προσαγορεύω, θεὸς οἶδε, καλῶ δὲ σὺν μέχρι τοῦδε διαλεκτικούς.*

⁵⁹ Βλ. Πλάτ. *Φαίδρ.* 262a: *Δεῖ ἄρα τὸν μέλλοντα ἀπατήσῃν μὲν ἄλλον, αὐτὸν δὲ μὴ ἀπατήσῃσθαι, τὴν ὁμοιότητα τῶν ὄντων καὶ ἀνομοιότητα ἀκριβῶς διειδέναι.*

δυνατόν να έχει κατανοήσει εις βάθος την επιστήμη της υγείας και θεραπείας του σώματος, επειδή απλά «έπεσαν» τυχαία στα χέρια του κάποια βιβλία και χρησιμοποίησε ορισμένα φάρμακα. Το δεύτερο παράδειγμα αφορά έναν ρήτορα, ο οποίος μπροστά στον Σοφοκλή και τον Ευριπίδη διατείνεται πως, από την στιγμή που, κατά την συνήθη πρακτική του Γοργία, ξέρει καλά πώς να φτιάχνει εκτενείς λόγους για ασήμαντα ζητήματα και μικρούς για σπουδαία και αφού είναι γνώστης της δημιουργίας λόγων λυπητερών ή γεμάτων από απειλές, κατέχει την τέχνη της τραγωδίας. Οι δύο, όμως, μεγάλοι τραγικοί θα του απαντήσουν ότι ο δεξιότεχνης σφάλλει στην εκτίμησή του, καθώς η τραγωδία συνίσταται στην δέουσα άρθρωση όλων των παραπάνω με την υπόθεση του έργου. Τα ίδια, ακριβώς, ισχύουν και για κάποιον που θεωρεί πως είναι μουσικός, διότι κουρδίζει άριστα μια χορδή είτε σε υψηλότερο είτε σε χαμηλότερο τόνο. Η πραγματικότητα, αντιθέτως, είναι ότι αγνοεί τους κανόνες της αρμονίας, ήτοι της αληθινής μουσικής τέχνης. Ο Πλάτων εντέχνως παρουσιάζει τα προκαταρκτικά στοιχεία κάθε τέχνης (οπωσδήποτε, όμως, αναγκαία), αυτά που προηγούνται της επιστήμης.⁶⁰

Πώς, άραγε, θα αντιδράσουν ο Άδραστος και ο Περικλής, αν κάποιος που κατέχει τα *πρό της ρητορικής* και μόνο, θεωρεί πως συνιστά ικανό ρήτορα; Στο σημείο τούτο οι δύο προαναφερθέντες παίρνουν τον λόγο χάρη στην πλατωνική πένα και τονίζουν πως δεν είναι ανάγκη ο Σωκράτης και ο Φαίδρος να θυμώνουν αν, κάποιος που δεν γνωρίζει την διαλεκτική, διαλαλεί πως ανακάλυψε την ρητορική αποπλανώντας, ουσιαστικά, εαυτόν. Η παρατήρηση του Θεοδωρακόπουλου⁶¹ είναι ενδιαφέρουσα και δηλώνω πως είμαι υπέρ εκείνων που θεωρούν πως στον *Φαίδρο* υπάρχει αλλαγή στάσης ως προς την προσωπικότητα του Περικλέους. Το πρώτο μου

---

⁶⁰ Σε προηγούμενο σημείο του διαλόγου έγινε το ίδιο, ακριβώς, και με την ρητορική, δηλαδή η αναφορά σε προ της διαλεκτικής στοιχεία, όπως το προοίμιο, η διήγηση, οι μαρτυρίες, τα τεκμήρια, η πιθανολογία, η διπλασιολογία κ.λπ. Βλ. 266d-267d.

⁶¹ Βλ. Θεοδωρακόπουλος (1948⁷) 337: «Ο Πλάτων με την παρεμβολή αυτή του Περικλή, θέλει να δείξει ότι, αν επί τέλους ή ρητορική δεν ήμπορη ν' ανέβη ως εκεί όπου ζητάει αυτός ο ίδιος, αν ή τέχνη του λόγου δεν ήμπορεί να φθάση ως την άπαιτηση να συμπέση με τη διαλεκτική και τη φιλοσοφία, τότε ως μεταλάβη τουλάχιστον τόση φιλοσοφία και διαλεκτική, όση μετάλαβε ο Περικλής. Έτσι γεφυρώνεται εδώ ή αντίθεση διαλεκτικής και ρητορικής και άποκαθίσταται τó κύρος του Περικλή, που με τόση σφοδρότητα είχε άμφισβητηθή στο *Γοργία*». Βλ., επίσης, Werner (2010) 21-46· στο άρθρο αυτό, ο συγγραφέας υποστηρίζει με επιχειρήματα πως ο Πλάτων θεωρούσε την φιλοσοφική ρητορική ανεπαρκή. Εν ολίγοις, ο γράφων θεωρεί πως τα κριτήρια που θέτει ο Πλάτων δεν μπορούν να κατακτηθούν από κανέναν θνητό. Για παράδειγμα, αναρωτιέται πώς είναι δυνατόν να κατέχει κανείς την ουσία των όντων, ακόμα και αν είναι φιλόσοφος (δεν παύει να είναι γήινος και όχι θεός) και πώς μπορεί κανείς να γνωρίζει με τόση ακρίβεια τα είδη της ψυχής. Επεκτείνοντας τον συλλογισμό αυτόν και συνδυάζοντάς τον με την θέση του Θεοδωρακόπουλου, δίνω την ερμηνεία πως, αν, πράγματι, ο Πλάτων θεωρεί την ρητορική του απλησίαστη, τότε ίσως όντως να εκλαμβάνει τον Περικλή ως τον καλύτερο ομιλητή που έχει υπάρξει. Θα εξηγήσω περαιτέρω λίγο αργότερα.

επιχείρημα είναι το κάτωθι: ο Άδραστος και ο Περικλής εντάσσονται στην ίδια κατηγορία παραδειγμάτων με αυτά που προηγήθηκαν. Στις προηγούμενες, όμως, τέχνες ανεφέρθησαν εκπρόσωποι που το κύρος τους δεν μπορεί να αμφισβητηθεί (στην ιατρική ο Ακουμενός και ο Ερυξίμαχος και στην τραγωδία ο Σοφοκλής και ο Ευριπίδης). Επομένως, τα ίδια φαντάζομαι πως πρέπει να ισχύουν και για τον Περικλή και εξηγούμαι: ο πλατωνικός λόγος είναι πάντοτε πολύ προσεκτικά δομημένος, με λογική και καλλιτεχνική αρμονία, και τίποτα δεν σημειώνεται τυχαίως. Εδώ, λοιπόν, ο Σωκράτης ξεκινάει ως συνήθως από διαφορετικό πεδίο ειδικευσης δίνοντας σχετικά παραδείγματα, προκειμένου να καταλήξει εκεί όπου επιθυμεί, δηλαδή στην ρητορική. Έχουμε, επομένως, μια «λογική αλυσίδα», που αφορμάται από το παρεμφές, για να φτάσει στο ορισμένο ζητούμενο. Η απότομη διακοπή αυτής της ακολουθίας δεν συνάδει με την πλατωνική πένα. Θα ήταν άτοπο να υμνούνται τα υποστηρικτικά παραδείγματα και να καταλήγουμε, εν τέλει, σε καταδίκη του κυρίου ζητήματος. Συνεπώς, στο εν λόγω σημείο μού φαίνεται δύσκολο να μην υποκρύπτεται έπαινος για τον Περικλή. Δεν διακρίνω, συνεπώς, κάποια ειρωνική βλέψη στα πλατωνικά γραφόμενα.

Πριν, όμως, δούμε και το υπόλοιπο κείμενο, οφείλουμε να τονίσουμε το εξής: είναι σημαντικό το γεγονός ότι εδώ ο Περικλής ομιλεί (μαζί με τον Άδραστο φυσικά) και, μάλιστα, σε ένα πολύ κρίσιμο χωρίο, στο οποίο η ρητορική απολογείται για δεύτερη φορά. Ο μεγάλος πολιτικός άνδρας παρουσιάζεται εδώ ως εκπρόσωπος μιας ολοκληρωμένης τεχνικώς και φιλοσοφικώς ρητορικής δείχνοντας κατανόηση και συγχωρώντας αυτούς που νομίζουν πως κατέχουν την ρητορική, επειδή, απλώς, έτυχε να μάθουν κάποια στοιχεία που προηγούνται αυτής. Μάλιστα, γίνεται λόγος για τα *ἕκαστα* και για το *ὅλον*, δηλαδή για την *διαίρεση* και την *συναγωγή*, κάτοχοι των οποίων θεωρούνται ο Άδραστος και ο Περικλής βάσει των συμφραζομένων του χωρίου. Παρακάτω, όμως, θα φανεί εναργέστερα το νόημα του επιχειρήματός μου αυτού.

Η συζήτηση προχωράει με τον Σωκράτη να επισημαίνει πως είναι αναγκαίο να διαθέτει κανείς φυσικό χάρισμα (*φύσει*), επιστημονική γνώση (*ἐπιστήμην*) και να εξασκείται διαρκώς (*μελέτην*), προκειμένου να χαρακτηριστεί επιδέξιος ρήτωρ. Οι τεχνικές που περιλαμβάνονται στα επιστημονικά συγγράμματα δεν είναι αρκετές και, ως εκ τούτου, δεν μπορούμε να βασιστούμε σε κάποιον, όπως ο Θρασύμαχος ή ο Τισίας. Τα διάφορα ρητορικά τεχνάσματα είναι ενδιαφέροντα αλλά, όπως στην μουσική χρειάζεται η αρμονία και όχι το απλό κούρδισμα χορδών, έτσι και η τέχνη

του λόγου δεν έχει περιθώριο να αγνοήσει την διαλεκτική, δηλαδή την εξειδικευμένη γνώση.

Ο Φαίδρος, μάλιστα, μπορεί να παραδειγματιστεί από τον Περικλή, ο οποίος αποτελεί παράδειγμα μετουσίωσης σε πράξη των παραπάνω προϋποθέσεων. Το αρχαίο κείμενο είναι ξεκάθαρο εδώ: ο Σωκράτης λέγει ότι ο τέλειος ρήτωρ προκύπτει μόνο αν υπάρχει δοσμένο εκ φύσεως χάρισμα, το οποίο έχει καλλιεργηθεί με την επιπλέον γνώση και την διαρκή άσκηση. Αν λείπει κάτι εκ τούτων, τότε ο ρήτωρ θα είναι *άτελής*. Για να κατανοήσουμε, όμως, τι σημαίνει αυτό, δεν μπορούμε να βασιστούμε στις τεχνικές του Λυσία και του Θρασύμαχου.⁶² Δικαιολογημένα,⁶³ λοιπόν, τονίζει ο Σωκράτης, υπήρξε ο Περικλής ο σπουδαιότερος όλων των ρητόρων. Εξηγεί περαιτέρω την ρήση του αυτή λέγοντας πως όλες οι μεγάλες τέχνες έχουν ανάγκη από αυτό που η ρητορική αποκαλεί φλυαρία και φαντασιολογία για την φύση,

---

⁶² Σε αυτό το σημείο το κείμενο μου δίνει την δυνατότητα να επισημάνω άλλο ένα επιχείρημα υπέρ του Περικλέους: είναι τυχαία τα ονόματα του Λυσία και του Θρασύμαχου; Ο Λυσίας κατακρίνεται σφοδρά στο πρώτο μέρος του έργου και υποβιβάζεται η ρητορική του αξία μέσω του λόγου του, ο οποίος δεν μπορεί να σταθεί δίπλα στον πρώτο λόγο του Σωκράτη. Αν, όμως, ο πρώτος λόγος του Σωκράτη υπερτερεί σε θέματα λογικής και τεχνικής έναντι του Λυσία, τότε η παλινωδία «εξαφανίζεται» ολοσχερώς τον ρήτορα και μας κάνει να ξεχάσουμε εντελώς την αρχή του έργου, καθώς η μαγευτική πλατωνική πένα αναλαμβάνει να βάλει τα πράγματα στην θέση τους.

Ο Θρασύμαχος, από την άλλη μεριά, επικρίνεται ονομαστικά στο 267c-d, όπου καταδεικνύεται ανάγλυφα η σοφιστική τεχνική του. Παραθέτω το αρχαίο κείμενο: *τῶν γε μὴν οἰκτρογῶν ἐπὶ γῆρας καὶ πενίαν ἐλκομένων λόγων κεκρατηκέναι τέχνη μοι φαίνεται τὸ τοῦ Χαλκηδονίου σθένος, ὀργίσει τε αὐτὸν πολλοὺς ἅμα δεινὸς ἀνὴρ γέγονεν, καὶ πάλιν ὀργισμένοις ἐπάδων κηλεῖν, ὡς ἔφη· διαβάλλειν τε καὶ ἀπολύσασθαι διαβολὰς ὀθενδὴ κράτιστος. τὸ δὲ δὴ τέλος τῶν λόγων κοινῇ πᾶσιν ἔοικε συνδεδογμένον εἶναι, ᾧ τινες μὲν ἐπάνοδον, ἄλλοι δ' ἄλλο τίθενται ὄνομα.* Φαίνεται, επομένως, ο σθεναρός χαρακτήρας του Θρασύμαχου, που ήταν σε θέση να εξοργίζει πολλούς με τα λόγια του και έπειτα να τους καταμαγεύει.

Στον πλατωνικό *Φαίδρο*, συνεπώς, ο Λυσίας σχετίζεται με την εκφώνηση λόγων χωρίς ορισμό των εννοιών και λογική συναρμογή των λεγομένων μεταξύ τους, ενώ ο Θρασύμαχος εκπροσωπεί μια πιο επιθετική ρητορική με βασικό της όπλο την λεκτική σαγήνη και αποπλάνηση του ακροατηρίου. Πιστεύω, λοιπόν, πως ο Περικλής έρχεται σε αντίθεση με τις δύο παραπάνω σχολές ρητορικής, καθώς δεν εκφωνούσε λόγους χωρίς λογική αλληλουχία ούτε επιχειρούσε να επηρεάσει συναισθηματικά το κοινό του (περισσότερα για το ζήτημα τούτο θα δούμε παρακάτω, στον *Θουκυδίδη*). Το πλατωνικό κείμενο συνειδητά και ειλικρινά τον υψώνει πάνω από δύο μεγάλα ονόματα της αρχαιότητας, πάνω από την κίβδηλη ρητορική και την σοφιστική. Συμφωνώ, λοιπόν, με τον Θεοδορακόπουλο, όπως, άλλωστε, τόνισα και προηγουμένως: μπορεί ο Περικλής, ενδεχομένως, να διέπραξε λάθη κατά την διάρκεια της πολιτικής του καριέρας και να μην ανταποκρίνεται πλήρως στα πλατωνικά κριτήρια της ιδανικής ρητορικής, όμως με βεβαιότητα μπορούμε να τον θεωρήσουμε ως τον καλύτερο ρήτορα από όλους όσους γνωρίζουμε, καθώς διέθετε το μεγαλύτερο φυσικό χάρισμα και τα περισσότερα επιστημονικά εφόδια.

⁶³ Το *εἰκότως* είναι εδώ η λέξη κλειδί, που συνδέει τα επιχειρήματα με το τελικό συμπέρασμα, καθώς ο Σωκράτης ανέφερε όσα προηγήθηκαν, απλώς για να προβεί εν συνεχεία στην αναίρεσή των. Ο Πλάτων εννοεί το εξής: (1) Η τέλεια ρητορική χρειάζεται φύση, γνώση και άσκηση. Αν κάτι λείπει από αυτά, ο ομιλητής δεν μπορεί να προσεγγίσει την τελειότητα. (2) Ο Λυσίας και ο Θρασύμαχος δεν μπορούν να λειτουργήσουν ως παράδειγμα για την κατανόηση των προλεχθέντων. (Συμπέρασμα) Επομένως, ο Περικλής, που κατέχει τα παραπάνω, υπήρξε δικαιολογημένα ο καλύτερος από όλους. Επιπλέον, όταν ο Φαίδρος ρωτάει *ἀλλὰ πῆ δὴ* ουσιαστικά παρακινεί τον Σωκράτη να αναφέρει το παράδειγμα που ο ίδιος θεωρεί ως πιο χαρακτηριστική περίπτωση που εκπληρώνει τις παραπάνω προϋποθέσεις. Αφού οι δύο προσωπικότητες που προηγήθηκαν αναιρούνται, τότε δικαίως ο Περικλής είναι ο πιο ικανός.

δηλαδή οφείλουν να μεταλάβουν φιλοσοφίας.⁶⁴ Ο Περικλής, λοιπόν, έχοντας έναν αργιό φυσικό προικισμό, κατόρθωσε να δώσει στους λόγους του υψηλοφροσύνη και τεράστια αποτελεσματικότητα. Επιπλέον, η συναναστροφή του με τον Αναξαγόρα τον βοήθησε να φτάσει στην ουσία του νου και της διάνοιας, οικειοποιούμενος, έτσι, την ουσία της αναξαγόρειας φιλοσοφικής σκέψης. Έπειτα, συνταίριαξε τον τρόπο αυτόν προσέγγισης των πραγμάτων με την ρητορική, όσο αυτό ήταν απαραίτητο. Η φράση *εἴλκυσεν ἐπὶ τὴν τῶν λόγων τέχνην τὸ πρόσφορον αὐτῇ* (270a) είναι σπουδαιότατη και δεν έχει προσεχθεί ιδιαίτερος από την έρευνα. Ο Πλάτων υποδηλώνει ότι ο Περικλής μπόρεσε και συνδύασε την τέχνη του λόγου με τα άκρως απαραίτητα φιλοσοφικά στοιχεία. Αν συνδυάσουμε το σκεπτικό αυτό και με τις παραπάνω θέσεις περί διάκρισης λογικών κατηγοριών, ικανότητα που προήλθε από την επαφή με τον Αναξαγόρα, τότε διαπιστώνουμε πως, κατά τον Πλάτωνα, ο Περικλής είχε την ικανότητα να ξεχωρίζει τα ουσιώδη μέσα από ένα όλον και να τα προσαρμόζει στις δικές του ανάγκες. Αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο ίδιος χειριζόταν, τινί τρόπω, την *συναγωγή* και την *διαίρεση* ή, έστω, κατείχε την ικανότητα να διεισδύει σε έννοιες και, έπειτα, να οικοδομεί το γενικότερο εννοιολογικό όλον. Επιπροσθέτως, ο Φαίδρος συνεχίζει λέγοντας *πῶς τοῦτο λέγεις*, ρωτώντας, δηλαδή, τι ακριβώς εννοεί ο Σωκράτης. Σχετικά, όμως, με τι, εδώ είναι το μεγάλο πρόβλημα. Κατά την γνώμη μου, ο μετέπειτα παραλληλισμός ιατρικής και ρητορικής είναι ενδεικτικός της θετικής διάθεσης, που υπάρχει απέναντι στην προσωπικότητα του Περικλή. Ο Φαίδρος, δηλαδή, δεν κατανοεί τι θέλει να πει ο Σωκράτης, όταν λέγει ότι ο σπουδαίος ρήτωρ έφερε στην ρητορική τα πρέποντα φιλοσοφικά στοιχεία και προέβη σε διαλεκτικούς χωρισμούς. Για τούτο, ο υιός της Φαιναρέτης συγκρίνει τις δύο μεγάλες επιστήμες, τονίζοντας ότι, όπως η ιατρική προβαίνει σε σωματικές κατηγοριοποιήσεις, έτσι και η ρητορική πρέπει να χωρίζει την ψυχή σε είδη και να γνωρίζει ποιος λόγος αρμόζει στην καθεμιά. Αυτήν, όμως, την πρακτική εκπροσώπησε παραπάνω ο Περικλής. Διατείνομαι, επομένως, ότι ο παραλληλισμός ρητορικής και ιατρικής δεν είναι τυχαίος ούτε γενικόλογος, αλλά σχετίζεται με τον Περικλή, βασικό εκπρόσωπο της ρητορικής στο χωρίο αυτό, η οποία συνδυάζεται με την φιλοσοφία. Ας φανταστούμε ότι ο Φαίδρος λέγει στον Σωκράτη «Τι εννοείς,

---

⁶⁴ Βλ. Θεοδωρακόπουλος (1948⁷) 340: «Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι οἱ χαρακτηρισμοὶ αὐτοὶ ἄδολεσχία καὶ μετεωρολογία φύσεως περί' εἶναι περιφρονητικοὶ ὑπαινιγμοί, ποὺ ἐγίνονταν ἀπὸ τὴ ρητορική ἐναντίον τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας». Σύμφωνα, επομένως, με αὐτὸ τὸ σκεπτικὸ, δὲν εἶναι δυνατόν ἡ ἀναφορὰ στὸν Περικλή νὰ εἶναι εἰρωνική, καθὼς ὁ ἴδιος κατάφερε νὰ διεισδύσει σὲ πλατωνικὲς ἐννοιες, ποὺ ἡ ρητορική ἀντιμετώπιζε χλευαστικά.

Σωκράτης, όταν λες ότι ο Περικλής κατόρθωσε να φέρει μέσα στην τέχνη της ρητορικής αυτά που ήταν αναγκαία για εκείνην;» και ο δεύτερος αποκρίνεται με την παρομοίωση, που ανελύθη παραπάνω. Το *τούτο* (*πῶς τοῦτο λέγεις;*), λοιπόν, συνδέεται άρρηκτα με όσα φιλοσοφικά γνωρίσματα απεδόθησαν στον Περικλή προηγουμένως.

Συνεπώς, η ερμηνεία μου συνδέεται με την πλατωνική αποδοχή του Περικλέους.⁶⁵ Βεβαίως, τονίζω πως τούτο δεν σημαίνει ότι ο Πλάτων εγκατέλειψε εξ ολοκλήρου την ηθικού περιεχομένου κριτική του *Γοργία*. Τα κενά ρητορικά τεχνάσματα, οι κίβδηλες γλωσσικές τεχνικές και η τάση της ρητορικής να ομιλεί για τα *εἰκότα* και όχι για τα *ὄντως ὄντα* καταδικάζονται ρητά. Η αλήθεια είναι πως η τέχνη του λόγου δεν μπορεί να επαληθεύσει την ονομασία αυτήν, αν δεν συνοδεύεται από την διαλεκτική. Η αποτίμησή της, βεβαίως, είναι πολύ πιο θετική από τον *Γοργία*, διότι γνωρίζει ο Πλάτων πως, για να προσεγγίσεις ένα ευρύτερο κοινό, οφείλεις να διαθέτεις πειθώ, όχι, όμως, με την έννοια της *ἄτεχνης τριβῆς*, αλλά υπό το πρίσμα της φιλοσοφικής αλήθειας. Δείγμα της επιθετικής πλατωνικής διάθεσης απέναντι στην προγενέστερη παράδοση είναι και η μνεία σε όλους τους ξακουστούς ρήτορες και η συνακόλουθη αναίρεση αυτών, καθώς και των εγχειριδίων που έχουν συγγράψει. Υπάρχει, ωστόσο, η παραδοχή ότι ο Περικλής στέκει πάνω από όλους αυτούς ως ιδανικός εκπρόσωπος της ρητορικής και άνθρωπος που μετέλαβε διαλεκτικής παιδείας. Σίγουρα, ο Περικλής δεν υπήρξε φιλόσοφος, για τούτο και ο Πλάτων δεν επαναλαμβάνει τα περί ηθικής βελτίωσης των πολιτών, που ειπώθηκαν στον *Γοργία*, αλλά, οπωσδήποτε, κατόρθωσε μέσω του συνδυασμού φύσης, επιστήμης και μελέτης να αναχθεί σε άριστο ρήτορα ξεπερνώντας τους υπόλοιπους χειριστές του λόγου της τότε εποχής. Ας μην λησμονούμε, τέλος, πως στον *Γοργία* κρίνεται περισσότερο το *ὀρθῶς ζῆν* με ὄχημα την ρητορική, ενώ στον *Φαῖδρο* κρίνεται καθαρά η τέχνη του λόγου και για αυτό η απόρριψη του Περικλή σε μια τέτοια δοκιμασία θα ήταν δύσκολη και θα αγνοούσε τις ιστορικές συνθήκες.

---

⁶⁵ Δεν δύναμαι να κατανοήσω πώς ο Σκουτερόπουλος (2015) 162-163 ομιλεί περί ειρωνείας προς το πρόσωπο του Περικλέους. Τονίζει χαρακτηριστικά: «Ο Περικλής είναι ὁ πάντων τελεώτατος ανάμεσα στους ρήτορες καὶ στους πολιτικούς, τούτο ὁμως μόνο στο επίπεδο τῆς ἄτεχνης, ἀμέθοδης ρητορικής πὸν ἀσκεῖται ἐρήμην τῆς διαλεκτικῆς. Οὐσιαστικά αὐτὸ καὶ μόνο ὑποστηρίζεται ἐδῶ γιὰ τὸν Περικλή, τὸν ὁποῖο ὁ Πλάτων ἔχει ἀμετάκλητα καταδικάσει ὡς ἕναν ἀπὸ τοὺς κύριους ὑπεύθυνους τῆς ἀθηναϊκῆς ἤττας στὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο». Νομίζω πως τα επιχειρήματα που παραθέτει το ερευνητικό μου εγχείρημα είναι επαρκή, ὥστε να αναιρεθῆ ἡ παραπάνω θέση.

Για ἕναν γενικότερο φιλολογικὸ σχολιασμὸ του χωρίου του Περικλέους, βλ. De Vries (1969) 233-234.

2.3 Πλατωνικό Συμπόσιον: η σημαντική μνεία στον Περικλή

Η παρουσία του Περικλή στο *Συμπόσιον*⁶⁶ είναι σχετικά σύντομη, ωστόσο κρίνω πως είναι εξαιρετικά ουσιώδης, ώστε να εξαχθούν ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα για την έρευνά μας. Το πρώτο σχετικό χωρίο βρίσκεται στο 215d-e, όπου ο Αλκιβιάδης, μέσα σε μια κατάσταση μέθης και ταυτόχρονα ένθεης μανίας, που θα αποκαλύψει μόνο αληθή γεγονότα, περιγράφει την εκπληκτικά σαγηνευτική επίδραση που έχει ο σωκρατικός λόγος στην ψυχική του ιδιοσυστασία:

ὅταν γὰρ ἀκούω, πολὺ μοι μᾶλλον ἢ τῶν κορυβαντιώντων ἢ τε καρδία πηδᾷ καὶ δάκρυα ἐκχεῖται ὑπὸ τῶν λόγων τῶν τούτου· ὁρῶ δὲ καὶ ἄλλους παμπόλλους τὰ αὐτὰ πάσχοντας. Περικλέους δὲ ἀκούων καὶ ἄλλων ἀγαθῶν ῥητόρων εὖ μὲν ἡγούμην λέγειν, τοιοῦτον δ' οὐδὲν ἔπασχον, οὐδ' ἔτεθορύβητό μου ἡ ψυχὴ οὐδ' ἠγανάκτει ὡς ἀνδραποδωδῶς διακειμένου.

Στο απόσπασμα αυτό, λοιπόν, η ερευνητική κοινότητα προσπερνά, συνήθως, βιαστικά το όνομα του Περικλή επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον της αποκλειστικά στην θελκτικότητα του σωκρατικού λόγου, που προκαλεί στον Αλκιβιάδη ψυχική μεταρσίωση, δάκρυα και ασύγκριτο ενθουσιασμό. Εύλογα, βεβαίως, συμβαίνει τούτο, καθώς παρατηρούμε ότι ο Αλκιβιάδης, ο νέος με τα εξαιρετικά εμφανισιακά και πολιτικά χαρίσματα, αλλά και τον καταστρεπτικό πόθο για δύναμη και εξουσία, ομιλεί ειλικρινώς για το μοναδικό άτομο που τον καταμαγεύει και τον κάνει να ντρέπεται για τον τρόπο ζωής που έχει διαλέξει.

Το πρόβλημα εδώ είναι το εξής: η αναφορά στον Περικλή είναι δείγμα αποδοχής ή εντάσσεται στο συνηθισμένο πλαίσιο της πλατωνικής ειρωνείας; Θα υποστηρίξω βασιζόμενος στο ίδιο το αρχαίο κείμενο πως ο φημισμένος αθηναίος πολιτικός εξυμνείται εμμέσως σε αυτό το σημείο. Πριν, όμως, προχωρήσω στην ανάλυση της θέσης μου, θα επισημάνω και τον αντίθετο ισχυρισμό, που, ενδεχομένως, θα προβάλλει ο μελετητής, καθώς διαβάζει την άποψή μου. Θα μπορούσε, λοιπόν, εύκολα να υποστηριχθεί ότι στο χωρίο αυτό η επενέργεια της σωκρατικής προσωπικότητας είναι τόσο τρομακτικά ισχυρή, ώστε εξαφανίζει στο διάβα της όλους τους ρήτορες. Θα μπορούσαμε, δηλαδή, να θεωρήσουμε πως εδώ

---

⁶⁶ Για το κείμενό μου χρησιμοποιώ την έκδοση του Συκουτρή (2005).

πρόκειται για την γνωστή αντιπαραβολή φιλοσοφίας και ρητορικής: την μάχη, βεβαίως, κερδίζει η φιλοσοφία και μάλιστα με τρόπο εμφατικό.⁶⁷

Έχω, όμως, την αίσθηση ότι ο Πλάτων δεν επιλέγει τυχαίως τον Περικλή ως εκπρόσωπο της αντίπαλης πλευράς, ούτε επιθυμεί απλώς να τον μειώσει μπροστά στο μεγαλείο του σωκρατικού λόγου. Η ερμηνεία μου, επομένως, είναι η κάτωθι: ο Πλάτων, θέλοντας να εξυψώσει τον Σωκράτη και να καταστήσει σαφές πως κανείς δεν κατόρθωσε να φτάσει σε τέτοια φιλοσοφικά και ρητορικά ύψη, τοποθετεί απέναντί του τον Περικλή, ο οποίος είναι ο εξοχώτατος εκπρόσωπος της ρητορικής. Αν, όμως, ο Πλάτων δεν εξελάμβανε τον Περικλή ως ικανό ρήτορα, δεν θα τον επέλεγε καν, διότι ο Σωκράτης είναι αναγκαίο να «εκτοπίσει» έναν ισχυρό αντίπαλο, προκειμένου να τονιστεί ακόμα περισσότερο η αξία της νίκης του και η αξιολογική του ανωτερότητα. Συνεπώς, η φράση *εὖ μὲν ἡγούμην λέγειν* δεν έχει σκωπτική χροιά, ενώ σημαντικό είναι να τονιστεί και η λεκτική πρόταξη του Περικλή (*Περικλέους δὲ ἀκούων καὶ ἄλλων ἀγαθῶν ῥητόρων* και *ὄχι Ἀκούων δὲ ἄλλων ἀγαθῶν ῥητόρων* και *Περικλέους*), ο οποίος είναι ο μόνος που κατονομάζεται σε ένα πλήθος *ἄλλων ἀγαθῶν ῥητόρων*. Έχοντας κατά νου τα παραπάνω δεδομένα μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο Περικλής δεν δύναται να σταθεί δίπλα στην απαστράπτουσα σωκρατική προσωπικότητα, αλλά είναι πολύ ανώτερος από τους υπόλοιπους ρήτορες.⁶⁸

Τούτο, όμως, δεν είναι το μοναδικό επιχείρημα που δύναται να προσφερθεί, για να υποστηριχθεί η πλατωνική αποδοχή του Περικλέους. Αν διαβάσουμε προσεκτικά το αρχαίο κείμενο, θα παρατηρήσουμε πως υπάρχει και ακόμη μία ένδειξη, της οποίας η σημασία δεν είναι διόλου ευκαταφρόνητη. Ειδικότερα, στο 215d διαβάζουμε *ἡμεῖς γοῦν ὅταν μὲν του ἄλλου ἀκούωμεν λέγοντος, καὶ πάνυ ἀγαθοῦ ῥήτορος, ἄλλους λόγους, οὐδὲν μέλει, ὡς ἔπος εἰπεῖν, οὐδενί*. Διαπιστώνουμε ότι η πλατωνική έκφραση δεν απέχει πολύ από το απόσπασμα που εξετάσαμε προηγουμένως. Η γενική πληθυντικού *ἀγαθῶν ῥητόρων* εδώ βρίσκεται σε γενική ενικού· επίσης, έχουμε τον τύπο *ἀκούωμεν* αντί του *ἀκούω*, που συναντήσαμε πριν. Η χαρακτηριστική, πάντως, διαφορά ἐγκείται στο εξής: στο χωρίο με την ονομαστική αναφορά του Περικλέους υπάρχει η φράση *εὖ μὲν ἡγούμην λέγειν*, ενώ εδώ υπάρχει

⁶⁷ Πβ. και την υποσημ. 5 του Συκουτρή (2005) 203: «Ἡ ὑπεροχὴ εἰς εὐγλωττίαν τοῦ μεγάλου φιλοσόφου ἀπὸ τὸν μέγαν ρήτορα ἐξαίρεται ἐδῶ ὡς ἔν ἀκόμη στοιχεῖον εἰς τὸν ἀγῶνα μεταξὺ ρητορικῆς καὶ φιλοσοφίας, μὲ τὸν ὅποιον ὁ Πλάτων ἀσχολεῖται καὶ εἰς τὸν Γοργίαν καὶ εἰς τὸν Φαῖδρον». Κατὰ την γνώμη μου, η κρίση του Συκουτρή είναι εὔστοχη, ἀλλὰ μόνο εν μέρει.

⁶⁸ Σε ἀνάλογο συμπέρασμα κατέληξε προηγουμένως και η ἐρευνά μου πάνω στον πλατωνικό *Φαῖδρον*.

ένα απλό *λέγοντος*, που, μάλιστα, συνοδεύεται από το *οὐδὲν μέλει οὐδενί*. Η διπλή αυτή άρνηση που σημειώνεται για λόγους εμφάσεως γιατί δεν τοποθετείται στην ίδια γραμμή με τον Περικλή; Απλούστατα διότι ο Πλάτων είναι πολύ προσεκτικός στην γραφή του και δεν σημειώνει τίποτα τυχαίως. Η ουσία του επιχειρήματός μου είναι ότι ο Πλάτων, όταν μιλάει μόνο αρνητικά για τους θεωρούμενους πολύ καλούς ρήτορες, αποφεύγει να αναφέρει το όνομα του Περικλή. Σε καμία περίπτωση δεν θέλει να δηλώσει ο συγγραφέας ότι οι λόγοι του Περικλέους δεν αγγίζουν συναισθηματικά και δεν ενδιαφέρουν καθόλου το ακροατήριο, πράγμα που συμβαίνει με άλλους ομιλητές. Ας φανταστούμε ότι ο Πλάτων μάς λέγει: «Οι υπόλοιποι ρήτορες με αφήνουν αδιάφορο σε σχέση με τον Σωκράτη· ο Περικλής είναι ο σπουδαιότερος από όλους τους ρήτορες, αλλά ούτε εκείνος μπορεί να αντιμετωπίσει τον Σωκράτη».

Η δεύτερη, τέλος, αναφορά στον Περικλή βρίσκεται στο χωρίο 221c-d, όπου διαβάζουμε: *οἷος γὰρ Ἀχιλλεύς ἐγένετο, ἀπεικάσειεν ἂν τις καὶ Βρασίδαν καὶ ἄλλους, καὶ οἷος αὖ Περικλῆς, καὶ Νέστορα καὶ Ἀντήνορα – εἰσὶ δὲ καὶ ἕτεροι – καὶ τοὺς ἄλλους κατὰ ταῦτ' ἂν τις ἀπεικάζοι*. Στο απόσπασμα τούτο ο Αλκιβιάδης, στην προσπάθειά του να εξηγήσει την αλλόκοτη σωκρατική προσωπικότητα (κάτι που, εν τέλει, δεν κατορθώνει, για τούτο και καταφεύγει σε παρομοιώσεις με σιληνούς και σατύρους) εκμεταλλεύεται την μέθοδο της αντιθέσεως· ως προς τον Αχιλλέα, δηλαδή, και τον Περικλή υπάρχουν ανθρώπινα παράλληλα, τα οποία μπορούν να λειτουργήσουν αναλογικά, ώστε να κατανοήσει κανείς την φύση των δύο σπουδαίων ανδρών. Τον μεν Αχιλλέα μπορούμε να τον συγκρίνουμε με τον Βρασίδα, ενώ τον Περικλή με τον Νέστορα και τον Αντήνορα. Όσο για την περίπτωση του Σωκράτους, κανένας δεν ομοιάζει με εκείνον, τίποτα δεν τον θυμίζει, διότι είναι μια σπάνια και αυτοτελής φυσιογνωμία.

Σχετικά με τον Περικλή, η θετική αποτίμηση συνεχίζεται και δεν υπάρχει διαφοροποίηση σε σχέση με όσα προηγήθηκαν. Το πρώτο τεκμήριο για την στήριξη της άποψης αυτής είναι η επιλογή των δύο προσωπικοτήτων που συγκρίνονται με τον Περικλή, ήτοι του Νέστορος και του Αντήνορος. Ο πρώτος φημιζόταν για το ρητορικό του ταλέντο, ενώ ο δεύτερος για τις σοφές συμβουλές του.⁶⁹ Θα ήταν μεγάλο σφάλμα να θεωρήσουμε ότι η επιστράτευση των δύο αυτών παραδειγμάτων σχετίζεται με αρνητική κριτική, διότι μια τέτοια θέση δεν συμβαδίζει με το κείμενο.

⁶⁹ Πβ. και την θέση του Συκουτρή (2005) 229, που διαβάζουμε στην υποσημ. 2: «Ο Αντήνωρ ήτο διά τους Τρῶας ὅ,τι ὁ Νέστωρ διά τοὺς Ἕλληνας, τὸ σύμβολον τῆς πρεσβυτικῆς φρονήσεως καὶ μετριοπαθείας καὶ τῆς εὐγλωττίας. Μὲ μυθικοὺς ἥρωας παραβάλλει καὶ εἰς τὸν Φαῖδρον ὁ Πλάτων τοὺς συγχρόνους τοῦ ρήτορας».

Υπάρχει, όμως, και μία περαιτέρω ένδειξη, που επεκτείνει το παραπάνω επιχείρημα· ο Πλάτων, δηλαδή, δημιουργεί δύο κατηγορίες ορίζοντας βασικούς εκπροσώπους αυτών. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε τον Αχιλλέα, ενώ στην δεύτερη τον Περικλή. Για να εξάρει, λοιπόν, το μεγαλείο του Σωκράτους ακόμα περισσότερο, επιλέγει, όπως και πριν, να τον αντιπαραβάλλει με σεβαστές φυσιογνωμίες εγνωσμένου κύρους και αξίας.

2.4 Η συγκεκρικαλυμμένη ειρωνεία απέναντι στον Περικλή: Η παρουσία του πολιτικού ανδρός στον *Μενέξενο* και οι κειμενικοί απόηχοι του θουκυδίδειου επιταφίου

Αρχίζω το παρόν κεφάλαιο τονίζοντας ότι ο *Μενέξενος*⁷⁰, ένα αρκετά ιδιότυπο πλατωνικό έργο,⁷¹ δεν φαίνεται να έχει ξεκάθαρο αποδέκτη,⁷² αφού άλλοι μελετητές υποστηρίζουν πως στοχοποιούνται γενικά οι ρήτορες της εποχής του Πλάτωνος,⁷³ άλλοι διατείνονται πως βάλλεται ο Γοργίας⁷⁴ και, εν γένει, οι ερμηνευτικές θεωρήσεις των ερευνητών παρουσιάζουν αρκετές μεταξύ τους αποκλίσεις. Εμείς στο κεφάλαιο τούτο θα επικεντρωθούμε στον Περικλή και θα υποστηρίξουμε ότι αποτελεί έναν πολύ βασικό πλατωνικό στόχο, αν όχι τον κυριότερο.⁷⁵ Θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι ο Πλάτων επικρίνει τον πολιτικό άνδρα μέσω της κωμικής αντιστροφής ή παράλειψης νοημάτων, που εντοπίζονται στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη. Συγκεκριμένα, θα δείξουμε ότι χλευάζονται οι πολιτειολογικές του διακηρύξεις και

⁷⁰ Για το κείμενο του *Μενέξενου* χρησιμοποίησά την κριτική έκδοση της Οξφόρδης, που έχει επιμεληθεί ο Burnet (1903).

⁷¹ Οι απόψεις δίστανται σχετικά με την γνησιότητα του έργου. Ο λόγος είναι ότι ο Πλάτων στον *Μενέξενο* αναθέτει στον Σωκράτη μια πολύ αλλόκοτη για τα συνήθη λεκτικά δεδομένα του υιού της Φαιναρέτης αποστολή. Ο Σωκράτης είναι επιφορτισμένος με την εκφώνηση επιταφίου λόγου, που, μάλιστα, του δίδαξε η Ασπασία, όπως ο ίδιος επισημαίνει. Οι περισσότεροι σύγχρονοι μελετητές δέχονται την αυθεντικότητα του έργου, ωστόσο ο καθένας στηρίζει την θέση του με διαφορετικά επιχειρήματα. Για μια αναλυτική προσέγγιση του ζητήματος και παρουσίαση των ερευνητικών θέσεων που έχουν κατά καιρούς υποστηριχθεί βλ. Αθανασάτος (2001) 23-312.

⁷² Βλ., επί παραδείγματι, Haskins (2005), η οποία υποστηρίζει ότι ο *Μενέξενος* συνδέεται με τον *Πανηγυρικό* του Ισοκράτη. Εννοώ, δηλαδή, ότι η ειρωνεία δεν έχει ως αποκλειστικό στόχο τον Περικλή.

⁷³ Βλ., λόγου χάριν, Stallbaum (1857²) 23.

⁷⁴ Βλ. Berndt (1881) 5.

⁷⁵ Βλ. και την θέση των Collins & Stauffer (1999) 93: «And broadly speaking, this is a point which we think cannot be denied even by those scholars who argue that Pericles is not the *Menexenus*' primary target: for although these other scholars may plausibly explain some of the evidence in support of this view in other ways, they inevitably find in the funeral oration of the *Menexenus* a decided rejection of the imperialism of Periclean Athens and thus – more or less directly – a critique of the point of view which is given its clearest articulation in the second speech of Thucydides' Pericles».

ότι, εμμέσως, απορρίπτεται η μπεριαλιστική του πολιτική. Πριν, όμως, εξετάσουμε τα κειμενικά παράλληλα, είναι αναγκαίο να εστιάσουμε την προσοχή μας στον εισαγωγικό διάλογο του έργου, όπου ο Περικλής κατονομάζεται· τούτο θα μας βοηθήσει να καταλάβουμε καλύτερα τις πλατωνικές στοχεύσεις.

Το πρώτο απόσπασμα που θα αναλύσουμε είναι το κάτωθι (235e):

ΣΩ. Καὶ ἐμοὶ μὲν γε, ὦ Μενέξενε, οὐδὲν θαυμαστὸν οἶω τ' εἶναι εἰπεῖν, ᾧ τυγχάνει διδάσκαλος οὕσα οὐ πάνυ φαύλη περὶ ῥητορικῆς, ἀλλ' ἤπερ καὶ ἄλλους πολλοὺς καὶ ἀγαθοὺς πεποιήκε ῥήτορας, ἕνα δὲ καὶ διαφέροντα τῶν Ἑλλήνων, Περικλέα τὸν Ξανθίππου.

MEN. Τίς αὕτη; ἢ δῆλον ὅτι Ἀσπασίαν λέγεις;

Ενδεικτικό είναι, κατ' αρχάς, ότι η αναφορά στον Περικλή είναι ονομαστική και όχι έμμεση. Μάλιστα, δεν πρέπει να αγνοήσουμε και το γεγονός ότι έπεται και το πατρώνυμο, πράγμα που προσδίδει επισημότητα στην φράση και, άρα, εντείνει την ειρωνεία. Στον *Γοργία*, τον *Φαῖδρο*, το *Συμπόσιον* και τον *Πρωταγόρα* δεν υπάρχει λεκτική συμπλήρωση της λέξης «Περικλής» από το όνομα «Ξάνθιππος». Δεύτερον, ο σπουδαίος ρήτωρ παρουσιάζεται εδώ ως μαθητής της Ασπασίας κατά κάποιον τρόπο, αφού τονίζεται ότι η διάσημη γυναίκα ανέξειδε πολλούς ικανούς ομιλητές, αλλά κυρίως τον πιο εξέχοντα ανάμεσα στους Έλληνες, δηλαδή τον φημισμένο Περικλή.⁷⁶ Νομίζω πως η ταύτιση αυτή δεν πραγματοποιείται τυχαία: πέρα από την αθηναϊκή παράδοση, που ήθελε την Ασπασία να είναι ικανή στον λόγο⁷⁷ και πέρα από την δεδομένη σχέση της με τον μεγάλο πολιτικό άνδρα, φρονώ πως ο Πλάτων επιχειρεί να εγκαθιδρύσει μια κειμενική σχέση ανάμεσα στον σωκρατικό επιτάφιο, που θα ακολουθήσει, και τον θουκυδίδειο, που ο ιστορικός αποδίδει στον Περικλή. Είναι, επίσης, αναγκαίο να τονίσουμε ότι ο Πλάτων, κάθε φορά που επιθυμεί να κακολογήσει κάποιον, συνήθως τον μνημονεύει ονομαστικά. Όπως είδαμε και στα προηγούμενα κεφάλαια, το όνομα του Περικλέους δεν αποκρύπτεται, είτε πρόκειται να αναιρεθεί η αξία του, είτε πρόκειται να γίνει αποδεκτό το ρητορικό του χάρισμα. Δεν πρέπει, άλλωστε, να λησμονούμε την ευθεία επίκριση του Ομήρου στην

⁷⁶ Για την σχέση του Περικλή με την Ασπασία βλ. Stadter (1991) 122-123. Πληροφορίες σχετικές με την φημισμένη γυναίκα της αρχαιότητας εντοπίζουμε και στον Πλούταρχο, στον *Βίον* του Περικλή (24.8). Μάλιστα, ο συγγραφέας μεταφέρει μια φήμη, σύμφωνα με την οποία ο Περικλής την αγάλλιαζε και την φιλούσε καθημερινά, όταν έφευγε από το σπίτι του ή επέστρεφε από την αγορά: *καὶ γὰρ ἐξῴων ὡς φασὶ καὶ εἰσιῶν ἀπ' ἀγορᾶς ἠσπάζετο καθ' ἡμέραν αὐτὴν μετὰ τοῦ καταφιλεῖν*. Πβ. και Αθην. 13, 589e.

⁷⁷ Βλ. Pappas & Zelcer (2015) 31-36.

Πολιτεία, την με μειωτική διάθεση αναφορά του Θρασύμαχου (266c), του Πώλου (267b-c) και του Γοργία (267a) στον *Φαίδρο* κ.α. Στο *Συμπόσιον* (198c) ο Σωκράτης λέγει ευθαρσώς πως ο λόγος του Αγάθωνος τού θύμισε τον Γοργία, ειρωνευόμενος, προφανώς, τα ρητορικά πυροτεχνήματα με τα οποία στόλισε τον λόγο του ο περίφημος τραγικός ποιητής και υποβιβάζοντας, έτσι, την αξία της γοργίειας τεχνικής και φρασεολογίας, αφού, έπειτα, ο λόγος της Διοτίμας θα αποδείξει περίτρανα ότι η φιλοσοφία υπερिशχύνει εμφατικά εναντίον της ρητορικής.

Τι συμβαίνει, όμως, με την φράση, που ακολουθεί; Αφού ο Σωκράτης μιλήσει (με σκωπτική, προφανώς, χροιά) για τους δασκάλους του στην ρητορική, δηλαδή την Ασπασία και τον Κόννο, του Μητροβίου, λέγει χαρακτηριστικά ότι και κάποιος που εκπαιδεύτηκε χειρότερα από τον ίδιο έχοντας μάθει μουσική από τον Λάμπρο και έχοντας διδαχθεί ρητορική από τον Αντιφώντα τον Ραμνούσιο θα μπορούσε να επιτύχει μπροστά στο ακροατήριο των Αθηναίων, δηλαδή θα κατορθώσει και αυτός να τους επαινέσει (236a). Ο Trivigno⁷⁸ θεωρεί πως ο Πλάτων εδώ υπαινίσσεται τον Περικλή (δηλαδή τον γνωστό επιτάφιο λόγο που εξεφώνησε ο σπουδαίος άνδρας) και, κατ' επέκταση, τον ίδιο τον Θουκυδίδη και ομολογώ πως διάκειμαι θετικά απέναντι σε αυτήν την ερμηνεία. Δεν δύναμαι, όμως, να αρνηθώ ότι, αν συνδυάσουμε αυτήν την παραδοχή με την θέση ότι ολόκληρος ο σωκρατικός επιτάφιος ειρωνεύεται τον αντίστοιχο του Περικλή, βρισκόμαστε αντιμέτωποι με ένα σύνθετο πρόβλημα: γνώριζε ο Πλάτων το ιστορικό έργο του Θουκυδίδη; Το είχε διαβάσει ο ίδιος; Οι περισσότεροι ερευνητές αποφεύγουν αυτό το ερώτημα και απλώς αρκούνται στην υπόδειξη κειμενικών ομοιοτήτων ή διαφορών ανάμεσα στους δύο συγγραφείς. Ακριβώς, όμως, αυτές οι ομοιότητες ή αποκλίσεις είναι που υποδηλώνουν μια

---

⁷⁸ Βλ. Trivigno (2009) 34: «Socrates' ironic claim that even someone less well educated than himself could succeed in praising Athenians in front of Athenians seems to indicate that the parody targets the Periclean funeral oration as Thucydides presented it. He cites the example of a "man who was taught music by Lamprus and oratory by Antiphon the Rhamnusian" (236a). This is arguably a reference to Thucydides. Marcellinus, impressed with Thucydides' praise of Antiphon and their similar prose style, had speculated that Antiphon was Thucydides' teacher (*Vit. Thuc.* 22). In addition, Socrates uses Thucydidean language in the prologue: he twice refers to the Spartans as "Peloponnesians" (235d3, 235d4), a term that Thucydides uses frequently and Plato, almost never. In other dialogues, Plato uses "Lacadaimonians" almost exclusively». Την ίδια πεποίθηση (ότι δηλαδή εδώ γίνεται υπαινικτική μνεία στον Θουκυδίδη) ασπάζεται και ο Kahn (1963) 221. Όσο για το επιχείρημα περί πλατωνικής χρήσης θουκυδίειας ορολογίας είναι ορθό, κατά την γνώμη μου, και, σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες συνάψεις που υπάρχουν με τον επιτάφιο του ιστορικού, που θα αναφερθούν παρακάτω, νομίζω πως θα αποδειχθεί η στενή σχέση ανάμεσα στα δύο έργα. Την ίδια, ακριβώς, θέση σχετικά με το λεξιλόγιο του Θουκυδίδη εντός του *Μενέξενου* υποστηρίζει και η Monoson (1998) 491: «The allusions to Thucydides begin with Plato's adoption of some language that his contemporaries would probably have recognized as peculiar to Thucydides' writings». Ο Henderson (1975) 28 διαφωνεί με την άποψη ότι υπάρχει υπαινικτική αναφορά στον Θουκυδίδη.

βαθύτερη σχέση. Ο Kahn,⁷⁹ στο περίφημο άρθρο του για τα κίνητρα του *Μενέξενου*, δηλώνει σίγουρος πως ο Πλάτων γνώριζε τον επιτάφιο του Θουκυδίδη, που διαβάζουμε και εμείς σήμερα, και ανασκευάζει τις αντιρρήσεις άλλων διακεκριμένων μελετητών.⁸⁰ Μέσω των κοινών συγγραφικών σημείων που θα παρουσιαστούν στην έρευνά μας νομίζουμε πως θα επιβεβαιωθεί η αντίληψη του Kahn. Το πιθανότερο είναι πως ο Πλάτων γνώριζε το κείμενο του Θουκυδίδη, όπως το διαβάζουμε και εμείς σήμερα. Θα μπορούσε, φυσικά, να αντιτείνει κάποιος ότι, εφ' όσον συμβαίνει αυτό, τότε οφείλουμε να αναζητήσουμε ομοιότητες και σε άλλα πλατωνικά έργα. Τούτο, όμως, δεν είναι απαραίτητος σωστό, καθώς ο μεγάλος φιλόσοφος δεν ασχολήθηκε με την ιστορία, ούτε θέλησε να την ερμηνεύσει. Η στοχοθεσία του είναι καθαρά φιλοσοφική: στον *Μενέξeno*, όμως, έχουμε να κάνουμε με το ζήτημα της επιδεικτικής ρητορικής, συνεπώς ήταν αναγκαίο να υπάρχουν συγγραφικοί απόηχοι του Θουκυδίδη, από την στιγμή που, όπως θα δείξουμε, στοχοποιείται ο Περικλής. Θα αναρωτηθεί εύλογα κάποιος γιατί δεν πραγματοποιείται αυτό και στα υπόλοιπα

---

⁷⁹ Βλ. σχετικά Kahn (1963) 221: «A careful reading of the *Menexenus*, as well as of the prehistory in *Laws* 3, should suffice to show that the older view is not only improbable but incompatible with the facts. It can be shown from the text of our dialogue that when Plato refers here to Pericles' Funeral Oration he means exactly what we mean, namely, the passage in Thucydides».

⁸⁰ Στην πασίγνωστη διδακτορική διατριβή της για τον Θουκυδίδη και τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό η Romilly (2000²) 485 δηλώνει με βεβαιότητα ότι ο Πλάτων αποκλείεται να είχε διαβάσει το ιστορικό έργο του Θουκυδίδη: «Η αλήθεια είναι ότι δεν υπάρχει ούτε λέξη στο έργο του Πλάτωνα που να δείχνει ότι αυτός γνώριζε τις αναλύσεις του Θουκυδίδη, και αυτό μετράει πολύ περισσότερο, αν σκεφτούμε ότι αυτή η ανάλυση των πολιτικών γεγονότων από τον Θουκυδίδη βρίσκεται πολύ κοντά στις ιδέες του Πλάτωνα και ότι τείνει να επιβεβαιώσει τις γενικότερες θέσεις που προβάλλονται στους διαλόγους, παρ' όλο που ταυτόχρονα οι απόψεις του Θουκυδίδη απομακρύνονται από το πνεύμα των διαλόγων. Πέρα από την απουσία κάποιας συγκεκριμένης παραπομπής, δεν υπάρχει πουθενά καμιά ένδειξη, ούτε νύξη, ούτε απόηχος. Ο Θουκυδίδης μοιάζει να είναι άγνωστος στον Πλάτωνα, όπως άλλωστε και στους υπόλοιπους συγχρόνους του, με την εξαίρεση του Ισοκράτη και του Δημοσθένη». Νομίζω πως ο *Μενέξenos* αποδεικνύει ακριβώς το αντίθετο και υπεραπλουστεύουμε, αν συνδέουμε τις κοινές συγγραφικές πεποιθήσεις με το γενικότερο κλίμα της εποχής. Ασφαλώς, τόσο ο Πλάτων όσο και ο Θουκυδίδης επηρεάστηκαν έντονα από την σοφιστική σκέψη, ωστόσο είναι λάθος να μείνουμε, απλώς, στις κοινές επιδράσεις που εδέχθησαν. Η Romilly αναφέρεται περισσότερο στο *τοῦ κρείττονος συμφέρον* και τον συνακόλουθο προβληματισμό περί δικαιοσύνης και αδικίας, που διαπνέει το συγγραφικό έργο αμφοτέρων. Δεν είναι, όμως, το μοναδικό κοινό τους σημείο. Θα αναλύσω περισσότερο το θέμα στην πορεία της εργασίας μου. Εν πάση περιπτώσει, κατά την γνώμη μας κάθε άλλο παρά τυχαίες είναι οι κειμενικές ομοιότητες ανάμεσα στον *Μενέξeno* και τον Θουκυδίδη, που θα δείξουμε παρακάτω. Το σενάριο ότι ο Πλάτων είχε στην κατοχή του την συγγραφή του ιστορικού είναι το πιθανότερο, κατά την κρίση μας.

Οι Pappas & Zelcer (2015) 8 δέχονται ότι ο Πλάτων γνώριζε τον Θουκυδίδη, αλλά χρησιμοποιούν την παραδοχή αυτήν με σκοπό την εξαγωγή ενός αντιστρόφου συμπεράσματος: ο Πλάτων, δηλαδή, θέλησε να δράσει διορθωτικά και να βελτιώσει τον επιτάφιο του Περικλέους: «Thucydides presumed to teach the world how one writes history, and to a remarkable degree he established standards of exposition, evidence and explanation. Picture Plato, whose dialogues rarely talk about history, witnessing the influence Thucydides had begun to have. What if Plato wished he could curb that influence from the start? What if he saw some fundamental difference in method between how Thucydides narrated events and how a philosopher would tell the same story?» Η ερμηνεία, όμως, αυτή αγνοεί την ρητορική κατεύθυνση, που μας υποδεικνύει ο εισαγωγικός διάλογος του έργου.

έργα, τα οποία αναλύσαμε προηγουμένως. Η απάντηση είναι απλή: ο *Γοργίας*, ο *Φαῖδρος*, το *Συμπόσιον* και ο *Πρωταγόρας* δεν σχετίζονται με τον επιτάφιο λόγο, αλλά κρίνουν τον Περικλή ως πολιτικό άνδρα, εξετάζουν αν είχε ή όχι ηθικές αρχές, ομολογούν το ρητορικό του χάρισμα, καθώς και την ανικανότητά του να μεταδώσει στα παιδιά του την «τέχνη» του. Επομένως, θα ήταν παράλογο να επιστρατευθεί ο Θουκυδίδης, κάτι που είναι άκρως απαραίτητο για τις συγγραφικές ανάγκες του *Μενέξενου*. Πριν, όμως, προχωρήσουμε στον εντοπισμό των κοινών συνιστωσών των δύο έργων, ας ολοκληρώσουμε την ανάλυση του εισαγωγικού διαλόγου.

Η δεύτερη, λοιπόν, αναφορά στον Περικλή βρίσκεται στο 236b, όπου διαβάζουμε *ἔπειτα τὰ μὲν ἐκ τοῦ παραχρῆμά μοι διήει, οἷα δέοι λέγειν, τὰ δὲ πρότερον ἐσκεμμένη, ὅτε μοι δοκεῖ συντίθει τὸν ἐπιτάφιον λόγον ὃν Περικλῆς εἶπεν, περιλείμματ' ἄττα ἐξ ἐκείνου συγκολλῶσα*.⁸¹ Η ταύτιση με τον Περικλή ισχυροποιείται μέσω της Ασπασίας, όμως οφείλουμε να προσέξουμε και κάτι άλλο: ο λόγος της Ασπασίας, που θα εκφωνήσει ο Σωκράτης (δηλαδή, ο δικός του λόγος), θα εμπεριέχει στοιχεία από τον επιτάφιο του Περικλή. Η διάσημη Ασπασία, επομένως, θα «κολλήσει» σε αυτόν τον επιτάφιο υπολείμματα από τον αντίστοιχο του Περικλέους, που η ίδια συνέθεσε. Πέρα από την σκωπτικού περιεχομένου δήλωση ότι η πατρότητα του επιταφίου δεν ανήκει στον Περικλή, είναι εμφανές ότι ο Πλάτων μάς δεικνύει την συγγραφική του μέθοδο. Ο λόγος που θα ακολουθήσει θα συνομιλεί άμεσα με τον Θουκυδίδη είτε παρωδώντας συγκεκριμένα χωρία από το έργο του, είτε σκοπίμως αγνοώντας άλλα. Όσο για την αυτοσχεδιαστική μέθοδο, καταλαβαίνουμε ότι ό,τι έπεται δεν πρόκειται να έχει λογική συνοχή, κάτι που αποδεικνύεται από τις προκλητικές ιστορικές παραποιήσεις.

Νομίζω, λοιπόν, πως στο σημείο αυτό είμαστε έτοιμοι να περάσουμε στην εξέταση των νοηματικών παραλλήλων και να αναδείξουμε την βαθύτερη σχέση του

---

⁸¹ Ο Tsitsiridis (1998) 172-173, παραπέμποντας στην *Σούδα*, εξηγεί ότι ο Περικλής ήταν ο πρώτος που απομνημόνευσε γραπτό λόγο· πρόκειται, βεβαίως, για μια πολύ ενδιαφέρουσα ερμηνεία: «Solche Behauptungen, wonach hinter Perikles immer Aspasia steckte, stamen vor allem aus der Komödie, s. oben zu 235 e8. Aus unserer Stelle läßt sich jedoch noch etwas entnehmen: Perikles soll schriftliche Reden für seinen Vortrag benutzt haben. Interessant in diesem Zusammenhang ist eine Nachricht über Perikles in Suda π 1180: Περικλῆς ... ὅστις πρῶτος γραπτὸν λόγον ἐν δικαστηρίῳ εἶπεν τῶν πρὸ αὐτοῦ σχεδιαζόντων (vgl. Plut. *Per.* 8). Der Sinn dieser Nachricht ist, daß Perikles als erster schriftlich verfaßte Reden auswendig gelernt hat (s. M. Erler, *Der Sinn der Aporien in den Dialogen Platons*, [Unters. z. ant. Literatur u. Gesch. 25] Berlin 1987, 28. 73). Nicht zufällig wird vielleicht Perikles als Redner in *Prt.* 329 a erwähnt, wo die "stummen" Bücher und die Redner verglichen werden. Der Vergleich paßt, wie Erler bemerkt, am besten, wenn die implizierten Redner schriftlich vorformulierte und auswendiggelernte Reden vortragen».

Μενέξενου με τον επιτάφιο του Περικλέους στον Θουκυδίδη.⁸² Η πιο σημαντική περίπτωση λεκτικής και νοηματικής συναλληλίας ανάμεσα στους δύο επιταφίους έχει πολιτειολογικό χαρακτήρα και αφορά την σχετική μνεία στο πολίτευμα της πόλεως των Αθηνών.⁸³ Το πρώτο, λοιπόν, χωρίο συνιστά, ίσως, τον πιο περίφημο ύμνο της δημοκρατίας, το αθηναϊκό μεγαλείο στην λαμπρότερή του στιγμή. Ο Περικλής ξεκινάει τονίζοντας πως η Αθήνα δεν αντιγράφει τους νόμους των υπολοίπων πόλεων,⁸⁴ αλλά το πολίτευμά της περισσότερο αποτελεί θετικό πρότυπο μίμησης για αυτές. Τίθεται, έτσι, εξ αρχής το στοιχείο της πρωτοτυπίας, που είναι αναγκαίο, ώστε να αναδειχθεί η Αθήνα ως καλλίστη και ευνομοτάτη των ελληνικών πόλεων. Η φράση που έπεται έχει προβληματίσει σε μεγάλο βαθμό την έρευνα: *καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους ἀλλ' ἐς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται*.⁸⁵ Ο Rusten,⁸⁶ λόγου χάριν, μεταφράζει ως εξής: «because we govern not for the few but the many». Εδώ αναδεικνύεται ένα μείζονος σημασίας θέμα: κυβερνούν οι περισσότεροι ή μήπως το πολίτευμα απλά σχετίζεται με το συμφέρον της πλειοψηφίας; Δεν μπορούμε εδώ, βεβαίως, να ασχοληθούμε ενδελεχώς με την συζήτηση αυτήν όχι μόνο λόγω της περιορισμένης συγγραφικής εκτάσεως, αλλά και διότι κάτι τέτοιο ξεφεύγει από την στοχοθεσία της μελέτης μας. Ας κάνουμε, πάντως, μερικές επισημάνσεις: αρχικά, για να ευσταθεί η εκτίμηση του Rusten, πρέπει να θεωρήσουμε ότι υποκείμενο του *οἰκεῖν* είναι ένα εννοούμενο *ἡμᾶς*. Οι δύο εμπρόθετες αιτιατικές θα δηλώνουν σκοπό, οπότε

⁸² Για το κείμενο του Θουκυδίδη χρησιμοποίησά την κριτική έκδοση της Οξφόρδης, που έχουν επιμεληθεί οι Jones & Powell (1900¹⁴).

⁸³ *Χρώμεθα γὰρ πολιτεία οὐ ζηλοῦση τοὺς τῶν πέλας νόμους, παράδειγμα δὲ μᾶλλον αὐτοὶ ὄντες τισὶν ἢ μιμούμενοι ἑτέροις. καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους ἀλλ' ἐς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται· μέτεστι δὲ κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια διάφορα πᾶσι τὸ ἴσον, κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὡς ἕκαστος ἐν τῷ εὐδοκιμῇ, οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλεον ἐς τὰ κοινὰ ἢ ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται, οὐδ' αὐτὸ κατὰ πενίαν, ἔχων γέ τι ἀγαθὸν δρᾶσαι τὴν πόλιν, ἀξιώματος ἀφανεία κεκάλυται* (Θουκ. 2.37.1).

πολιτεία γὰρ τροφή ἀνθρώπων ἐστίν, καλὴ μὲν ἀγαθῶν, ἢ δὲ ἐναντία κακῶν. ὡς οὖν ἐν καλῇ πολιτεία ἐτρέφοντο οἱ πρόσθεν ἡμῶν, ἀναγκαῖον δηλῶσαι, δι' ἣν δὴ κάκεινοι ἀγαθοὶ καὶ οἱ νῦν εἰσιν, ὧν οἶδε τυγχάνουσιν ὄντες οἱ τετελευτηκότες. ἢ γὰρ αὐτὴ πολιτεία καὶ τότε ἦν καὶ νῦν, ἀριστοκρατία, ἐν ἣ νῦν τε πολιτευόμεθα καὶ τὸν αἰεὶ χρόνον ἐξ ἐκείνου ὡς τὰ πολλά. καλεῖ δὲ ὁ μὲν αὐτὴν δημοκρατίαν, ὁ δὲ ἄλλο, ᾧ ἂν χαίρη, ἔστι δὲ τῆ ἀληθεία μετ' εὐδοξίας πλήθους ἀριστοκρατία. βασιλῆς μὲν γὰρ αἰεὶ ἡμῖν εἰσιν· οὗτοι δὲ τοτὲ μὲν ἐκ γένους, τοτὲ δὲ αἰρετοὶ· ἐγκρατῆς δὲ τῆς πόλεως τὰ πολλά τὸ πλῆθος, τὰς δὲ ἀρχὰς δίδωσι καὶ κράτος τοῖς αἰεὶ δόξασιν ἀρίστοις εἶναι, καὶ οὕτε ἀσθενεία οὕτε πενία οὕτ' ἀγνωσία πατέρων ἀπελήλαται οὐδεὶς οὐδὲ τοῖς ἐναντίοις τετίμηται, ὥσπερ ἐν ἄλλαις πόλεσιν, ἀλλὰ εἷς ὄρος, ὁ δόξας σοφὸς ἢ ἀγαθὸς εἶναι κρατεῖ καὶ ἄρχει. Αἰτία δὲ ἡμῖν τῆς πολιτείας ταύτης ἢ ἐξ ἴσου γένεσις (Πλάτ. Μενεξ. 238c-e).

⁸⁴ Για την ερμηνεία της ρήσης αυτής βλ. Harris (1992) 162: «Pericles is drawing a sharp distinction between Athenian democracy and Spartan oligarchy. The context makes this certain. In the sentence before his praise of democratic institutions, Pericles contrasts the Athenians, whose *politeia* is an example to others, with communities that imitate the laws of their neighbors, an obvious allusion to Sparta, which allegedly drew its constitutional inspiration from Crete».

⁸⁵ Για τον σχολιασμό της φράσης βλ. Andrews (2004) 550-554. Βλ., επίσης, Hornblower (1991) 298-299· Cartwright (1997) 108 και Sicking (1995) 413-414.

⁸⁶ Βλ. σχετικά Rusten (1989) 145.

θα έχουμε την μετάφραση «δεν διοικούμε εμείς αποβλέποντας στους λίγους, αλλά στους περισσότερους». Ο Παπαθωμάς⁸⁷ μεταφράζει ως εξής: «Και ως προς το όνομά του το πολίτευμά μας αποκαλείται δημοκρατία, γιατί δεν αποβλέπει στο συμφέρον των λίγων, αλλά των πολλών». Η προσέγγιση αυτή αποτελεί μια συμβιβαστική λύση και είναι ορθή συντακτικώς: προφανώς, ο παραπάνω ερευνητής εκλαμβάνει *τὴν πολιτείαν* ως εννοούμενο υποκείμενο του *οἰκεῖν* και θεωρεί πως οι δύο εμπρόθετοι σε αιτιατική εκφράζουν σκοπό. Η ερμηνεία είναι σωστή, αλλά φρονώ πως το πρόβλημα παραμένει: ποιοι είναι αυτοί που κυβερνούν προς όφελος των πολλών; Διότι, από την στιγμή που το πολίτευμα στοχεύει στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων των περισσότερων, σημαίνει ότι κάποιιοι εξουσιάζουν. Βέβαια, προς υπεράσπιση της παραπάνω μεταφραστικής θεώρησης μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι, αφού το πολίτευμα αποσκοπεί στην ικανοποίηση της πλειονότητας, της παραχωρεί και την διοίκηση της πόλης και κάτι τέτοιο δεν ηχεί στα αυτιά μας ως παράξενη εξέλιξη. Ο Μιστριώτης,⁸⁸ με την σειρά του, ακολουθεί την ίδια μεταφραστική (και κατ' επέκταση ερμηνευτική) γραμμή αναφέροντας: «Σημαίνει λοιπόν ἴδιαι διοικεῖται οὐχὶ πρὸς τὸ συμφέρον τῶν ὀλίγων, ἀλλὰ τῶν πλείονων᾽᾽». Ο Μπάρμπας,⁸⁹ αντιθέτως, μεταφράζει ως εξής: «Και ὅσον αφορά τὸ ὄνομα, ἐπειδὴ δὲν στηρίζεται στους λίγους, ἀλλὰ στους πολλούς, ἔχει ονομασθεῖ δημοκρατία». Την ίδια θέση υιοθετεί και ο Κακριδής⁹⁰ και θεωρώ το σκεπτικό τούτο ἄκρως ενδιαφέρον, διότι φαίνεται το νοηματικό βάρος να πέφτει στην διοίκηση των πολλών: νομίζω, δηλαδή, ὅτι δίνεται ἔμφαση στην πλειονότητα, η οποία δρα και δὲν πάσχει. Ἄλλωστε, μια συνολική ἀνάγνωση του επιταφίου δεικνύει ἀνάγλυφα αὐτὴν τὴν ανεπανάληπτη ἐνεργητικότητα των πολιτῶν, που οδήγησε τὴν Ἀθήνα στο ἀπόγειό της. Ἐπομένως, εἶναι δύσκολο σε αὐτὸ τὸ σημεῖο να δεχθούμε ὅτι κάποιιοι κυβερνοῦν προς ὄφελος των πολλών.⁹¹ Οι πληροφορίες που ἔπονται δὲν ἔρχονται σε ἀντίθεση με τα

⁸⁷ Βλ. σχετικά Παπαθωμάς (2016) 442.

⁸⁸ Βλ. σχετικά Μιστριώτης (1904) 83.

⁸⁹ Βλ. σχετικά Μπάρμπας (2002) 108, ὅπου ὑπάρχει και η συντακτικὴ αιτιολόγηση των μεταφραστικῶν ἐπιλογῶν του συγγραφέα: «ὄνομα 1) αιτ. της αναφοράς = κατὰ τὸ ὄνομα, ως προς τὸ ὄνομα, 2) ἐσωτερικὸ ἢ συστοιχο ἀντικ. του *κέκληται*: *καλοῦμαι* = ονομάζομαι· ἐνν. ως ὑποκ. ἢ *πολιτεία*, στο ὁποῖο τὸ *δημοκρατία* κατηγορ.: *διὰ τὸ οἰκεῖν* ἐμπρόθ. προσδ. της αἰτίας· ἐνν. ως ὑποκ. ἢ *πολιτεία*, ταυτοπροσωπία: *οἰκῶ ἐς ὀλίγους*, ἀμτβ. = κατοικῶ, ἐδρεύω στον οἶκο ὀλίγων, στηρίζομαι στους ὀλίγους, διοικῶμαι, κυβερνώμαι, ασκῶμαι (για διοίκηση ἢ διακυβέρνηση) ἀπὸ ὀλίγους. Ἐννοεῖται η ὀλιγαρχικὴ διακυβέρνηση μιας πόλης. Το ἀντίθ. *οἰκῶ ἐς πλείονας* = διοικῶμαι, κυβερνώμαι ἀπὸ τους πολλούς· ἐννοεῖται η δημοκρατικὴ διακυβέρνηση της πόλης».

⁹⁰ Βλ. σχετικά Κακριδής (1998) 25: «Ἡ ἀθηναϊκὴ πολιτεία δὲν στηρίζεται στους λίγους παρά στους περισσότερους».

⁹¹ Βλ. και τὴν ὁμορφη ἀνάλυση του Harris (1992) 164: «Pericles starts by praising the deliberative part of the Athenian constitution, which was in the hands of the Assembly, where all citizens had a vote.

προλεχθέντα, απλώς δίνουν έμφαση στην ισονομία που επικρατεί στις ιδιωτικές σχέσεις και στην με αντικειμενικά κριτήρια ανάδειξη των πολιτών στα αξιώματα.⁹²

Εφ' όσον δεν δίνεται σημασία στην κοινωνική θέση και όλοι οι πολίτες είναι ίσοι απέναντι στον νόμο, τότε πρέπει να θεωρήσουμε ότι ο *δήμος* εδώ (το πρώτο, δηλαδή, συνθετικό της λέξεως *δημοκρατία*) δεν αφορά τους πτωχούς, αλλά το σύνολο των

This explains why Thucydides uses the word *πλείονας*, an allusion to the principle of majority rule followed in the Assembly. Second, there is the meaning of the word *δημοκρατία*, a compound formed from the roots of the two words *δήμος* and *κράτος*, which mean respectively "people" and "power" and ought in morphological combination to mean "power of the people" just as *ὀλιγαρχία* means "rule of the few". Pericles is explaining why the constitution is called a *δημοκρατία*: it is because the power to deliberate on major issues lies in the hands of the people who make their decisions in the Assembly in accordance with the vote of the majority. Any constitution could claim to administer public business for the benefit of all, or most, citizens. Only democracy could boast that it placed the power of decision in the hands of the majority». Για την λέξη *δημοκρατία* βλ. και Γεωργοπαπαδάκος (1999) 220, υποσημ. 1. Δεν νομίζω πως εδώ γίνεται λόγος για τους πτωχούς, όπως στο 2.65.2, διότι εκεί ο *δήμος* έρχεται σε αντίθεση με τους *δυνατούς*, δηλαδή τους εύρωστους οικονομικά, οι οποίοι *έχασαν καλά κτήματα και πολυτελέσι κατασκευαίς*. Στο εδάφιο που εξετάζουμε κυριαρχεί η με μια γενικότητα διατυπωμένη αντίθεση των *ὀλίγων* με τους *πλείονας*. Βλ. τα σχόλιά μου και στην επόμενη υποσημείωση.

⁹² Βλ., γενικά, και την ενδιαφέρουσα θέση του Andrews (2004) 557-558: If this Pericles were a doctrinaire democrat, he would have praised the distribution of equal shares to all citizens both in their pursuit of private interests at law and their claim to a role in government. This praise could be summed up with the words, *πᾶσι τὸ ἴσον*: all citizens everywhere participate equally. Pericles, however, knows that not all citizens regard the principle of the equal share as something to celebrate, and he shows them that he understands the basis of their discontent: because the poor are more numerous, the distribution of offices to all citizens favors the *πλείονες*, the numerically superior poor, who (it is thought) seek to govern in their own collective interest». Είναι αληθές, κατ' αρχάς, ότι ο Περικλής δεν μένει για πολύ στις λεπτομέρειες του πολιτεύματος, αλλά επιθυμεί περισσότερο να παρουσιάσει την επενέργεια της δημοκρατίας στην ιδιωτική και δημόσια ζωή των πολιτών. Πβ. Raaflaub (2011) 194: «Επιπλέον σε αυτό το πορτρέτο τα σχόλια για το πολίτευμα (*πολιτεία*) καταλαμβάνουν μόνον ένα κεφάλαιο (37). Τα υπόλοιπα αναφέρονται σε αρχές, συνήθειες, ήθη και αξίες. Ο Θουκυδίδης δηλαδή εστιάζει περισσότερο στον Αθηναϊκό τρόπο ζωής (την *πολιτεία* με την ευρύτερή της έννοια) παρά στο δημοκρατικό πολίτευμα με την πιο στενή έννοια». Ωστόσο, δεν θεωρώ πως η συνολική ανάγνωση του επιταφίου μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Περικλής αναφέρεται εμμέσως στην πλειοψηφική κυριαρχία των πτωχών, που έχει αρνητικά αποτελέσματα για την Αθήνα. Η ισότητα, αντιθέτως, είναι ο κυριότερος λόγος υπερηφάνειας, αλλιώς δεν θα είχε νόημα η προβολή του αθηναϊκού πολιτεύματος ως προτύπου για τις υπόλοιπες πόλεις. Ο έπαινος είναι ειλικρινής: δεν υπάρχει, δηλαδή, ένδειξη στον επιτάφιο ότι μια μερίδα πολιτών αισθάνεται δυσαρέσκεια, επειδή τάχα το δημοκρατικό πολίτευμα συνδέεται με την διακυβέρνηση των πολλών και ασθενεστέρων οικονομικά. Αυτό, βεβαίως, δεν συνεπάγεται ότι η δημοκρατία ήταν άριστο πολίτευμα, αλλά, επειδή ο Andrews ομιλεί για τον επιτάφιο Λόγο, τονίζω πως στο κομμάτι αυτό δεν παρατηρείται δυσλειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ως προς την παράλειψη βασικών στοιχείων αυτού (πράγμα που αναφέρει ο Raaflaub), δεν συνάδει με την περίπτωση η εξαντλητική περιγραφή των διαφόρων νομικών και πολιτειολογικών συνιστωσών της δημοκρατίας: το έργο του Θουκυδίδη θα είναι *κτῆμα ἐς αἰεί*, μόνο αν γίνει παραστατική περιγραφή της εν συνόλω ελευθερίας των Αθηναίων στον βίο τους. Βλ. και Finley (1985¹²) 150-151: «Η ἀνάλυση αὐτὴ εἶναι τόσο διεισδυτικὴ γιατί ὁ Περικλῆς στέκεται γιὰ λίγο μόνο στὰ ἱστορικὰ ἐπιτεύγματα τῆς Αἰθῆνας καὶ στὶς δημοκρατικὲς μεθόδους καὶ θεσμοὺς ποὺ ἴσχυαν τότε στὴν πόλη – ἀρχὴ τῆς πλειοψηφίας, ἐλευθερία τοῦ λόγου, ἰσότητα εὐκαιριῶν, ἰσότητα ἀπέναντι στὸν νόμο – καὶ περνᾷ ἀμέσως σχεδὸν στὴν ἐπίδραση ποὺ εἶχαν αὐτὲς οἱ ἀρχὲς στὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ. Ἔτσι, τοὺς ἰσχυρισμοὺς του γιὰ τὴν ἀξία τῆς δημοκρατίας τοὺς βασιζέει σ' αὐτὸ ποὺ ἔχει ἀναγνωριστεῖ σὰν κύριος ρόλος τῆς, ἢ παιδευτικὴ ἀξία τῆς γιὰ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, κι ὄχι ἀπλῶς στὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς ὡς εἶδους πολιτεύματος. Ἡ, γιὰ νὰ θέσουμε λίγο διαφορετικὰ τὸ ζήτημα, παρουσιάζει τὴ δημοκρατία σὰν μιὰ δύναμη ποὺ θέτει σὲ κίνηση ἕνα πλῆθος ἀπὸ μικρότερες δυνάμεις, δηλαδή τὴ ζωὴ τοῦ κάθε πολίτη ξεχωριστὰ, καὶ δείχνει πῶς αὐτὲς οἱ δυνάμεις μὲ τὴ σειρά τους προκίζουν τὴ δημοκρατικὴ πολιτεία μὲ ἀποθέματα αὐτοκατευθυνόμενης ἐνέργειας ἄγνωστα σὲ ἄλλα πολιτεύματα».

πολιτών, ευπόρων ή απόρων. Φυσικά, μπορεί εδώ να ισχυριστεί κανείς ότι είναι έντονο το αριστοκρατικό στοιχείο, αφού όλοι επιλέγονται βάσει των δεξιοτήτων τους, αλλά η χροιά δεν είναι πολιτική, αλλά καθαρά αξιολογική. Ωστόσο, η διαπίστωση αυτή μπορεί να μας οδηγήσει και σε ένα διαφορετικό συμπέρασμα, οπότε ίσως η παραπάνω θέση να χρειάζεται άμεση αναθεώρηση: αφού, δηλαδή, επικρατεί εν συνόλω ισότητα στις ιδιωτικές διαφορές, αλλά στην δημόσια ζωή προκρίνονται μόνο οι πιο ικανοί (ας δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στην έκφραση *ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται*, αφού η *ἀρετὴ* δεν απέχει και πολύ από την λέξη *ἀριστος*), μήπως εδώ γίνεται λόγος για μια πιο βελτιωμένη εκδοχή της συνηθισμένης δημοκρατίας; Ο Περικλής λέγει ότι τα άτομα προωθούνται μόνο αν είναι ικανά να αντεπεξέλθουν στις εκάστοτε περιστάσεις: αν κάποιος ξεχωρίζει, ούτε η φτώχεια, ούτε η κοινωνική του θέση θα σταθεί εμπόδιο στην ανάδειξή του. Το πολίτευμα, συνεπώς, διακρίνεται για την απaráμιλλη νομική και ηθική του ακεραιότητα. Παρατηρούμε ότι, σύμφωνα με τον Περικλή, όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι και τούτο αποτελεί μια διαχρονική διακήρυξη, ένα αιώνιο ανθρωπιστικό αίτημα των κοινωνιών και, ιδίως, αυτών της σύγχρονης εποχής. Αυτού του είδους την ισότητα δύναται να την εξασφαλίσει ο νόμος. Ωστόσο, όλοι οι άνθρωποι δεν είναι ίδιοι ως προς τα χαρίσματά τους και, ως εκ τούτου, είναι ταυτόχρονα, και άνισοι. Εδώ είναι, λοιπόν, που η δημοκρατία ανανεώνει τον χαρακτήρα της μέσω μιας πλήρους αντικειμενικής προσθήκης, δηλαδή της αριστοκρατικής αξιοσύνης.⁹³ Ας φανταστούμε, για παράδειγμα, τους κολυμβητές των Ολυμπιακών αγώνων: στο βάθρο της εκκίνησης είναι όλοι ίσοι, δεν υφίσταται καμία διάκριση, διότι αυτό ορίζουν οι κανόνες του αθλήματος. Όταν, όμως, βουτήξουν στο νερό, ορμούν προς την κατάκτηση της νίκης, δηλαδή τείνουν στο αριστοκρατικό ιδεώδες και η δημοκρατική ισότητα παύει να ισχύει. Μόνο τρεις θα ξεχωρίσουν και μόνο ένας θα αναδειχθεί κορυφαίος όλων.

Πρέπει, όμως, να κάνω και μερικές ακόμα διευκρινίσεις: η αποτίμηση της προσωπικότητας του Περικλή από τον ιστορικό στο 2.65, η οποία δίνει βάση στην προσωπική αρετή του ανδρός, δεν σχετίζεται με τον επιτάφιο και αυτά που υποστηρίζει ο ίδιος ο ρήτωρ με την εξής έννοια: ο Θουκυδίδης βλέπει πίσω από τα γεγονότα και συμπεραίνει ότι, τελικά, η ισχυρή προσωπικότητα του σπουδαίου ρήτορος επικρατούσε στην Αθήνα, γι' αυτό και το πολίτευμα ήταν θεωρητικά μόνο

---

⁹³ Για την υποστήριξη της θέσης αυτής βλ. Κακριδής (1998) 28: «Η πολιτεία αυτή ξέρει να χρησιμοποιεί όλες τις δυνάμεις που κλείνει μέσα στα τείχη της, σ' οποιοδήποτε το στήθος και αν βρίσκονται, κάτι που δεν κάνει ποτέ η ολιγαρχία, ούτε κι' η γνήσια δημοκρατία».

δημοκρατικό. Δεν υπάρχει καμία αναφορά σε «λίγους» στο 2.65 και τούτο συνάδει απόλυτα με το εδάφιο που εξετάζουμε. Η πολιτική δύναμη, επομένως, βρισκόταν στα χέρια των περισσοτέρων, άσχετα αν ο Περικλής είχε την δύναμη να κατευθύνει το πλήθος.⁹⁴ Άλλωστε, όταν ο ίδιος ομιλεί, πάντοτε δίνει έμφαση στην συλλογικότητα, η οποία κάνει την Αθήνα να ξεχωρίζει. Μπορεί, λοιπόν, ο ξακουστός άνδρας να προσέδιδε στο πολίτευμα αριστοκρατικά γνωρίσματα, αλλά αυτό δεν σημαίνει πως τούτο οδηγούσε σε αναίρεση της ουσίας της δημοκρατίας. Είναι αληθές πως η εικόνα της Αθήνας στον επιτάφιο είναι εξιδανικευμένη και, τω όντι, δεικνύεται ανάγλυφα μια δημοκρατία αριστοκρατικού τύπου,⁹⁵ η οποία προωθεί τους *κατ' ἀρετὴν διαφέροντες*, ωστόσο η δύναμη δεν παύει να βρίσκεται στα χέρια των πολλών.⁹⁶

Το αντίστοιχο πλατωνικό χωρίο, με την σειρά του, «συνομιλεί» με το γραφέν από τον ιστορικό εδάφιο και το παρωδεί. Το *καὶ οὔτε ἀσθενεία οὔτε πενία οὔτ' ἀγνωσίᾳ πατέρων ἀπελήλαται οὐδείς οὐδὲ τοῖς ἐναντίοις τετίμηται, ὥσπερ ἐν ἄλλαις πόλεσιν* είναι, φυσικά, η πιο έντονη λεκτική συνάφεια και μας θυμίζει το *οὐδ' αὖ κατὰ πενίαν, ἔχων γέ τι ἀγαθὸν δρᾶσαι τὴν πόλιν, ἀξιώματος ἀφανεία κεκώλυται* του Περικλέους. Βεβαίως, το πλατωνικό *ὥσπερ ἐν ἄλλαις πόλεσιν* εξυψώνει την Αθήνα σε πρότυπο, όπως ακριβώς συνέβη και στον Θουκυδίδη, όπου διαβάσαμε ότι η Αθήνα δεν αντιγράφει τους νόμους άλλων, αλλά συνιστά υπόδειγμα πολιτεύματος. Ο λεξιλογικός και νοηματικός απόηχος του Θουκυδίδη είναι, μέχρι τώρα, κάτι παραπάνω από εμφανής. Αυτό, όμως, που μας προκαλεί εντύπωση είναι ότι ο Πλάτων ονομάζει το πολίτευμα «αριστοκρατία με την αποδοχή του πλήθους» (!)

⁹⁴ Τις αρετές του Περικλή θα εξετάσουμε παρακάτω, αφού θα μας δώσει την αφορμή η ανάλυση των κειμένων του Αιλίου Αριστείδη. Βλ. σχετικά και το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας μας.

⁹⁵ Είναι, βεβαίως, μια άποψη που έχει υποστηριχθεί και ερευνητικά εδώ και αρκετές δεκαετίες. Βλ., για παράδειγμα, Oliver (1955), ο οποίος θεωρεί ότι ο Περικλής ομιλεί περί μεικτού πολιτεύματος. Πβ. και Κακριδής (1998) 26-27: «Τώρα μόνο μπορούμε να καταλάβουμε τη σκέψη του Θ.: στην Αθήνα παράλληλα με την αρχή της ισονομίας, που ξεπερνάει την πρωταρχική δημοκρατική αντίληψη, ισχύει το αξίωμα των 'ὀλίγων', ότι όχι όποιος από τη σειρά, παρά μόνο όσοι πραγματώνουν την αρετή, αυτοί ξεχωρίζονται και κυβερνούν την πολιτεία. Με το να αρνηθεί έτσι η αθηναϊκή δημοκρατία το όνομά της άλλη μία φορά και να παραδεχτεί την έννοια της προτίμησης *ἀπὸ ἀρετῆς* κατορθώνει να ενώσει αριστοκρατικές και δημοκρατικές μαζί αρχές σε μία καινούργια γόνιμη σύνθεση, κατορθώνει να γεφυρώσει – σαν μύθος! – το βαθύ χάσμα, που χωρίζει τις δύο πολιτικές μερίδες στην πραγματική Ελλάδα του πελοποννησιακού πολέμου». Βλ. και Κουρτεσιδής (1993) 152: «Ξέρει ο ρήτορας ότι η έννοια *δημοκρατία* στην εποχή του δηλώνει ως ένα βαθμό την οχλοκρατία, γι' αυτό και περιορίζει την έκτασή της στο όνομα του πολιτεύματος, ένα όνομα που προκύπτει από την αρχή της πλειοψηφίας και δηλώνει βέβαια τη λαϊκή κυριαρχία, αλλά από την άποψη διαδικασιών λειτουργίας του πολιτεύματος περισσότερο παρά από την άποψη της ουσίας, κατά την οποία είναι αριστοκρατικό με την αξιοκρατική έννοια του όρου».

⁹⁶ Άλλωστε, αν οι πολλοί δεν είχαν δύναμη, τότε ο Πλάτων δεν θα προβληματιζόταν για την αρνητική επίδραση του ρητορικού λόγου, ο οποίος στα χείλη ταλαντούχων ομιλητών γινόταν άκρως σαγηνευτικός και επηρέαζε την κρίση του πλήθους. Το γεγονός ότι ο Πλάτων επιτίθεται στην πλειοψηφία αποδεικνύει ακριβώς το γεγονός ότι αποδεχόταν την εξουσιαστική δύναμη της μάζας. Γι' αυτό και διακηρύττει συνεχώς στα έργα του ότι η δύναμη βρίσκεται σε λάθος χέρια.

λέγοντας, μάλιστα, ότι κάτι τέτοιο ισχύει από παλιά, ασχέτως αν κάποιος το αποκαλεί δημοκρατία ή όπως αλλιώς επιθυμεί. Επιπλέον, οι άρχοντες είναι είτε κληρονομικοί είτε αιρετοί, ενώ ο λαός ασκεί την εξουσία τοποθετώντας στα αξιώματα τον εκάστοτε θεωρούμενο υπό της πλειοψηφίας σοφό ή άριστο. Ασφαλώς, εκ πρώτης όψεως δεν μπορούμε να πάρουμε στα σοβαρά τα πλατωνικά λεγόμενα· εν τέλει, όμως, ο Πλάτων είναι απολύτως σοβαρός και παρωδεί, για να διδάξει, δηλαδή χρησιμοποιεί την κωμική παρουσίαση, προκειμένου να καταλήξει σε ένα νόημα βαθύτερο. Το πρώτο που χρήζει σχολιασμού είναι το εξής: το ρήμα *δοκῶ* χρησιμοποιείται τρεις φορές σε διαφορετικές μορφές και, έτσι, ο αναγνώστης του Πλάτωνος αντιλαμβάνεται ότι η περιγραφή είναι δηκτική. Αρχικά, έχουμε την εμπρόθετη γενική του τρόπου *μετ' εὐδοξίας*, έπειτα ακολουθεί η επιθετική μετοχή *τοῖς δόξασιν* σε θέση αντικειμένου και, τέλος, η επιθετική μετοχή *ὁ δόξας* σε θέση υποκειμένου. Δίδεται, επομένως, έμφαση στην φαινομενικότητα, κάτι που αποτελεί πάγια πλατωνική τακτική, για να πραγματοποιηθεί αντίθεση ανάμεσα στο *φαίνεσθαι* και το *ὄντως εἶναι*. Ας θυμηθούμε ότι στον *Φαῖδρο* (274c) γίνεται λόγος για «ανθρώπινα δοξάσματα», ενώ οι ψυχές που δεν έχουν αντικρίσει τις Ιδέες έρχονται σε επαφή με παραστάσεις, δηλαδή απομιμήσεις της πραγματικότητας και *τροφή δόξαστῆ χρῶνται* (248b). Στην *Πολιτεία* (478a-b) πραγματοποιείται σαφής διάκριση ανάμεσα στην επιστήμη και την δόξα, αφού η πρώτη συνδέεται με την μάθηση, ενώ η δεύτερη με την γνώμη, δηλαδή την απλή εικασία και υποθετική θεώρηση χωρίς επιστημονική βάση. Έχοντας κατά νου τις παραπάνω διαπιστώσεις μπορούμε με βεβαιότητα να δηλώσουμε ότι ο Πλάτων με τις εκφράσεις αυτές ειρωνεύεται. Σε τι αποβλέπουν, όμως, αυτές οι σκωπτικές αναφορές; Νομίζω ότι ο σπουδαίος φιλόσοφος στοχοποιεί την αθηναϊκή δημοκρατία (της εποχής του Περικλέους φυσικά), καθώς, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, στο πολίτευμα τούτο δεν αναδεικνυόταν αυτός που πράγματι ήταν εξέχουσα διανοητική φύση, αλλά αυτός που φαινόταν στον λαό ότι δύναται να ανταποκριθεί στις εκάστοτε διοικητικές ανάγκες της Αθήνας.

Ο Περικλής, δηλαδή, επισημαίνει ότι μόνο οι καλύτεροι επιλέγονται, αλλά ο Πλάτων αντιτείνει ότι διακρίνονται αυτοί που δεν είναι άριστοι, αλλά επικρατούν ως τέτοιοι στην συνείδηση των πολιτών. Δεν εξουσιάζει, λοιπόν, ο ικανός, αλλά αυτός που φαίνεται ικανός. Για τον λόγο αυτόν, επομένως, είναι τόσο έντονη η έννοια της δόξας στο εδάφιο αυτό, ώστε καταντά να ορίζει το αθηναϊκό πολίτευμα εν γένει. Παράλληλα, όμως, παρωδεύεται και ο επιτάφιος του Περικλέους, αφού ο Πλάτων, όπως και προηγουμένως, κατονομάζει ρητά αυτό που αποφεύγει να δηλώσει ο

Περικλής, δηλαδή την αριστοκρατία. Η σχέση, συνεπώς, με τον Θουκυδίδη⁹⁷ είναι διττή: πρώτον, ο Πλάτων μιμείται την έκφραση του ιστορικού επισημαίνοντας και εκείνος ότι η φτώχεια ή το χαμηλό κοινωνικό status δεν εμποδίζουν την συμμετοχή κάποιου στα πολιτικά αξιώματα και δεύτερον προβαίνει σε λεκτικές τροποποιήσεις: μετατρέπει το *κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὡς ἕκαστος ἔν τῳ εὐδοκιμεῖ, οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλεόν ἐς τὰ κοινὰ ἢ ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται* σε *ἐγκρατὲς δὲ τῆς πόλεως τὰ πολλὰ τὸ πλῆθος, τὰς δὲ ἀρχὰς δίδωσι καὶ κράτος τοῖς ἀεὶ δόξασιν ἀρίστοις εἶναι καὶ εἷς ὄρος, ὁ δόξας σοφὸς ἢ ἀγαθὸς εἶναι κρατεῖ καὶ ἄρχει*. Συν τοις ἄλλοις, ο θουκυδίδειος ορισμὸς καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους ἀλλ' ἐς πλείονας οἰκεῖν *δημοκρατία* κέκληται τροποποιεῖται καὶ γίνεται, πλεόν, *Ἡ γὰρ αὐτὴ πολιτεία καὶ τότε ἦν καὶ νῦν, ἀριστοκρατία, ἐν ἧ νῦν τε πολιτευόμεθα καὶ τὸν ἀεὶ χρόνον ἐξ ἐκείνου ὡς τὰ πολλὰ. Καλεῖ δὲ ὁ μὲν αὐτὴν δημοκρατίαν, ὁ δὲ ἄλλο, ᾧ ἂν χαίρη, ἔστι δὲ τῇ ἀληθείᾳ μετ' εὐδοξίας πλῆθος ἀριστοκρατία*. Ο με αυτοπεποίθηση διατυπωμένος ορισμὸς *δημοκρατία* κέκληται του Περικλέους καταλήγει στον Πλάτωνα να προσεγγίζει την περιοχὴ της πιθανολογίας, αφού ἄλλος το ονομάζει «δημοκρατία» και ἄλλος ὅπως του ἀρέσει. Ο παρακείμενος κέκληται που δηλοῖ καθολικὴ επικύρωση και αποδοχὴ γίνεται τώρα ενεστώτας *καλεῖ* και, παράλληλα, προστίθενται ὁ μὲν και ὁ δὲ, για να εκφραστεῖ το στοιχεῖο της εικασίας. Ως προς την λεξιλογικὴ ουσία, αὐτό που ο Περικλής παραλείπει, ο Πλάτων το διογκώνει και το παρουσιάζει, μάλιστα, ως ιστορικὴ πραγματικότητα (ἡ *δημοκρατία* παρουσιάζεται ως *ἀριστοκρατία*). Ο ξακουστός ρήτωρ δηλώνει ὅτι το δημοκρατικὸ πολίτευμα της Αθήνας ξεχωρίζει λόγω της αμεροληψίας του και της αντικειμενικῆς προώθησης των *βελτίστων φύσεων* (για να μιλήσουμε και με πλατωνικά συμφραζόμενα), ενώ ο Πλάτων αποκρίνεται ὅτι ὅλα αὐτά είναι στο μυαλό των Αθηναίων και δεν συμβαίνουν στα αλήθεια, αφού ο λαὸς ἐπιλέγει ως κυβερνήτη του αὐτόν που θεωρεῖ καλύτερο και ὄχι ἐκεῖνον που είναι πραγματικά.

Οι περιγραφές αὐτές δείχνουν, φυσικά, να λειτουργοῦν ως προσημάνσεις για τις μετέπειτα πλατωνικὲς θεωρήσεις περί πολιτειολογίας και αριστοκρατικῆς διακυβέρνησης, ἀλλὰ φρονῶ πως το περιεχόμενό τους είναι δηκτικὸ και τίποτα παραπάνω. Δεν επιχειρεῖ, δηλαδή, να μας προῖδεάσει ο Πλάτων για τις πολιτικὲς θεωρίες, που θα παρουσιάσει στην *Πολιτεία*. Ο φημισμένος φιλόσοφος απλῶς χλευάζει τις διακηρύξεις του Περικλή και το ἄψογο λειτουργικὸς πολίτευμα, που ο

⁹⁷ Για την σχέση των δύο εδαφίων βλ. και την με σπιβαρά επιχειρήματα διατυπωμένη ἄποψη του Vlastos (1994) 284-292.

τελευταίος διατεινόταν πως είχε η Αθήνα κάτω από την ηγεσία του. Το πλήθος, κατά τον Πλάτωνα, έχει την εντύπωση ότι εκλέγει τους καλύτερους· αλλά τι ξέρει το πλήθος από πολιτική;⁹⁸

Πλησιάζοντας προς το τέλος του παρόντος κεφαλαίου απομένει να εξετάσουμε δύο ακόμη χωρία:

καὶ μόνοι οὐ τοῦ ξυμφέροντος μᾶλλον λογισμῶ ἢ τῆς ἐλευθερίας τῶ πιστῶ ἀδεῶς τινὰ ὠφελοῦμεν (Θουκ. 2.40.5).

καὶ δὴ καὶ εἴ τις βούλοιο τῆς πόλεως κατηγορῆσαι δικαίως, τοῦτ' ἂν μόνον λέγων ὀρθῶς ἂν κατηγοροῖ, ὡς ἀεὶ λίαν φιλοικτίρων ἐστὶ καὶ τοῦ ἥττονος θεραπείς (Πλάτ. Μενεξ. 244e).

Τονίζω, αρχικά, ότι πρόκειται για κειμενική περίπτωση, στην οποία η έρευνα δεν έχει δώσει αρκετή σημασία. Εξ αρχής παρατηρούμε ότι η ομοιότητα είναι τόσο έντονη, ώστε το νόημα είναι ακριβώς το ίδιο. Το πρώτο που δύναται να επισημάνει κανείς είναι ότι η φιλεύσπλαχνη Αθήνα αποτελεί κοινότοπη ρητορική παράδοση⁹⁹ και αυτός είναι ο λόγος που και τα δύο έργα εκμεταλλεύονται αυτήν την εικόνα, για να προωθηθούν οι ανάλογες λεκτικές και νοηματικές στοχεύσεις του εκάστοτε αγορητή. Η ερμηνευτική, όμως, αυτή επιλογή αποτελεί την εύκολη λύση και δεν εμβαθύνει στην ουσία του πράγματος από την στιγμή που το δικό μας ερευνητικό εγχείρημα

⁹⁸ Τα πλατωνικά πυρά στρέφονται κατά της αθηναϊκής δημοκρατίας και στο 8^ο βιβλίο της *Πολιτείας*, όπου η αρνητική κριτική του πολιτεύματος φτάνει στην κορύφωσή της. Εκεί, κυρίως, πρέπει να στραφεί ο ερευνητής, αν θέλει να ερμηνεύσει σωστά και τον *Μενέξενο* (δεν αναφέρω εδώ τον *Πολιτικό* και τους *Νόμους*, διότι οι αντίστοιχες πολιτικές θεωρήσεις σε αυτά τα έργα εν μέρει αναθεωρούνται, επανεξετάζονται και εμπλουτίζονται) και να ανακαλύψει τις αληθινές πεποιθήσεις της μέσης συγγραφικής περιόδου του μεγάλου φιλοσόφου. Όπως τονίζει και ο Vlastos (1994) 280 «έκεῖ τὴ δημοκρατία, ὅπως τὴ βλέπει ὁ ἴδιος, τὴν περιγράφει ἐξετάζοντάς τιν ἐξουχιστικὰ καὶ μὲ κριτικὴ ἀντικειμενικότητα, ἀντὶ τὴν ὑποκρίνεται ὅτι τὴ βλέπει μέσα ἀπὸ τὴν ὁμίχλη τῆς πατριωτικῆς εὐφορίας». Χαρακτηριστική είναι και η αιτιολόγηση της φράσης *Αἰτία δὲ ἡμῖν τῆς πολιτείας ταύτης ἢ ἐξ ἴσου γένεσις* του *Μενέξενου*, την οποία ο διακεκριμένος πλατωνιστής ερμηνεύει μέσω της παραπομπής στο 561e της *Πολιτείας*, όπου διαβάζουμε ότι ο δημοκρατικός άνθρωπος ζει *βίον ἰσονομικοῦ τινος ἀνδρός*.

Η σχετική περιγραφή, λοιπόν, βρίσκεται στο 555b-562a. Κύριο χαρακτηριστικό της δημοκρατίας είναι ότι τα αξιώματα ανατίθενται με κλήρο (*καὶ ὡς τὸ πολὺ ἀπὸ κλήρων αἱ ἀρχαὶ ἐν αὐτῇ γίνονται*), ενώ ως προς τον τρόπο διαβίωσης ο καθένας είναι ελεύθερος να λέγει και να κάνει ό,τι θέλει. Το μόνο θετικό που αναγνωρίζει ο Πλάτων στο πολίτευμα τούτο είναι ότι ο φιλόσοφος, αν επιθυμεί να σχεδιάσει μια καινούργια πολιτεία, οφείλει αναγκαστικά να πάει σε μια δημοκρατική πόλη, όπου θα του επιτρέπεται η συζήτηση και ανταλλαγή απόψεων λόγω της παρησίας που επικρατεί. Κατά τα άλλα, εξουσιάζουν οι ανίκανοι, ενώ οι ικανοί δεν υποχρεώνονται να κυβερνήσουν, κανείς δεν πηγαίνει στον πόλεμο, αν δεν το επιθυμεί ο ίδιος, ο καθένας δύναται να είναι δικαστής ή να κατέχει ένα ορισμένο αξίωμα, ακόμα και αν δεν το επιτρέπει ο νόμος, οι καταδικασμένοι σε θάνατο ή εξορία δεν τιμωρούνται, αλλά περιφέρονται ελεύθεροι και ο υποψήφιος κυβερνήτης δεν χρειάζεται να έχει πολιτικές αρετές, αλλά, αν είναι με το μέρος του λαού, γίνεται αμέσως αποδεκτός. Αναπόφευκτη συνέπεια των προρηθέντων είναι η εξασφάλιση ισότητας στους άνισους (*ισότητά τινὰ ὁμοίως ἴσοις τε καὶ ἀνίσοις διανεμούσα*). Ο αντιδημοκρατικός αυτός λίβελος δεν υποκινείται από συναισθηματικές παρορμήσεις, αλλά είναι μια γνήσια πλατωνική φιλοσοφική θεώρηση. Η συζήτηση, φυσικά, δεν μπορεί να εξαντληθεί εδώ· για περαιτέρω μελέτη βλ. Santas (2001)· Marshall & Bilsborough (2010)· Scott (2000) και Saxonhouse (1998).

⁹⁹ Βλ., για παράδειγμα, Romilly (2000²) 189-193.

εξετάζει στο σημείο αυτό την πλατωνική στάση απέναντι στον Περικλή. Νομίζω, δηλαδή, ότι τα πλατωνικά λεγόμενα όχι απλώς «συνομιλούν» με τον επιτάφιο στον Θουκυδίδη, αλλά στρέφονται και κατά του ιδίου του Περικλέους.

Ας πάρουμε, όμως, τα πράγματα με την σειρά: κατ' αρχάς, είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι στο πρώτο εδάφιο δεν γίνεται λόγος για δικαιοσύνη· η Αθήνα δεν βοηθάει τις συμμαχικές πόλεις σκεπτόμενη συμφεροντολογικά, αλλά διότι πιστεύει στην έννοια της ελευθερίας.¹⁰⁰ Ακριβώς, λοιπόν, επειδή οι αθηναίοι πολίτες αισθάνονται ελεύθεροι, δεν φοβούνται να στηρίξουν τους αδύναμους. Το *μᾶλλον*, άλλωστε, μετριάζει την ισχύ του νοήματος, όπως επισημαίνει και ο Γεωργοπαπαδάκος.¹⁰¹ Αφήνεται, δηλαδή, να εννοηθεί ότι οι Αθηναίοι δρουν υποστηρικτικά περισσότερο λόγω των φιλελεύθερων πεποιθήσεών τους παρά λόγω του συμφέροντος. Η αντίθεση, όμως, «περισσότερο (*μᾶλλον*) – παρά (*ἤ*)» δηλώνει εμμέσως ότι ενδέχεται να υπάρχει και το ωφελμιστικό σκεπτικό, απλώς σε μικρότερο βαθμό. Παρακάτω, μάλιστα, διαβάζουμε ότι καμία από τις συμμαχικές πόλεις δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι τις κυβερνά κάποιος ανάξιος, όπως και κανείς εχθρός δεν μπορεί να αγανακτήσει από ποιους κακοπαθεί (2.41.3). Η εδραίωση, συνεπώς, της αθηναϊκής *ἀρχῆς* (δηλαδή – μιλώντας με σύγχρονα συμφραζόμενα – του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού) είναι δεδομένη και, εν πάση περιπτώσει, είναι αμφίβολο αν η τακτική της Αθήνας οφείλεται σε άδοξα συναισθήματα. Οι Αθηναίοι απλώς συνδράμουν τους άλλους, επειδή τους το υπαγορεύει η φιλελεύθερη νοοτροπία τους.

Στο πλατωνικό χωρίο, αντιθέτως, τα πράγματα εξειδικεύονται περισσότερο· η Αθήνα απεικονίζεται ως φιλεύσπλαχνη (*φιλοικτίρμων*) και προστάτιδα των αδυνάμων (*τοῦ ἥττονος θεραπείς*). Είναι το μόνο πράγμα για το οποίο θα μπορούσε να την κατηγορήσει κανείς, λέγει ο Πλάτων. Ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο διαδραματίζει ο υποτακτικός σύνδεσμος *ὥς*, που δεικνύει ότι ο Πλάτων ομιλεί σκωπτικά και δεν πιστεύει, φυσικά, αυτά που γράφει. Η Αθήνα, τάχα, υπερασπίζεται τον αδύναμο· εντύπωση μού προκαλεί και ο επιρρηματικός προσδιορισμός *δικαίως*, που, βεβαίως, εντάσσεται απολύτως φυσιολογικά στις υπό εξέταση δηκτικές ρητορικές στοχεύσεις, αλλά είναι, συνάμα, και η λέξη που παρέλειψε να αναφέρει ο Περικλής, όπως εξηγήσαμε προηγουμένως. Ο Πλάτων, λοιπόν, σε καμία περίπτωση δεν εκφράζεται

---

¹⁰⁰ Την ίδια ερμηνευτική γραμμή ακολουθεί και η Romilly (2000²) 193: «Σ' αυτό το συμφέρον που δεν ακολουθεί η Αθήνα, ο Περικλής δεν αντιπαράθετε – κατά τα κρατούντα ζεύγη – τη δικαιοσύνη· δεν λέει ότι η Αθήνα πράττει *τῷ δικαίῳ*, αλλά: *τῆς ἐλευθερίας τῷ πιστῷ*. Σέβεται έτσι την ιδιαίτερη φύση της Αθήνας και αυτό το αίσθημα της ελευθερίας που, καθώς είδαμε, συνυπάρχει πολύ αρμονικά με τον ιμπεριαλισμό».

¹⁰¹ Βλ. Γεωργοπαπαδάκος (1999) 230-231, υποσημ. 3.

σοβαρά και τούτο αποδεικνύεται και από τις πολλές ιστορικές διαστρεβλώσεις, που εμπεριέχει ο *Μενέξενος εν γένει*. Το εδάφιο, πάντως, τούτο του πλατωνικού έργου γίνεται καλύτερα κατανοητό, αν το συνδυάσουμε και με μια άλλη διαπίστωση: ο Σωκράτης, δηλαδή, αν και κάνει αναδρομή στην αθηναϊκή ιστορία, δεν κάνει την παραμικρή μνεία στον Περικλή,¹⁰² κάτι που, έχω την αίσθηση, υποδεικνύει την έντονη δυσαρέσκεια και την εναντίωσή του απέναντι στον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό, πράγμα που φάνηκε και από την σχετική κριτική στον *Γοργία*. Πώς είναι δυνατόν η Αθήνα να είναι φιλοικτίρμων από την στιγμή που ο Περικλής δεν έκανε τους πολίτες καλύτερους, αλλά χειρότερους, ήτοι δεν μετέδωσε την δικαιοσύνη στην ψυχή τους; Ο Πλάτων, έτσι, δηλώνει, για άλλη μία φορά, πολέμιος της πολιτικής του Περικλή, αφού η πόλη της οποίας ηγείτο κάθε άλλο παρά φιλόανθρωπη απεδείχθη· ακυρώνονται, ως εκ τούτου, εμφαιτικά οι ρήσεις που συνέγραψε ο Θουκυδίδης και δίνεται έμφαση στην ακριβώς αντίθετη ιστορική εκδοχή. Στο 2.63, άλλωστε, ο Περικλής τονίζει ότι οι Αθηναίοι δεν αγωνίζονται μόνο για την αποφυγή της υποδούλωσης, αλλά και για την διατήρηση της ηγεμονίας τους· η απόκτησή της μπορεί, ενδεχομένως, να είναι άδικη, αλλά είναι πιο επικίνδυνο να την εγκαταλείψουν· η *άρχή*, συνεπώς, είναι αναγκαίο να συνεχίσει να υφίσταται, αλλιώς οι συνέπειες θα είναι απρόβλεπτες και η Αθήνα από κυρίαρχη δύναμη θα μετατραπεί σε υποχείριο των υπολοίπων πόλεων, που φθονούν την αθηναϊκή δύναμη. Από την στιγμή που ο στρατιώτης λάβει μέρος στον πόλεμο, δεν μπορεί παρά να συνεχίσει να υπερασπίζεται τον εαυτό του μέχρι την τελική επικράτηση. Τίποτα δεν πρέπει να διακόψει την ενδεχομένως τυραννική πορεία της Αθήνας, διότι οι επιπτώσεις θα είναι καταστροφικές.

Η απουσία, λοιπόν, της παραμικρής αναφοράς στην περική διακυβέρνηση σε συνδυασμό με την ρήση ότι η Αθήνα φροντίζει τους αδύναμους καθιστά έκδηλες τις πλατωνικές προθέσεις και, μάλιστα, μας βοηθάει να κατανοήσουμε καλύτερα όσα ανελύθησαν και στο κεφάλαιο του *Γοργία*. Σε συνάφεια με τα παραπάνω βρίσκεται και το εξής επιχείρημα: είναι ενδεικτικό ότι ο Περικλής στον επιτάφιο του

---

¹⁰² Βλ. και όσα αναφέρουν οι Collins & Stauffer (1999) 100, υποσημ. 37: «Socrates' silence about Athenian imperialism is perhaps the biggest distortion in a historical account that has no shortage of distortions or lies. For instance, Socrates also portrays the Athenians as *the* leaders of the Greeks in the Persian Wars, downplaying the role of the Spartans by making no mention of Thermopylae and by suggesting that Athens fought alone at Salamis and Artemisium; he declares, remarkably, that the Peloponnesian War ended in Athenian victory not defeat, claiming that Athens was undone only subsequently by civil war at home; and he obscures and misrepresents the alliance between Athens and Persia in the Corinthian War».

αναφέρεται μόνο για λίγο στους προγόνους και περνά αμέσως στην εξύμνηση των κατορθωμάτων των συγχρόνων του, ενώ ο Σωκράτης επιλέγει να ακολουθήσει το αντίθετο ρητορικό μονοπάτι εξυψώνοντας την αξία της παρελθοντικής εύκλειας και επαινώντας τα παλαιότερα ηρωικά επιτεύγματα. Επίσης, η Αθήνα του Περικλέους είναι μεγάλη, πανίσχυρη και ηγεμονική και δεν χρειάζεται καν έναν εφάμιλλο του Ομήρου ποιητή να την τραγουδήσει, αφού τα κατορθώματά της θα μείνουν ανεξίτηλα χαραγμένα στις μνήμες των ανθρώπων, ενώ η Αθήνα του Μενέξενου είναι σεμνότερη και διακρίνεται για τους ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς των πολιτών της και την έντονη ανάμνηση των προγόνων. Στον Μενέξενο, επομένως, παρουσιάζεται μια Αθήνα που εκπροσωπεί την μεσότητα και μάχεται μόνο από ανάγκη, ήτοι για να υπερασπιστεί τις κτήσεις της, σε αντίθεση με την Αθήνα του Περικλέους, που δεν δύναται να εγκαταλείψει την τυραννική διακυβέρνηση, για να μην καταλήξει υποχείριο των υπολοίπων συμμαχικών πόλεων.

Τα παραπάνω, επομένως, δεικνύουν ότι ο φιλόσοφος είτε ρητά είτε εμμέσως καταφέρεται εναντίον της περικήσιας ηγεμονίας. Συν τοις άλλοις, ο Πλάτων ανατραφείς στο κτηνώδες κλίμα του πελοποννησιακού πολέμου και γεννηθείς λίγο μετά τον θάνατο του Περικλή οπωσδήποτε θα είχε πληροφορηθεί για περιπτώσεις που ο τρανός αθηναίος ηγέτης επιβλήθηκε στους συμάχους δια της βίας. Μπορούμε, ενδεικτικά, να κάνουμε μνεία σε τρεις: την Εύβοια,¹⁰³ την Σάμο¹⁰⁴ και την Αίγινα.¹⁰⁵

---

¹⁰³ Όπως μας πληροφορεί ο Θουκυδίδης (Βλ. Θουκ. 1.114.3), οι Αθηναίοι υπέταξαν την Εύβοια με στρατηγό τον Περικλή (446 π.Χ.). Μάλιστα, κατέλαβαν την Ιστιαία διώχνοντας όλους τους κατοίκους από τις οικίες τους. Όπως αναφέρει ο Πλούταρχος, η Αθήνα απλώς εκδικείται για το γεγονός ότι η Εύβοια είχε δολοφονήσει το πλήρωμα ενός αθηναϊκού караβιού μετά την αιχμαλωσία του. Βλ. Πλουτ. Περικλ. 23.4. Στο 7.8 του ίδιου έργου ο Πλούταρχος μνημονεύει την ρήση ενός αγνώστου σε εμάς κωμικού ποιητή: *πειθαρχεῖν οὐκέτι τολμᾶν, ἀλλ' <ἐν>δάκνειν τὴν Εὐβοίαν καὶ ταῖς νήσοις ἐπιπηδᾶν* (απ. 700 Κ.-Α.). Στο περιστατικό αναφέρεται και ο Αριστοφάνης στους *Σφήκες* (στ. 715-716: *Ἄλλ' ὁπότεν μὲν δεῖσωσ' αὐτοί, τὴν Εὐβοίαν διδῶσιν ὑμῖν/ καὶ σῖτον ὑφίστανται κατὰ πενήκοντα μεδίμνους ποριεῖν*), καθώς και στις *Νεφέλες* (στ. 211-213: ΜΑΘ. Ἐνταῦθ' ἔνεισιν. Ἡ δὲ γ' Εὐβοί, ὡς ὄρας, / ἥδὲ παρατέταται μακρὰ πόρρω πάνυ. ΣΤΡΕΨ. Οἶδ' ὑπὸ γὰρ ἡμῶν παρετάθη καὶ Περικλέους).

¹⁰⁴ Οι Αθηναίοι θέλησαν να επαναφέρουν την Σάμο στην τάξη, αφού είχε αποστατήσει από την αθηναϊκή συμμαχία της Δήλου. Η ευκαιρία εδόθη το 440/39 π.Χ., όταν κατά την διένεξη Σαμίων και Μιλησίων για την κατοχή της Πριήνης, οι πρώτοι δεν υπάκουαν στην εντολή των Αθηναίων να σταματήσουν τον πόλεμο και να στραφούν στην Αθήνα για την διευθέτηση των διαφορών τους (Βλ. Πλουτ. Περικλ. 25.1). Από το σημείο αυτό αρχίζει μια ανελέητη σύγκρουση και οι δύο πλευρές επιτίθενται με αδιανόητη σκληρότητα. Την αρχή, όμως, κάνουν οι Αθηναίοι, αφού χαράζουν στα πρόσωπα των Σαμίων αιχμαλώτων την *σάμαιναν* (σαμακό καράβι, γνωστό για την ταχύτητά του) και οι νησιώτες απαντούν χαράζοντας στα πρόσωπα των Αθηναίων κουκουβάγιες, όπως σημειώνει ο Πλούταρχος (Βλ. Πλουτ. Περικλ. 26.4). Ο συγγραφέας, πάντως, δηλώνει ότι δεν πρέπει να δώσουμε βάση στις πληροφορίες που μεταφέρει ο Δούρις ο Σάμιος, σύμφωνα με τις οποίες ο Περικλής διέταξε να δέσουν τους αιχμαλώτους της Σάμου σε σανίδες για δέκα ημέρες και, έπειτα, να τους σπάσουν τα κεφάλια με ρόπαλα αφήνοντας άταφα τα πτώματά τους [πράξη που στην αρχαιότητα ήταν δείγμα ασέβειας (Βλ. Πλουτ. Περικλ. 28.2)]. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, ο Δούρις λόγω της πικρίας που ένιωθε, θέλησε να διογκώσει τα γεγονότα: σε καμία περίπτωση δεν υπήρξε αντικειμενικός, αλλά,

Ο Περικλής φέρθηκε αδίστακτα εναντίον των προαναφερθεισών πόλεων, κάτι που ο Πλάτων είχε, οπωσδήποτε, κατά νου, έστω και αν δεν το εκφράζει ρητώς. Τα παραδείγματα, δηλαδή, αυτά εξηγούν ακόμα καλύτερα τις πλατωνικές στοχεύσεις, ακόμα και αν ο ίδιος ο φιλόσοφος δεν ομιλεί για πολεμικά γεγονότα σχετιζόμενα με τον Περικλή. Ο Πλάτων απεχθανόταν τις αθηναϊκές ιμπεριαλιστικές πρακτικές και τις συνέπειες αυτών στο εσωτερικό της πόλης, η οποία οδηγήθηκε με αργά αλλά σταθερά βήματα στην πλήρη διάλυση. Εξηγείται, έτσι, καλύτερα και η στάση που υιοθετείται στον *Γοργία*: πώς ήταν δυνατόν ο Περικλής να βελτιώσει τους Αθηναίους και να τους κάνει δικαιότερους εφ' όσον ο ίδιος, το πρότυπο του λαού, λειτουργούσε άδικα καταπνίγοντας εξεγέρσεις των συμμάχων και επιβάλλοντας ταπεινωτικούς όρους; Ο άνθρωπος που συγκαταλέγεται ανάμεσα σε αυτούς που το μόνο που προσέφεραν στην πόλη ήταν πλοία και τείχη¹⁰⁶ ποια σχέση έχει με την φιλοσοφία και την αντιμετώπιση της πολιτικής ως επιστήμης; Άλλωστε, ο Θουκυδίδης μάς λέγει ρητά ότι ο Περικλής με τις θέσεις που εξέφραζε «έσπρωχνε» τους Αθηναίους στον πόλεμο.¹⁰⁷ Ο Πλάτων θα αποκρινόταν, ενδεχομένως, ότι έπρεπε να «σπρώξει» τους Αθηναίους στην δικαιοσύνη.¹⁰⁸ Αυτός είναι και ο λόγος που ο Περικλής αναφέρεται ονομαστικά στον εισαγωγικό διάλογο του *Μενέξενου* και κατακρίνονται οι ρήσεις του στον επιτάφιο, καθώς και οι πολεμικές του αποφάσεις.

Εν ολίγοις, δεν θεωρούμε πως ο *Μενέξενος* παρουσιάζει, απλώς, εκφραστικές συνάψεις με τον επιτάφιο του Θουκυδίδη, αλλά υπάρχει στοχευμένη επίθεση και κατά του Περικλέους. Κατακρίνονται οι ψευδείς πολιτειολογικές του διακηρύξεις και,

---

απλώς, συκοφάντησε. Όπως και να χει, ακόμα και αυτές οι ιστορίες αναπαράγουν το πολεμικό κλίμα της εποχής και τις φήμες που διεδίδοντο για τις κατά καιρούς απάνθρωπες τακτικές του Περικλή.

¹⁰⁵ Το 431 π.Χ. ο Περικλής επιλέγει να τιμωρήσει τους Αιγινήτες απομακρύνοντάς τους από το νησί και μοιράζοντάς το με κλήρο στους Αθηναίους χωρίς, πάντως, να έχει υπάρξει κάποια ιδιαίτερη αφορμή εκ μέρους της Αίγινας. Η πληροφορία παραδίδεται από τον Πλούταρχο (βλ. Πλουτ. *Περικλ.* 34.2), ενώ το περιστατικό εντοπίζεται και στον Θουκυδίδη χωρίς, όμως, να μνημονεύεται ονομαστικά ο Περικλής. Μάλλον ο φημισμένος ιστορικός σκοπίμως αποφεύγει να αναφερθεί στον γνωστό ηγέτη, διότι, αν δώσουμε βάση στην μαρτυρία του Πλουτάρχου, ο Περικλής επετέθη στην Αίγινα, για να ευχαριστήσει τον λαό, που δυστυχούσε λόγω του πολέμου. Μια τέτοια επισήμανση θα ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με τις απόψεις που εκφράζει ο Θουκυδίδης στο 2.65 περί εναντίωσης στο πλήθος και καθοδήγησης του πλήθους από τον ευκλή πολιτικό, γι' αυτό και ο ιστορικός την θεωρεί περιττή. Ωστόσο, η περικήλια προκλητικότητα φαίνεται και από μια άλλη ρήση, που ο Πλούταρχος εντάσσει στην προφορική παράδοση και σύμφωνα με την οποία ο Περικλής χαρακτήρισε την Αίγινα ως «τσίμπλα του Πειραιά» και διέταξε τους Αθηναίους να απαλλαγούν από αυτήν. βλ. Πλουτ. *Περικλ.* 8.7: *οἶον τὸ τὴν Αἴγινα ὡς λήμην τοῦ Πειραιῶς ἀφελεῖν κελεύσαι*. Για έναν σχετικό σχολιασμό βλ. Stadter (1989) 108.

¹⁰⁶ βλ. Πλάτ. *Γοργ.* 517c.

¹⁰⁷ βλ. Θουκ. 1.127.3: *ὦν γὰρ δυνατώτατος τῶν καθ' ἑαυτὸν και ἄγων τὴν πολιτείαν ἤναντιοῦτο πάντα τοῖς Λακεδαιμονίοις, και οὐκ εἶα ὑπέικειν, ἀλλ' ἐς τὸν πόλεμον ὄρμα τοὺς Αθηναίους*.

¹⁰⁸ Ο Περικλής, σαν άλλος Αρχέλαος (βλ. Πλάτ. *Γοργ.* 471a-d), εσφαλμένα θεώρησε ότι η ισχύς δύναται να εξασφαλίσει την ευτυχία και ευημερία των Αθηναίων και δεν κατανόησε ότι μόνο η δικαιοσύνη μπορεί να οδηγήσει στην ευδαιμονία.

εμμέσως, οι ιμπεριαλιστικές του δράσεις. Άλλωστε, σε ένα έργο που βρίθει ιστορικών αναφορών (ακόμα και παραχαραγμένων) η έλλειψη της παραμικρής μνείας στην περίοδο διακυβέρνησης του υιού του Ξανθίππου είναι χαρακτηριστικό σημάδι πλατωνικής ειρωνείας. Εξάλλου, μου φαίνεται σχεδόν απίθανο η προλογική ονομαστική αναφορά στον Περικλή να συνιστά ένα απλό αστείο, διότι ο φιλόσοφος, όποτε μνημονεύει τον γνωστό πολιτικό άνδρα, του ασκεί πάντοτε κριτική. Ο *Μενέξενος* είναι η μοναδική συγγραφική περίπτωση που δεν είναι εφικτό να πραγματοποιηθεί ευθεία επίκριση, διότι ο αναγνώστης δεν πρέπει να συνδέσει τον Σωκράτη με την εκφώνηση ενός επιταφίου λόγου.¹⁰⁹ Πίσω, όμως, από τις υπαινικτικές επισημάνσεις, που παρουσιάσαμε παραπάνω, κρύβεται η έντονη πολιτική και ηθική κατακεραύνωση του υιού της Αγαρίστης, ο οποίος ευθύνεται για το κακό (κατά τον Πλάτωνα) πολίτευμα της Αθήνας και τα γνωστά άσχημα επακόλουθα. Έχοντας αυτά κατά νου μπορούμε με ασφάλεια να διατυπώσουμε την άποψη ότι ο *Μενέξενος* αποτελεί ένα άψογο συμπλήρωμα του *Γοργία* όσον αφορά την κριτική στον Περικλή.

---

¹⁰⁹ Το να εκφωνεί ο Σωκράτης μακροσκελείς λόγους δεν είναι κάτι ασύνηθες για τα πλατωνικά δεδομένα, ωστόσο η απευθείας σύνδεσή του με έναν επιτάφιο Λόγο είναι κάτι που θα προκαλούσε εντύπωση.

2.5 Συμπεράσματα περί του Πλάτωνος

Στο πρώτο μέρος της εργασίας μας εξετάσαμε την φιλοσοφική κριτική στον Περικλή αναλύοντας τον τρόπο που αντιμετωπίζει ο Πλάτων την πολιτική σταδιοδρομία, ηθική ποιότητα και ρητορική δεινότητα του τέκνου της Αγαρίστης. Κατ' αρχάς, οφείλω εδώ να ομολογήσω ότι για αρκετό χρονικό διάστημα ήμουν πεπεισμένος πως η πλατωνική στάση απέναντι στον Περικλή είναι αρνητική στα πρώιμα συγγραφικά έργα, ενώ στην περίοδο της ωριμότητας πραγματοποιείται μια θετική αλλαγή. Η ερευνητική, όμως, αυτή θέση δεν δύναται να τεκμηριωθεί επαρκώς, ούτε προκύπτει από την προηγηθείσα διεξοδική μελέτη, διότι, εν τέλει, η πλατωνική μνεία στον Περικλή δεν ξεκινάει χλευαστικά και καταλήγει επαινετικά, αλλά υπάρχουν και ενδιάμεσες αναδρομές. Παραθέτω μια ενδεικτική πλατωνική αναφορά στον Περικλή βάσει της χρονολογικής σειράς συγγραφής των έργων,¹¹⁰ για να κατανοήσει ο αναγνώστης το σκεπτικό μου: *Γοργίας* (απόρριψη), *Μένων* (απόρριψη), *Μενέξενος* (απόρριψη), *Συμπόσιον* (αποδοχή), *Πρωταγόρας* (απόρριψη), *Φαίδρος* (αποδοχή). Ενώ, λοιπόν, η κριτική φαίνεται να ακολουθεί γραμμική πορεία, στον *Πρωταγόρα*, που κανονικά θα αναμέναμε έπαινο, έχουμε επίκριση. Ή, μπορούμε να το θέσουμε και διαφορετικά: στο *Συμπόσιον* περιμένουμε απόρριψη βάσει της προηγούμενης συγγραφικής πορείας, αλλά, τελικά, έχουμε αποδοχή. Ο Πλάτων είναι σαφής στις ρήσεις του, όταν επιθυμεί να αποδεχθεί ή να διακωμωδήσει τον Περικλή. Ωστόσο, δεν αποκλείεται να συμβαίνει και κάτι άλλο· ο υιός του Αρίστωνος, δηλαδή, ίσως χρησιμοποιεί τον μεγάλο πολιτικό άνδρα όπως τον εξυπηρετεί κάθε φορά, ήτοι όπως επιτάσσει το εκάστοτε φιλοσοφικό επιχείρημα. Αν είναι ανάγκη να επαινεθεί η ρητορική, τότε επιστρατεύεται η μορφή του Περικλέους ως κορυφαίου εκπροσώπου

¹¹⁰ Φυσικά, δεν μπορούμε εδώ να αναλύσουμε διεξοδικά το ζήτημα της χρονολόγησης των πλατωνικών έργων. Πάντως, η κατάταξη των έργων που παρουσιάζεται βασίζεται περισσότερο στο λεξικό για τον αρχαίο κόσμο των Andresen, Erbse, Gigon, Schefold, Stroheker και Zinn (1965) 2366. Η μόνη ένστασή μου σχετίζεται με τον *Πρωταγόρα*, ο οποίος τοποθετείται από αρκετούς ερευνητές στην πρώιμη πλατωνική συγγραφική περίοδο [βλ., για παράδειγμα, Brandwood (1990) 12 και Πετράκης (2008) 90]. Η τεχνική επιδεξιότητα με την οποία προβάλλονται τα υπό εξέταση θέματα (εν αντιθέσει, για παράδειγμα, με την, εν πολλοίς, άσκοπη φλυαρία του *Γοργία*) και η δραματουργική τελειότητα του διαλόγου είναι τα στοιχεία που με κάνουν, ακολουθώντας τον Taylor, να τοποθετήσω το έργο μετά το *Συμπόσιον*. Βλ. σχετικά και Taylor (2009) 41: «Μοιάζει άπιθανο για έναν νεαρό λογοτέχνη που κάνει τα πρώτα του βήματα στο είδος του διαλόγου να διαλέξει για τα πειραματικά του πρωτόλεια την τόσο δύσκολη μορφή του πλάγιου λόγου· τότε όμως ή διαδεδομένη άποψη ότι ο *Πρωταγόρας* αποτελεί έναν από τους πρώτους πλατωνικούς διαλόγους θα πρέπει να είναι λαθεμένη. Η σιγουριά και η ζωντάνια με τις οποίες ο συγγραφέας χειρίζεται δραματικά τα πρόσωπα του έργου αυτού αποδεικνύουν ότι ο *Πρωταγόρας* μάλλον ανήκει, ως τέταρτο έργο μετά τον *Φαίδωνα*, το *Συμπόσιο* και την *Πολιτεία*, στην κορυφαία περίοδο της δραματουργικής και λογοτεχνικής άκμης του Πλάτωνα». Πβ. και idem (2009) 280. Για μερικές από τις απόψεις που έχουν εκφραστεί σχετικά με το ζήτημα της χρονολόγησης των έργων του φιλοσόφου βλ. Bormann (2006) 21-24.

της· αν πρέπει, αντιθέτως, να αναιρεθεί η αξία της, τότε ο σπουδαίος άνδρας χρησιμοποιείται ως αρνητικό παράδειγμα.

Μπορούμε, σχεδόν μετά βεβαιότητας, να διατυπώσουμε την άποψη ότι ο Πλάτων, μέχρι τα ώριμά του χρόνια και την συγγραφή του *Πολιτικοῦ* και των *Νόμων*, δεν είναι καθόλου διαλλακτικός απέναντι στο πολίτευμα της δημοκρατίας. Το ίδιο ισχύει και για την ρητορική, η οποία, φυσικά, αποτελεί βασικό πυλώνα του δημοκρατικού οικοδομήματος. Οι πολιτικές, όμως, καταστάσεις διαμορφώνονται από ανθρώπους, συνεπώς ο υπαίτιος της αχαλίνωτης ελευθερίας, ήτοι ο υιός του Ξανθίππου, γίνεται αναπόφευκτα δέκτης των πλατωνικών πυρών. Είναι, επίσης, σίγουρο ότι ο φιλόσοφος απεχθανόταν την ιμπεριαλιστική πολιτική του Περικλέους και την συνακόλουθη μετατροπή της Αθήνας σε ογκωδέστατη πολεμική δύναμη. Ο Πλάτων εγκρίνει μετριοπαθέστερες μορφές διακυβέρνησης, που διδάσκουν το μέτρο, απορρίπτουν το περιττό και διαπαιδαγωγούν τις ψυχές των πολιτών (ενδεικτικό παράδειγμα η Αθήνα στον *Μενέξενο*). Κάθε είδους απόκλιση από το φυσιολογικό, είτε αυτή σχετίζεται με εδαφικές επεκτάσεις, είτε με την υπακοή σε ακραίες ηδονιστικές παρορμήσεις, θεωρείται για τον Πλάτωνα νοσηρή διόγκωση.

Εν πάση περιπτώσει, ποια ήταν, τελικά, η άποψη του Πλάτωνα για τον Περικλή; Η εργασία μας καταλήγει στα εξής πορίσματα: (1) Ο Περικλής με την καθιέρωση της μισθοφοράς οδήγησε στα αθηναϊκά δεινά, που έλαβαν χώρα μετά τον θάνατό του. Προσέφερε στους πολίτες μια «μεθυστική» ελευθερία, τους έθισε στην απόκτηση των περιττών δρώντας, συχνά, με απροκάλυπτη βία απέναντι στις συμμαχικές πόλεις. Η μοναδική συμβολή του εντοπίζεται στην προσφορά πλοίων και τειχών, αλλά όχι στον τομέα του πνεύματος. Ευθύνεται, ως εκ τούτου, για την βαθμιαία εκτροπή της Αθήνας σε κατάσταση ραστώνης, δηλαδή σε μια νωχελική ζωή χωρίς διανοητική επαγρύπνηση. Εδώ εισηγήθηκα την φράση «μελλοντοτροπισμός της πλατωνικής φιλοσοφίας»: αν ο Περικλής ήταν, πράγματι, ικανός ηγέτης, τότε θα διέπλαθε κατάλληλα τους πολίτες του, ώστε να μην χάσουν τον έλεγχο λίγα χρόνια αργότερα. Δεν έχει σημασία αν τους συγκρατούσε ο ίδιος (που, εν τέλει, ούτε αυτό έπραττε, κατά τον φιλόσοφο), αλλά το τι συνέβη έπειτα. (2) Ο Περικλής δεν το κατόρθωσε αυτό, δηλαδή δεν μόρφωσε τον λαό, καθώς, στην πραγματικότητα, δεν κατείχε καμία τέχνη· ειδαίλλως, θα την μετέδιδε στους συμπολίτες του. (3) Ο Περικλής έχει δημιουργήσει μια δημοκρατία που δεν βασίζεται στην γνώση, αλλά την φαινομενικότητα, αφού δεν προωθεί τους καλύτερους, αλλά αυτούς που ο λαός κρίνει ως καλύτερους. Αφού, όμως, ο λαός δεν δύναται να αξιολογήσει ορθά λόγω ελλειπούς

γνώσης, τότε αυτό σημαίνει ότι αναδεικνύει τους χειρότερους. (4) Η ρητορική του Περικλή δεν πλησιάζει το πλατωνικό φιλοσοφικό ιδανικό, ωστόσο, αν ο υιός της Αγαρίστης συγκριθεί με τους υπόλοιπους ρήτορες, τότε είναι πολύ ανώτερός τους όντας ο μοναδικός που συνδύασε φυσικό χάρισμα, επιστημονική γνώση και μελέτη. Ο Πλάτων διατείνεται πως, ως έναν βαθμό, ήταν κάτοχος φιλοσοφικής παιδείας.

Μέρος 3^ο

Αίλιος Αριστείδης

3.1 Πρὸς Πλάτωνα Ὑπὲρ Ῥητορικῆς: Μια πρώτη υπεράσπιση των τεσσάρων από τον Αίλιο Αριστείδη ως απάντηση στην κριτική του πλατωνικού *Γοργία*

Ο Λόγος του Αιλίου Αριστείδη,¹¹¹ *Πρὸς Πλάτωνα Ὑπὲρ Ῥητορικῆς*,¹¹² όπως υποδεικνύει και ο τίτλος του, απευθύνεται στον Πλάτωνα και συνιστά προσπάθεια ανασκευής των πλατωνικών επιχειρημάτων εναντίον της ρητορικής, που εξετέθησαν στον *Γοργία*. Υποκρύπτονται, βεβαίως, αναφορές και σε άλλα έργα, όπως ο *Φαῖδρος*, και ο *Μενέξενος*. Η συγγραφική αυτή πρωτοβουλία του Αιλίου δεν προξενεί ιδιαίτερη εντύπωση, αν λάβει κάποιος κατά νου το γενικότερο κλίμα της εποχής, δηλαδή την καθιερωμένη αντιπαλότητα ρητορικής και φιλοσοφίας,¹¹³ καθώς και την ενασχόληση των συγχρόνων του Αριστείδη με τον Πλάτωνα.¹¹⁴ Ο μεγάλος φιλόσοφος υπήρξε ο πρώτος που καθιέρωσε συγγραφικώς αυτήν την αντιπαράθεση με την αναίρεση της αξίας της ρητορικής, που προέβαλε στον *Γοργία*. Ο Αίλιος δεν αισθάνεται, απλώς, πως η τέχνη που υπηρετεί αδικήθηκε κατάφωρα, αλλά αναλαμβάνει το δύσκολο εγχείρημα της υπεράσπισης της ρητορικής σεβόμενος, όμως, τον Πλάτωνα¹¹⁵ και έχοντας λεπτομερή γνώση του έργου του. Αρκετοί μελετητές, βεβαίως, έχουν εκφράσει την άποψη ότι καμία ουσιαστική γνώση δεν κατείχε αναφορικά με το πλατωνικό corpus, ενώ αρκετοί είναι και οι ερευνητές που διατείνονται ότι ο *Ὑπὲρ Ῥητορικῆς* δεν έχει τίποτα να προσφέρει στην παγκόσμια γραμματεία, αφού, κατά την κρίση τους, στερείται πρωτοτυπίας και λογικής συνοχής.¹¹⁶ Εκτενέστερη ανάλυση για

¹¹¹ Για βιογραφικές πληροφορίες σχετικά με τον ρήτορα, Αίλιο Αριστείδη, βλ. Γιατρομανωλάκης (2012) 13-32· Κούκη (2012) 13-57· Καραδήμας (2016) 13-51 και Ράιος (2014²) 223-228. Για τα κείμενα του Αιλίου χρησιμοποιείται η έκδοση του Behr (1978).

¹¹² Δεν δύναμαι, βεβαίως, στην εργασία αυτήν να αναφερθώ διεξοδικά στο έργο τούτο, ωστόσο καλό είναι ο αναγνώστης να γνωρίζει πως ο Behr τοποθετεί την συγγραφή του Λόγου ανάμεσα στο 145 και το 147 μ.Χ. Βλ. σχετικά Behr (1986) 449, υποσημ. 1.

¹¹³ Για την ανάλυση του ζητήματος αυτού βλ. Καραδήμας (2016) 54-71.

¹¹⁴ Για περαιτέρω πληροφορίες βλ. Καραδήμας (2016) 72-80.

¹¹⁵ Για τούτο και ο συγγραφέας επιχειρεί να δείξει ότι ο Πλάτων συμφωνεί, ουσιαστικά, με τις δικές του θέσεις (δηλαδή του Αιλίου), αφού τα έργα του μεγάλου φιλοσόφου εμπεριέχουν αντιφάσεις. Εν ολίγοις, ο Αίλιος υποστηρίζει την θέση ότι ο τρανός φιλόσοφος νόμιζε πως κακολόγησε την ρητορική, αλλά στην πραγματικότητα η επιχειρηματολογία του αποδεικνύει ότι την επήνεσε. Έτσι, ο Αριστείδης κατορθώνει τόσο την επιτυχή επαναδιαπραγμάτευση και, εν τέλει, λεκτική ανασκευή των μομφών κατά της ρητορικής, όσο και την αποφυγή της εναντίον του κατηγορίας για κατορθωμένο συγγραφικό σχέδιο ή δυσμενή αντιμετώπιση της φιλοσοφίας. Δεν φαίνεται να αντιπαθεί την φιλοσοφία, αλλά, απλώς, παρουσιάζει τις αντιφάσεις του *Γοργία*, οι οποίες λειτουργούν υπέρ της ρητορικής· άρα, δεν επιτίθεται στον Πλάτωνα, διότι ο φιλόσοφος αναιρείται μόνος του.

¹¹⁶ Διακεκριμένοι ερευνητές, όπως ο Wilamowitz (1925) 334-335, ο Pernot (1993) 328 ή ο Boulanger (1923) 211-212 φρονούν πως ο Αίλιος δεν ήταν ουσιαστικά εξοικειωμένος με τον Πλάτωνα, αλλά η

τα παραπάνω ζητήματα δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί εδώ, καθώς δεν σχετίζεται άμεσα με την επιχειρηματολογία μας.

Η συζήτηση, λοιπόν, για τους τέσσερις βρίσκεται στις παραγράφους 319 – 343. Από την 319 έως και την 327 η πραγμάτευση σχετίζεται με τον Μιλτιάδη, τον Θεμιστοκλή και τον Κίμωνα, αφού γίνεται μνεία στις σπουδαίες παρελθοντικές νίκες της Αθήνας απέναντι στον εχθρό, που προσπαθούσε να υποδουλώσει τους Έλληνες. Από την 328 μέχρι και την 340¹¹⁷ είμαστε σε θέση να συνδέσουμε τα λεγόμενα του Αιλίου Αριστεΐδη με τον Περικλή, ώστε να παρουσιαστεί μια πρώτη και σύντομη ανάλυση της πλατωνικής επιχειρηματολογίας.

Στην 328, λοιπόν, ο Αΐλιος αρχίζει λέγοντας ότι δεν είναι δίκαιο να δώσουμε βάση στις πλατωνικές θέσεις και να θεωρήσουμε τους τέσσερις κόλακες, υπηρέτες του πλήθους και τελειώς ανίκανους. Ο φιλόσοφος, σύμφωνα με τον συγγραφέα, υποπίπτει σε μια καθοριστικής σημασίας αντίφαση: ενώ εκμεταλλεύεται το παράδειγμα των τεσσάρων, για να υποστηρίξει το επιχείρημα ότι η ρητορική συνδέεται με την κολακεία, ο ίδιος, έπειτα, τους απαλλάσσει από την κολακεία, ήτοι διατείνεται πως δεν την χρησιμοποίησαν.¹¹⁸ Το δεύτερο λάθος του είναι πως εκλαμβάνει ως δεδομένη την ρητορική ιδιότητα των πολιτικών ανδρών. Η πλατωνική σκέψη οδηγείται αναπόφευκτα σε συλλογιστικό αδιέξοδο, διότι είμαστε αναγκασμένοι να απορρίψουμε τον έναν από τους δύο ισχυρισμούς: αν, πράγματι, η ρητορική σχετίζεται με την κολακεία, τότε, από την στιγμή που οι τέσσερις είναι ρήτορες, είναι αδύνατον να μην χρησιμοποιούν την κολακεία. Αφού, όμως, οι ίδιοι

γνώση του ήταν επιφανειακή. Θεωρώ πως κανένα κειμενικό στοιχείο δεν μπορεί να μας οδηγήσει στο παραπάνω συμπέρασμα. Ο Αριστεΐδης κατέχει καλά το πλατωνικό κείμενο και το σχολιάζει σαν σύγχρονος φιλόλογος παραθέτοντας εδάφια και σχολιάζοντάς τα προσεκτικά. Η προσέγγισή του δεν είναι ποτέ πρόχειρη, αν και υπάρχουν σημεία των οποίων η εγκυρότητα είναι αμφισβητήσιμη (ορισμένες θέσεις του θα ελεγχθούν στην πορεία της εργασίας μου). Τούτο, όμως, δεν σημαίνει πως ο συγγραφέας δεν γνώριζε τον Πλάτωνα. Ας φανταστούμε κάτι αντίστοιχο στην σημερινή εποχή: το γεγονός ότι κάποιος μελετητής ενδεχομένως δεν κατανόησε σωστά τις προθέσεις του Πλάτωνος σε ένα συγκεκριμένο χωρίο, δεν μας δίνει το δικαίωμα να διατυπώσουμε την άποψη ότι δεν γνωρίζει τον Πλάτωνα. Το ίδιο ισχύει και για τον Αριστεΐδη, ο οποίος, σε γενικές γραμμές, δεν σφάλει στις εκτιμήσεις του, αλλά εξετάζει με πλήρη αντικειμενικότητα τα πλατωνικά λεγόμενα. Για την ίδια συζήτηση βλ. και Καραδήμας (2016) 79-80.

¹¹⁷ Στις παραγράφους 341-343 ο Αΐλιος επανέρχεται στους τρεις σπουδαίους πολιτικούς ηγέτες εξαιρώντας τον Περικλή από την συζήτηση, αφού αναφέρεται στον πλατωνικό *Μενέξενο*. Χρησιμοποιεί, λοιπόν, τις εκεί πλατωνικές ρήσεις, για να ενισχύσει την αξιοπιστία της επιχειρηματολογίας του, αφού ο Πλάτων επαινεί τα πολεμικά κατορθώματα του Μαραθώνα και της Σαλαμίνας, πράγμα που υποδηλώνει, σύμφωνα με τον Αριστεΐδη, ότι αποδέχεται την αξία του Μιλτιάδη και του Θεμιστοκλή. Θα μπορούσε, φυσικά, κάποιος να ισχυριστεί ότι ο συγγραφέας δεν λαμβάνει κατά νου την ενδεχόμενη ειρωνική στόχευση του *Μενέξενου*, αλλά ο Αΐλιος έχει προβλέψει και για τούτο το ενδεχόμενο: αν ο Πλάτων, μας λέγει, δεν ομιλεί σοβαρά στον *Μενέξενο*, αλλά μιμείται τους ρήτορες κάνοντας επίδειξη της λεκτικής του γοητείας, τότε πώς είναι δυνατόν να τους κατηγορεί από την στιγμή που και ο ίδιος χρησιμοποιεί τις ίδιες τακτικές με αυτούς;

¹¹⁸ Προσεγγίσαμε περισσότερο διεξοδικά το θέμα αυτό στο κεφάλαιο του *Γοργία*.

δεν είναι κόλακες, όπως, εν τέλει, καταλήγει ο Πλάτων, τότε πώς γίνεται η τέχνη που ασκούν να συνυφαίνεται στενά με το χαρακτηριστικό γνώρισμα της κολακείας; Ποια, συνεπώς, η χρησιμότητα αυτών των πλατωνικών θέσεων; Μήπως ο φιλόσοφος επιθυμούσε να κακολογήσει ονομαστικά τους τέσσερις και τίποτα παραπάνω; Συν τοις άλλοις, είναι άδικο, σύμφωνα με τον Αριστείδη, να κρίνουμε την εν συνόλω πορεία ενός πολιτικού βασιζόμενοι σε μερικές ατυχίες. Οφείλουμε να λαμβάνουμε κατά νου την γενικότερη στοχοθεσία ενός ανθρώπου και να εξετάζουμε αν έλαβε τις σωστές αποφάσεις την κατάλληλη στιγμή και όχι να τον απορρίπτουμε πλήρως, επειδή δεν επετεύχθησαν όλα όσα οραματίστηκε και επεχείρησε να υλοποιήσει.

Ο παραπάνω, όμως, συλλογισμός δύναται να ενισχυθεί λογικώς, αν ανατρέξουμε και στις παραγράφους 196 – 203. Η ανάλυση αφορά την ρητορική ως τέχνη γενικότερα, αλλά μπορεί να λειτουργήσει υποστηρικτικά και για την υπεράσπιση των τεσσάρων και, κατ' επέκταση, του Περικλέους. Σύμφωνα με τον Αριστείδη, είναι αδύνατον να υπηρετήσει κανείς στον μέγιστο βαθμό τις επιθυμίες ενός πλήθους. Η εξήγηση που δίνει είναι εύστοχη χωρίς να καταφεύγει σε ουτοπικές επισημάνσεις: σε ένα μεγάλο πλήθος ανθρώπων δεν μπορούμε να εντοπίσουμε μία κοινή επιθυμία, αφού τα άτομα, όπως τα ρεύματα, έρχονται από αλλού και αλλού καταλήγουν. Η παρομοίωση αυτή είναι ορθή και επιτυγχάνει τον σκοπό της, διότι, εφ' όσον τα διάφορα φυσικά στοιχεία μεταβάλλονται συνεχώς, είναι λογικό ο άνθρωπος, το πιο σύνθετο δημιούργημα λόγω των διανοητικών του ικανοτήτων, να μην είναι σταθερός σε αυτά που πιστεύει. Επιπροσθέτως, τα μέλη ενός ευρύτερου συνόλου διαφέρουν μεταξύ τους ως προς την ηλικία, τις επαγγελματικές τους ενασχολήσεις, τις προσωπικότητες και τα «θέλω» τους. Δεν υπάρχει, επομένως, κοινότητα απόψεων και τούτο είναι απολύτως εύλογο. Πώς, συνεπώς, θα τους υπηρετήσει ο ρήτωρ από την στιγμή που δεν γνωρίζουν καν τι θέλουν, αλλά ο καθένας ακολουθεί το δικό του ένστικτο επηρεαζόμενος από τις ξεχωριστές συνθήκες που βιώνει; Οι απόψεις και οι επιθυμίες του πλήθους διαφοροποιούνται διαρκώς και ο πολιτικός δεν είναι σε θέση να ακολουθεί συνεχώς και επιτυχώς αυτήν την ξέφρενη πορεία στην αλλαγή αντιλήψεων. Αναπόφευκτο επιγένημα της παραπάνω κατάστασης είναι η δυσχερής θέση στην οποία θα περιέλθει ο ρήτωρ, αφού, όταν θα ικανοποιεί την μία μερίδα του λαού, ταυτόχρονα θα δυσσαρестεί τους υπόλοιπους.

Από την παράγραφο 199 έως και την 203 προστίθεται ένα νέο επιχείρημα. Ο Πλάτων, επισημαίνει ο Αριστείδης, χαρακτήρισε την ρητορική ως δημιουργό πειθούς. Ακόμα και ένα παιδί, όμως, θα μπορούσε να διακρίνει την λεκτική αντίφαση του

Γοργία και να συμπεράνει ότι, τελικά, οι ρήτορες δεν συμβαδίζουν με το πλήθος. Ο συλλογισμός του Αιλίου είναι ο εξής: αν η πειθώ πράγματι χαρακτηρίζει την ρητορική, τότε οι δημόσιοι ομιλητές δεν λένουν αυτά που εγκρίνουν οι πολλοί. Αν πράττουν το τελευταίο, τότε σημαίνει ότι δεν πείθουν τον λαό, αλλά ότι πείθονται από αυτόν. Στην περίπτωση που ο ρήτωρ υπηρετεί τις επιθυμίες των πολλών, σημαίνει ότι αποδέχεται ήδη διαμορφωμένες απόψεις. Άρα, τα άτομα που έχουν ήδη προσωπική γνώμη για κάποιο ζήτημα δεν πείθονται από τον αγορητή, αλλά τον αναγκάζουν να συμβαδίσει με τις δικές τους πεποιθήσεις. Αν, αντιθέτως, ο λαός πείθεται από τον ρήτορα, τότε σημαίνει πως ακόμα δεν έχει καταλήξει σε ένα συγκεκριμένο συμπέρασμα αναφορικά με ένα ορισμένο θέμα και χρειάζεται να πεισθεί από τον ομιλητή. Επιπλέον, είναι αδύνατον κάποιος να πείσει αποτελεσματικά, αν δεν υπερισχύσει η δική του θέση. Επομένως, συμπληρώνουμε εμείς, πώς ο ρήτωρ είναι κόλακας και υπακούει στην βούληση του λαού, αφού η δική του άποψη επικρατεί; Το τελικό συμπέρασμα είναι ότι *εἰ μὲν ἡ ῥητορικὴ πειθοῦς δημιουργὸς καὶ τὸ πείθειν τῶν ῥητόρων, οὐ κολακεύουσιν οἱ ῥήτορες· οὐ γὰρ διακονοῦσιν τοῖς πολλοῖς, ἀλλὰ πείθουσιν* (202). Είναι, ως εκ τούτου, εμφανές ότι ο ίδιος ο Πλάτων ανασκευάζει τον εαυτό του, καταλήγει ο Αίλιος (203). Πριν, ωστόσο, προχωρήσουμε παρακάτω, καλό είναι να συζητήσουμε τον τελευταίο ισχυρισμό του συγγραφέα. Ο Αριστείδης, λοιπόν, διατείνεται ότι, εφ' όσον ο ρήτωρ πείθει το πλήθος, δεν το υπηρετεί. Αν υπακούει στον λαό, τότε δεν τον πείθει. Νομίζω ότι το επιχείρημα τούτο είναι διφορούμενο· αν, δηλαδή, κρίνουμε βάσει των αντικειμενικών συνθηκών εκφώνησης μιας ομιλίας, τότε καταλήγουμε στην παραδοχή ότι ο αγορητής ενδεχομένως σκόπιμα υποτάσσεται στις ορέξεις των πολλών, για να κατορθώσει, μακροπρόθεσμα, να επιτύχει τις προσωπικές του επιδιώξεις. Συμπερασματικά, ένας επιδέξιος ομιλητής δύναται μέσω μιας κατάλληλης λεκτικής στρατηγικής να καταφέρει κάποια στιγμή να πείθει τους πολλούς χωρίς, όμως, να τους δυσαρεστεί· δεν είναι, δηλαδή, απίθανο το σενάριο να πείθει κάποιος το κοινό και, παράλληλα, να το υπηρετεί. Πολλές φορές, άλλωστε, είναι ανάγκη να ικανοποιηθούν κάποιες ορμές του λαού, για να κοπάσει η οργή του ή για να ωφεληθεί στο τέλος ο ίδιος ο ρήτωρ.¹¹⁹ Η εγκυρότητα, συνεπώς, της θέσεως του Αιλίου είναι

---

¹¹⁹ Χαρακτηριστικά είναι όσα αναφέρει ο Πλούταρχος στον *Περικλ.* 9-10 για την πολιτική σταδιοδρομία του πολιτικού ανδρός. Ο Περικλής, λοιπόν, γνωρίζοντας ότι υστερούσε σε δημοτικότητα σε σχέση με τον Κίμωνα, αποφάσισε να εξαγοράσει τον λαό διανέμοντας το δημόσιο χρήμα με ποικίλες μεθόδους (δωρεάν εισιτήρια στα θεάτρα, οικονομικές απολαβές για συμμετοχή στις δίκες κ.λπ.). Κατόρθωσε, ταυτόχρονα, να επιτύχει τον εξοστρακισμό του Κίμωνος, ο οποίος κατηγορήθηκε

σχετική και επαληθεύεται ή απορρίπτεται ανάλογα με την εκάστοτε περίπτωση πολιτικού ανδρός. Ο συγγραφέας, βεβαίως, δεν ενδιαφέρεται για τέτοιες συλλογιστικές λεπτομέρειες, διότι αλλιώς δεν θα ήταν σε θέση να αναιρέσει την πλατωνική επιχειρηματολογία. Εφαρμόζει καθαρά λογικές μεθόδους, για να ανασκευάσει τις θέσεις που εκτίθενται στον *Γοργία*, αλλά δεν εξετάζει το ζήτημα στο σύνολό του. Τούτο, βεβαίως, δεν αναιρεί το γεγονός ότι ο Πλάτων υπέπεσε σε λογικά σφάλματα, τα οποία ο Αίλιος εντόπισε και πραγματεύτηκε εκ νέου αποκαθιστώντας, έτσι, το κύρος της πληγωμένης από τα πλατωνικά βέλη ρητορικής και, φυσικά, του Περικλέους και των υπολοίπων τριών πολιτικών ανδρών.

Επανερχόμενοι στην υπεράσπιση των τεσσάρων θα συνεχίσουμε την ανάλυσή μας από την παράγραφο 331. Ο Αίλιος τώρα υιοθετεί μια διαφορετική ρητορική στρατηγική και επιλέγει να απευθυνθεί προσωπικά στον Πλάτωνα. Υποτίθεται, όμως, πως τα ερωτήματα που έπονται θα του τα έθεταν οι ίδιοι οι τέσσερις, αν βρίσκονταν εν ζωή και πληροφορούνταν για την κριτική που τους άσκησε. Άραγε, κατάφερε ποτέ ο φιλόσοφος να καταστήσει κάποιον λαό καλύτερο συμβαδίζοντας, έτσι, με αυτά που απαιτούσε να γίνουν πράξη από τους άλλους πολιτικούς; Όχι, διότι δεν έγινε ποτέ ηγέτης κάποιου πλήθους, δηλαδή δεν αναμείχθηκε με την πολιτική. Ο Σωκράτης, ο Σπεύσιππος και ο Χαιρεφών ακολούθησαν πορεία διαφορετική; Προτίμησαν και αυτοί να παραμείνουν στην ασφάλεια των θεωρητικών τους αναζητήσεων. Μήπως, τελικά, δεν δύναται ο άνθρωπος να καταστήσει ολοκληρωτικά αγαθούς και δίκαιους τους συμπολίτες του, αλλά μπορεί μόνο να τους βελτιώσει; Αν τούτο είναι εφικτό, τότε γιατί ο Πλάτων δεν το επέτυχε, ώστε να παραδειγματιστούν από εκείνον και οι υπόλοιποι; Αν ο φιλόσοφος ζητά ανεπίτευκτα πράγματα, γιατί επιθυμεί οι πολιτικοί να λογοδοτήσουν για αυτά που κανείς δεν κατόρθωσε; Η αλήθεια είναι, συνεχίζουν οι τέσσερις δια στόματος Αριστείδη, ότι ο Πλάτων έμεινε άπραγος από φόβο και δισταγμό, ενώ εκείνοι είχαν το θάρρος να μπουν στον πολιτικό στίβο και να ωφελήσουν το σύνολο με τα επιχειρήματα και την σοφή σκέψη τους. Αντιμετώπισαν

ως φιλολάκων και εχθρός της δημοκρατίας. Στην μάχη, όμως, της Τανάγρας, που ακολούθησε, ο Κίμων πολέμησε γενναία επιθυμώντας να αποδείξει την αγάπη του για την Αθήνα. Ο κύκλος του Περικλέους τον εξόρισε, αλλά, σιγά-σιγά, οι Αθηναίοι άρχισαν να νοσταλγούν την προσφορά του και, έτσι, ο Περικλής δεν δίστασε να καταθέσει ο ίδιος ψήφισμα για την επάνοδό του, για να μην δυσαρεστήσει τον λαό. Νομίζω πως η περιγραφή αυτή αποδεικνύει ότι ο Περικλής στην συγκεκριμένη περίπτωση έδρασε ανάλογα με τις ανάγκες της στιγμής εξασφαλίζοντας τόσο την προσωπική του φήμη όσο και την ικανοποίηση του πλήθους. Έπεισε, δηλαδή, τους πολλούς και, συνάμα, τους υπηρέτησε. Εμφανής, επομένως, η σχετικότητα της συλλογιστικής του Αριστείδη. Για την σχετική με τον Κίμωνα ενέργεια του Περικλή βλ. Breebaart (1971) 265: «Giving in to the people's wishes to recall Cimon he strengthens his position not by radical laws but by a politics of concession even to his opponents».

ποικίλους κινδύνους, εσωτερικούς και εξωτερικούς, ήλθαν σε σύγκρουση με τους πλουσίους – πράγμα που υφίσταται κάθε πολιτικός που θέλει να ευνοήσει την μάζα – και τους δικαστές, αλλά ποτέ δεν εγκατέλειψαν τις προσπάθειές τους, ακόμα και αν η τύχη δεν ήταν πάντοτε με το μέρος τους. Είναι πολύ εύκολο να τα αποφύγει κάποιος όλα αυτά παρά να τα υποστεί, αλλά, αν όλοι φέρονταν όπως ο Πλάτων, τότε οι πόλεις θα οδηγούνταν στην καταστροφή. Κάπως έτσι θα εκφράζονταν οι τέσσερις, καταλήγει ο Αίλιος. Γιατί, λοιπόν, δεν αποδεχόμαστε την αξία αυτών των ανδρών υπολογίζοντας το γεγονός ότι έκαναν καλύτερους τους συμπολίτες τους και επιλέγουμε να τους απορρίψουμε επειδή δεν τους κατέστησαν ολοκληρωτικά αγαθούς; Άλλωστε, ο ίδιος ο Πλάτων ομολογεί ότι, αν ένας γιατρός και ένας μάγειρας διαγωνίζονταν ενώπιον αδαούς πλήθους ή παιδιών, τότε ο γιατρός θα πέθαινε από την πείνα. Ο φιλόσοφος, επομένως, ανατρέπει τις προσωπικές του συλλογιστικές θέσεις, αφού, αν ισχύει η προλεχθείσα παραδοχή, τότε δεν είναι απορίας άξιον που ο Μιλτιάδης, ο Κίμων και ο Περικλής σε άλλα πράγματα είχαν επιτυχημένη πορεία, ενώ σε άλλα απέτυχαν. Η παραπάνω επιχειρηματολογία του Αριστείδη είναι απολύτως έγκυρη, αφού με τα ίδια μέτρα και τα ίδια σταθμά αποδεικνύεται ότι ούτε ο Πλάτων κατόρθωσε να υλοποιήσει αυτά που ανέμενε από τους πολιτικούς άνδρες. Επομένως, δεν έχει δικαίωμα να τους κακολογεί. Φυσικά, είναι δύσκολη εδώ η θέση ενός πλατωνιστή, αφού γνωρίζει ότι, σύμφωνα με τον *Γοργία*, η πραγματική πολιτική σταδιοδρομία πραγματοποιείται στην ιδιωτική σφαίρα. Από την άλλη μεριά, όπως εξηγήσαμε και σε προηγούμενα κεφάλαια της εργασίας μας, ο ίδιος ο Πλάτων δηλώνει σε διάφορα σημεία του έργου του ότι είναι απίθανο να βελτιώσει κανείς τους πολίτες και είναι προτιμότερο για έναν επίδοξο πολιτικό να μην ασχοληθεί ποτέ με τα δημόσια πράγματα, αλλιώς κινδυνεύει να καταδικαστεί σε θάνατο. Ωστόσο, δεν μπορούν να απορριφθούν οι επισημάνσεις του Αριστείδη, οι οποίες και λογική ορθότητα έχουν και εντοπίζουν καίριες πλατωνικές αντιφάσεις.

Εν συνεχεία (335), ο Αίλιος επιστρατεύει δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα, για να επεκτείνει νοηματικώς το προηγούμενο επιχειρήματά του. Είναι άδικο, λοιπόν, και παράλογο τα λάθη και η ανήθικη πορεία του Αλκιβιάδη και του Κριτία να μην καταλογίζονται στον δάσκαλό τους, τον Σωκράτη (ο οποίος δεν αρνήθηκε ποτέ ότι συναναστρεφόταν με τους νέους), και, ταυτόχρονα, οι πολιτικοί ηγέτες να ευθύνονται εξ ολοκλήρου για μερικές μόνο λανθασμένες αποφάσεις του λαού. Ο Αίλιος εδώ υπονοεί ότι το πλήθος κατόρθωσε, τουλάχιστον, να λάβει και αρκετές σωστές αποφάσεις, ενώ τον Κριτία, για παράδειγμα, οι Έλληνες τον απεχθάνονται, αφού

υπήρξε ο πρωτοστάτης των τριάκοντα: άρα, δεν έκανε τίποτα σωστό. Για άλλη μία φορά ο συλλογισμός του Αριστείδη φαίνεται να είναι εύστοχος, αφού ο Πλάτων, που ομιλεί για ηνιόχους και τείνει να παρουσιάζει αναλογίες με εκπαιδευτές ζώων, δεν θεωρεί υπεύθυνο τον Σωκράτη για την άσχημη, ομολογουμένως, πορεία των μαθητών του, αλλά καταδικάζει πλήρως τους καθοδηγητές του λαού για τα όποια σφάλματά του. Όταν, δηλαδή, σφάλλουν οι μαθητές του Σωκράτη, ο τελευταίος είναι άμεμπτος και δεν έχει καμία εμπλοκή στην ανήθικη εξέλιξη των ακολούθων του, ενώ, όταν ο λαός πράττει κάτι λάθος, οι πολιτικοί ταγοί είναι τελείως ανάξιοι.

Ο Αίλιος, όμως, συνεχίζει και με περαιτέρω παραδείγματα, για να ενισχυθεί η επιχειρηματολογική του θέση (336 – 339). Ο Τέρπανδρος και ο Αρίων, καλλιτέχνες εγνωσμένης αξίας, δεν κατάφεραν να κάνουν όλους τους ανθρώπους μουσικούς. Αν, όμως, ο Θεμιστοκλής και ο Περικλής δεν μετέδωσαν στο πλήθος την πολιτική αρετή και την δικαιοσύνη, αυτό, σύμφωνα με τον Πλάτωνα, είναι ικανός λόγος, για να τους απορρίψουμε πλήρως και να τους θεωρήσουμε ολοκληρωτικά ανίκανους. Αυτή η αντίληψη είναι τόσο άστοχη, όσο θα ήταν και η θέση ότι οι θεοί δεν έχουν επιτύχει στην αποστολή τους, αφού δεν έχει εξαφανιστεί τελείως από τον κόσμο η αδικία και η αφροσύνη. Επίσης, από την στιγμή που πολλοί άνθρωποι δεν σέβονται τους θεούς και τους υβρίζουν, γιατί δεν ισχυριζόμαστε ότι οι τελευταίοι έχουν αποτύχει στο έργο τους; Αφού ο ηνιόχος παραλαμβάνει ατίθασα άλογα και τα καθιστά ήρεμα μέσα σε ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, γιατί οι θεοί, που κυβερνούν αιώνια, δεν έχουν κατορθώσει ακόμα να καταστήσουν τους ανθρώπους δίκαιους στον μέγιστο βαθμό; Η τελευταία αναλογία, βεβαίως, είναι ακραία, όπως παραδέχεται ο συγγραφέας, αλλά είναι ανάγκη να επιστρατευθεί η ανασκευαστική της δύναμη, για να αναιρεθεί ο πλατωνικός λεκτικός παραλογισμός. Ο Αριστείδης υπαινίσσεται ότι ο φιλόσοφος κρίνει τις καταστάσεις όπως ο ίδιος επιθυμεί αδιαφορώντας για την ιστορική αλήθεια. Όπως υποστήριξα και σε προηγούμενο σημείο της εργασίας μου, ο Πλάτων συχνά παρουσιάζει εκούσια αναπόδεικτες ιστορικά θέσεις, διότι αυτές εξυπηρετούν την δεδομένη στιγμή την επιχειρηματολογία του Σωκράτη, του πρωταγωνιστή των διαλόγων του. Τελικά, τονίζει ο Αίλιος, είναι εμφανές ότι ο Πλάτων συκοφαντεί, αφού απαιτεί από τον Θεμιστοκλή και τον Περικλή πράγματα που δεν τολμούσε καν να ζητήσει από την θεά Αθηνά (!), δηλαδή κάτι που δεν κατόρθωσαν ούτε οι ίδιοι οι θεοί να προσφέρουν στην πόλη.

Στην παράγραφο 340 ολοκληρώνεται ο συλλογισμός του συγγραφέα, αφού επισημαίνεται ότι κανένας λαός και ποτέ δεν θα μπορέσει να είναι ολοκληρωτικά

καλός και εύστοχος στις κρίσεις του, γιατί κάτι τέτοιο αντιβαίνει στην ανθρώπινη φύση και προσεγγίζει το θείο στοιχείο. Τουλάχιστον, οι πολιτικοί άνδρες του παρελθόντος βελτίωσαν σημαντικά τους πολίτες τους, τους καθοδήγησαν προς την αρετή, όσο ήταν δυνατόν, και δεν άφησαν τα ελαττώματά τους να βγουν στην επιφάνεια. Δεν είναι, πάντως, μόνο ο Αίλιος θιασώτης αυτής της αντιλήψεως, αλλά και ο ίδιος ο Πλάτων, όπως κατέδειξε ο συγγραφέας στα παραπάνω κεφάλαια.

Οι τελευταίες παράγραφοι που σχετίζονται με τους τέσσερις και την κριτική στον Περικλή είναι οι 358 – 361. Έδω βρίσκεται το πιο δυνατό συλλογιστικώς επιχείρημα του Αιλίου. Διατυπώνει, λοιπόν, την θέση ότι η συμπεριφορά των πολιτών απέναντι στους ηγέτες τους δεν μπορεί να θεωρείται ως κύριο κριτήριο για τον χαρακτηρισμό της συνολικότερης πορείας των πολιτικών και, κατ' επέκταση, για την αποδοχή ή απόρριψή τους. Στον *Γοργία*¹²⁰ ο Πλάτων εξέφρασε την άποψη ότι ο Αριστείδης υπήρξε ο μόνος άνδρας που ξεχώρισε από τους υπόλοιπους και θαυμάζεται από τους Έλληνες. Αποτελεί, όμως, πράγματι την εξαίρεση; Ο Πλάτων, λέγει ο συγγραφέας, λησμόνησε να επισημάνει ότι και ο Αριστείδης καταδικάστηκε και, μάλιστα, όχι μετά από αποτυχία στο δικαστήριο, αλλά με εξοστρακισμό από το ίδιο το πλήθος. Επομένως, αν η στάση του λαού είναι το κριτήριο για να αξιολογηθεί η καριέρα ενός πολιτικού ανδρός, τότε και ο Αριστείδης απέτυχε, αφού το πλήθος στράφηκε εναντίον του.¹²¹ Αν, αντιθέτως, ο Αριστείδης όντως ήταν διαπρεπής άνδρας, τότε δεν είναι λογικό να κατακρίνονται οι υπόλοιποι τέσσερις μετά από το παραμικρό λάθος τους.¹²²

Ιδιαίτερα σημαντική, πάντως, είναι και η παρατήρηση του Αιλίου στις παραγράφους 348 – 350. Ο συγγραφέας κατηγορεί τον Πλάτωνα για προμελετημένο σχέδιο και εκούσια παραπλάνηση των αναγνωστών του, αφού τοποθέτησε το παράδειγμα του Αριστείδα στο μέσον του μύθου (*μεταξὺ τοῦ μύθου*), ήτοι προς το

¹²⁰ Βλ. σχετικά Πλάτ. *Γοργ.* 526b: *ἐπεὶ καὶ ἐνθάδε καὶ ἄλλοι γεγόνασιν, οἷμαι δὲ καὶ ἔσσονται καλοὶ κάγαθοὶ ταύτην τὴν ἀρετὴν τὴν τοῦ δικαίως διαχειρίζειν ἢ ἂν τις ἐπιτρέπη· εἷς δὲ καὶ πάνυ ἐλλόγιμος γέγονεν καὶ εἷς τοὺς ἄλλους Ἑλληνας, Ἀριστείδης ὁ Λυσιμάχου· οἱ δὲ πολλοί, ὧ ἄριστε, κακοὶ γίνονται τῶν δυναστῶν.*

¹²¹ Βλ. Αιλ. Αρ. *Υπὲρ Ῥητ.* 360: *καίτοι εἰ τὸ παθεῖν κακῶς ὑπ' Ἀθηναίων δεῖγμα τοῦ μὴ καλῶς Ἀθηναίων προστῆναί ἐστιν, οὐδ' Ἀριστείδης προὔστη καλῶς· οὐδὲ γὰρ οὗτος ἀθῶος δήπου διέφυγεν, ἀλλ' ἐξέπεσεν, προσθήσω δ' ὅτι οὗτός γε οὐδὲ ἐν δικαστηρίῳ δυστυχίσας ὡσπερ Μιλτιάδης καὶ Περικλῆς οὐδ' ὑπὸ τούτων οἷς προσέκρουσεν ὑπὲρ τῶν πολλῶν, ἀλλ' ἐξοστρακισθεὶς ὑπ' αὐτοῦ τοῦ δήμου.*

¹²² Βλ. Αιλ. Αρ. *Υπὲρ Ῥητ.* 361: *οὐκοῦν εἰ μὲν μηδὲν ἐστὶν τοῦτο σύμβολον κακίας, εἴ τις ῥήτωρ ἠτύχησεν πρὸς τούτους ὧν προὔστηκει, οὔτε Μιλτιάδης οὔτε Θεμιστοκλῆς, οὐδ' εἴ τις ἄλλος, ἅμα τ' ἔπαισαν καὶ δικαίως ἂν φαῖλοι νομίζοιντο· εἰ δ' ἐκείνοι τούτοις ἐξελέγχονται, τί κωλύει μὴδ' Ἀριστείδην ἐλλόγιμον μὴδ' ἐξω τῆς ἐκείνων αἰτίας τιθέναι; ὥστ' οὐ μόνον τοῖς κατὰ ῥητορικῆς λόγους, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἰδίᾳ κατὰ τῶν ἀνδρῶν, ὃ γε Ἀριστείδης ὑπεναντίως ὑπ' αὐτοῦ τιμηθεὶς ἐκείνοις οὐδὲ κακίξει βοηθῶν φαίνεται, ὡσπερ ἐπεισόδιον παρὰ δόξαν προχωροῦν.*

τέλος του διαλόγου.¹²³ Φρονεί πως ο Πλάτων επιθυμούσε να αποκρύψει αυτήν την μνεία όσο το δυνατόν καλύτερα, αλλά και πως συνάμα ήθελε να αποφύγει το ενδεχόμενο να κατηγορηθεί για παράλειψη αυτής της αναφοράς σε περίπτωση που αυτή εντοπιζόταν από κάποιον ευφυή αναγνώστη. Στο έργο του *Πρὸς Πλάτωνα Ὑπὲρ τῶν Τεσσάρων* ο Αἴλιος αναλύει και πάλι αυτήν την πλατωνική στάση και επιχειρεί να την αιτιολογήσει δίνοντας δύο διαφορετικές απαντήσεις. Στην παράγραφο 534 λέγεται πως ίσως ο Πλάτων ένιωθε μεταμέλεια για την αυστηρή κριτική εναντίον των τεσσάρων και προσπάθησε να επανορθώσει με την τοποθέτηση του Αριστείδη χωρίς να ενδιαφέρεται για τις επιχειρηματολογικές επιπτώσεις αυτής της αντίφασης. Στις παραγράφους 641 – 643 τονίζεται ότι ο φιλόσοφος, αφού περάτωσε ένα συγκεκριμένο σχέδιο αναίρεσης της σπουδαιότητας της ρητορικής, επήνεσε, εν τέλει, τον Αριστείδη, για να δείξει στοιχεία υποχωρητικής και διαλλακτικής στάσης.

Κατ' αρχάς, οι κειμενικές ενδείξεις του *Γοργία* δεν συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι ο Πλάτων μετάνιωσε, τουλάχιστον ως προς την περίπτωση του Περικλή. Το μεγαλύτερο μέρος της συζήτησης αφιερώνεται στο πρόσωπό του και ο φιλόσοφος μοιάζει να είναι ανυποχώρητος στην στάση του. Αναφορικά με τους υπόλοιπους τρεις άνδρες είναι ενδεικτικό ότι οι μομφές που τους προσάπτονται σχετίζονται με τον θυμό του πλήθους εναντίον τους. Δεν γίνεται, δηλαδή, λόγος για επιμέλεια των πολιτών, ούτε αναφορά στα πολιτικά μέτρα που έλαβαν, πράγμα που συμβαίνει με τον Περικλή. Είμαι σχεδόν βέβαιος πως η συζήτηση αυτή επικεντρώνεται στον Περικλή και τα άλλα τρία παραδείγματα λειτουργούν απλώς υποστηρικτικά, για να μην φανεί ο Πλάτων υπερβολικά εριστικός απέναντι στον υιό της Αγαρίστης. Η μετέπειτα αναγνώριση του Αριστείδη δεν νομίζω πως είναι ανειλικρινής· ίσως υποδηλώνει ευμενή αντιμετώπιση των πολιτικών αποφάσεών του. Άλλωστε, ο Πλάτων γνωρίζει καλά πως και ο Αριστείδης δεν γλίτωσε την λαϊκή καταδίκη. Ίσως, λοιπόν, το όλο χωρίο των τεσσάρων να αφορά την έγκριση και απόρριψη συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών, διότι ο Πλάτων δεν αγνοεί ότι άπαντες επικρίθηκαν σφοδρά.

---

¹²³ Βλ. και Καραδήμας (2016) 480: «Η κριτική του Αἴλιου Αριστείδη αποκαλύπτει εδώ και την εξοικείωση του ρήτορα με τη μέθοδο που εδώ επικρίνει, καθώς αυτή χρησιμοποιήθηκε κατ' εξοχήν από τη ρητορική. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Δημοσθένη, ο οποίος στον λόγο του *Περὶ τοῦ στεφάνου* τοποθετεί την απάντηση στα ισχυρά νομικά επιχειρήματα του Αισχίνη στο μέσον του λόγου (110-125), στην προσπάθειά του να κρύψει την εγγενή αδυναμία των δικών του νομικών επιχειρημάτων. [...] Ο Κοϊντιλιανός ονόμαζε αυτή την τακτική *Homeric dispositio*, γιατί ήταν ανάλογη με την τακτική του Νέστορα να τοποθετεί τους ασθενέστερους μαχητές στο μέσον της παράταξης· Ἰλ. Δ. 299-300».

3.2 Πρὸς Πλάτωνα Ὑπὲρ τῶν Τεσσάρων: Η εκτενής υπεράσπιση του Περικλή από τον Αίλιο Αριστείδη και η προσπάθεια συλλογιστικής ανασκευής του Γοργία

Η εκτενής πραγματεία του Αιλίου Αριστείδη, *Πρὸς Πλάτωνα Ὑπὲρ τῶν Τεσσάρων*,¹²⁴ αποτελεί, στην ουσία, συνέχεια και επιχειρηματολογική επέκταση των θέσεων, που παρουσιάστηκαν στο *Ὑπὲρ Ῥητορικῆς*. Ο συγγραφέας επικεντρώνει, πλέον, το ενδιαφέρον του στην υπεράσπιση των τεσσάρων διακεκριμένων στην αρχαιότητα πολιτικῶν ανδρῶν, που λαιδορήθηκαν σφοδρά στον πλατωνικό *Γοργία*. Στο *Ὑπὲρ Ῥητ.* ο Αριστείδης δεν ένιωσε την ανάγκη να συγκεκριμενοποιήσει την υπερασπιστική του γραμμὴ πραγματοποιώντας συνεχείς ονομαστικές αναφορές,¹²⁵ αφού η στοχοθεσία του σχετιζόταν με την προσπάθεια αποκατάστασης του κύρους της ρητορικής. Η τελευταία, δηλαδή, νοείται ως τέχνη και οι μνείες στους φημισμένους εκπροσώπους αυτής δεν είναι διεξοδικές. Στο έργο, όμως, που θα εξεταστεί σε αυτό το κεφάλαιο το συγγραφικό πλάνο διαφοροποιείται, αφού ο Αριστείδης θα επιχειρήσει να ανατρέψει μία προς μία τις κατηγορίες του Πλάτωνος απέναντι στον Θεμιστοκλή, τον Μιλτιάδη, τον Κίμωνα και τον Περικλή αφιερώνοντάς τους ξεχωριστά και μεγάλα σε έκταση κεφάλαια. Το ύφος, πάντως, δεν σχετίζεται αποκλειστικά με την συλλογιστική ανατροπή, αφού, πια, ο συγγραφέας προσφέρει, τρόπον τινά, βιογραφίες των ανδρῶν και αναλυτικὴ περιγραφή της προσωπικότητάς τους. Εμείς, βεβαίως, θα ασχοληθούμε με την μνεία στον Περικλή, που, μάλιστα, είναι η πρώτη και εντοπίζεται στις παραγράφους 11 – 127.

Πριν προχωρήσουμε στην λεπτομερή έκθεση των σχετικῶν με τον Περικλή επιχειρημάτων, είναι αναγκαίο να εξετάσουμε περιληπτικά όσα λέγονται στον πρόλογο του έργου, δηλαδή στις παραγράφους 1 – 10. Ο Αίλιος, λοιπόν, διατείνεται ότι συζήτηση σχετικά με τους τέσσερις θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο αν ο Πλάτων αφιέρωνε τον *Γοργία* του σε αυτό το θέμα αποκλειστικῶς (3). Ο φιλόσοφος, όμως, δεν κινείται σε αυτόν τον θεματικὸ άξονα, αλλά λέγει, όπως μας πληροφορεί ο Αριστείδης, ότι υπάρχουν δύο προετοιμασίες – φροντίδες σχετικά με το σώμα και την

¹²⁴ Σύμφωνα με τον Behr (1986) 460, υποσημ. 1, το έργο τούτο συνετέθη μεταξύ 161 και 165 μ.Χ. Ο γνωστός αυτός μελετητής του Αιλίου φρονεί πως πρόκειται για μία από τις καλύτερες συγγραφές του: «*The Defense of the Four contains some of Aristides' best writing and was highly regarded in antiquity*».

¹²⁵ Βλ. και *Ὑπὲρ Ῥητ.* 319, όπου τονίζεται ότι δεν υπάρχει επείγουσα ανάγκη υπεράσπισης των τεσσάρων, αφού πρώτα πρέπει η ρητορική να ανακτήσει, κατά κάποιον τρόπο, την χαμένη της αξιοπρέπεια: Ἐπει δὲ καὶ Μιλτιάδου καὶ Θεμιστοκλέους καθήψατο καὶ Κίμωνος καὶ Περικλέους, οὐ πρὸς τὸ βέλτιστον φάσκων προστῆναι τῆς πόλεως, ἔστι μὲν οὐδὲν ἴσως κατεπεῖγον περὶ τούτων νῦν διαφέρεσθαι. οὗτοι μὲν γάρ, εἰ δίκαια Πλάτων αὐτῶν κατηγορήκε, δικάϊως ἂν φαῖλοι νομίζοιντο· Ῥητορικὴ δ', εἰ καὶ πάντων μοχθηροτάτους τούτους θείημεν, οὐδὲν μᾶλλον ἐλέγχεται.

ψυχή: η μία αποβλέπει στο βέλτιστον, ενώ η άλλη στην ήδονήν.¹²⁶ Τα ίδια, φυσικά, ισχύουν και στο πεδίο του λόγου, αφού υπάρχουν ομιλίες που χρησιμοποιούν κολακεία, ενώ υπάρχουν και οι αγορεύσεις που στόχο έχουν την βελτίωση της ψυχής των ακροατών. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, συνεπώς, δεν υπήρχε κανένας λόγος να επικριθούν οι τέσσερις και κάτι τέτοιο δεν βοήθησε την επιχειρηματολογική στόχευση του Πλάτωνος, ούτε την έκανε πειστικότερη, αφού τα παραπάνω μπορούν να σταθούν αυτοτελώς. Άλλωστε, ο ίδιος ο Καλλικλής σχεδόν παρεδέχθη την διαλεκτική του ήττα¹²⁷. επομένως, για ποιον λόγο ο Πλάτων δεν αρκέστηκε σε αυτήν την παραδοχή, αλλά προχώρησε παρακάτω με περαιτέρω προσθήκες; Δεν είναι δυνατόν ο Σωκράτης να πίστευε ότι μέσω της κακολόγησης των τεσσάρων θα έπειθε τον Καλλικλή: το πιθανότερο θα ήταν να τον εξαγριώσει ακόμα περισσότερο (5), αφού ο Καλλικλής δηλώνει υποστηρικτής τους (*Γοργ.* 503c). Ο Αίλιος, εν συνεχεία, απορεί πώς, ενώ είναι δυνατόν να συγγράψει κανείς μια κωμωδία χωρίς αναγκαστικά να επικρίνει πρόσωπα ονομαστικώς, για τον Πλάτωνα ήταν απαραίτητο να επιτεθεί σφοδρά στους τέσσερις, αλλιώς δεν θα είχε αποδεικτική ισχύ η θέση του.

Το σκεπτικό του συγγραφέα έχει λογική βάση, ωστόσο αδιαφορεί (μάλλον σκοπίμως) για το γεγονός ότι η επιστράτευση παραδειγμάτων αποτελεί συνήθη πλατωνική στρατηγική και, εν προκειμένω, είναι απαραίτητη. Από την στιγμή που ο φιλόσοφος επιθυμεί να εξηγήσει την θέση του αναφορικά με την ρητορική που αποτελεί κολακεία, είναι αναγκασμένος να εξειδικεύσει την συλλογιστική του εξέταση. Θα ήταν άκρως αντιπλατωνικό το να συμφωνηθεί, απλώς, ότι οφείλουμε να φροντίζουμε την πόλη και τους πολίτες της. Είναι ενδεικτικό ότι μετά την προλεχθείσα συμφωνία (*Γοργ.* 513e) έρχεται στο προσκήνιο η συζήτηση σχετικά με τους πολιτικούς, οι οποίοι οφείλουν να γνωρίζουν άριστα την τέχνη της διακυβέρνησης έχοντας να επιδείξουν ανάλογη προϋπηρεσία, πριν εισέλθουν στον πολιτικό στίβο, όπως ακριβώς θα μπορούσε να κάνει και ένας οικοδόμος, ο οποίος, πριν αναλάβει μια ογκώδη εργασία, θα είχε να επιδείξει μικρότερες κατασκευές, ώστε να τον εμπιστευτούν και να του ανατεθεί, τελικώς, το βαρυσήμαντο έργο. Η αναφορά

---

¹²⁶ Βλ. σχετικά Πλάτ. *Γοργ.* 513d: *Αναμνήσθητι δ' οὖν ὅτι δύο ἔφαμεν εἶναι τὰς παρασκευὰς ἐπὶ τὸ ἔκαστον θεραπεύειν, καὶ σῶμα καὶ ψυχὴν, μίαν μὲν πρὸς ἡδονὴν ὀμιλεῖν, τὴν ἑτέραν δὲ πρὸς τὸ βέλτιστον.*

¹²⁷ Βλ. Πλάτ. *Γοργ.* 513c: *Οὐκ οἶδ' ὄντινά μοι τρόπον δοκεῖς εἶ λέγειν, ὃ Σώκρατες, πέπονθα δὲ τῶν πολλῶν πάθος· οὐ πάνυ σοὶ πείθομαι.* Είναι σημαντικό, βεβαίως, να τονιστεί ότι ο Καλλικλής θεωρεί, μεν, πως ο Σωκράτης μιλάει σωστά, αλλά δεν έχει πειστεί ολοκληρωτικά από τις θέσεις του και, εν τέλει, αυτό είναι που έχει σημασία, διότι ο υιός του Σωφρονίσκου έχει ως συνομιλητή του έναν λάτρη της ρητορικής και όχι της φιλοσοφίας.

στους τέσσερις αποτελεί, εν τέλει, λογικό συμπλήρωμα των παραπάνω περιγραφών. Ο Αίλιος προφανώς και επηρεάζεται από τις μετέπειτα πλατωνικές αντιφάσεις και, παρασυρόμενος από την θέλησή του να αποδομήσει τον *Γοργία*, έχει την πεποίθηση ότι η παραπάνω συγγραφική επιλογή, ήτοι η περί των τεσσάρων συζήτηση, είναι εσφαλμένη· δεν συμβαίνει, όμως, κάτι τέτοιο. Κανείς, βεβαίως, δεν δύναται να αρνηθεί ότι υπάρχει σκοπιμότητα ως προς την μνεία των τεσσάρων (και ιδίως του Περικλέους, αφού του αφιερώνεται το μεγαλύτερο μέρος της σχετικής συζήτησης), ωστόσο είναι λάθος να ισχυριστούμε ότι αυτή συνιστά αχρείαστη και ανούσια συλλογιστική προσθήκη. Άλλωστε, στην παράγραφο 10 ο Αριστείδης κάνει μια μικρή παραχώρηση τονίζοντας ότι, ακόμα και αν ο Πλάτων επιθυμούσε να εξετάσει πλήρως τους τέσσερις, δεν είπε την αλήθεια.

Από την παράγραφο 11, όπως ελέχθη και προηγουμένως, ο συγγραφέας εστιάζει την προσοχή του στον υιό της Αγαρίστης· από την 11 έως και την 18 γίνεται μια πρώτη σκιαγράφηση της προσωπικότητας του Περικλέους, αφού περιγράφονται οι αρετές που επέδειξε σε όλη την διάρκεια της ζωής του. Ο Αίλιος εμφανώς στηρίζεται στον Θουκυδίδη, ενώ αντλεί αρκετές πληροφορίες και από τον Πλούταρχο, όπως θα δούμε εν συνεχεία. Αρχίζει, λοιπόν, με μια γενικόλογη υπεράσπιση, χωρίς να εστιάζει σε κάποια συγκεκριμένη πλατωνική μομφή· τούτο θα το πράξει λίγο παρακάτω, αφού αυτό που τον ενδιαφέρει τώρα είναι μια σύντομη, αλλά παραστατική παρουσίαση του ηθικού και πολιτικού μεγαλείου του ανδρός. Λέγεται, λοιπόν, όπως τονίζει ο Αίλιος, ότι ο Περικλής έζησε αξιοπρεπώς και με μέτρο και ο βίος του δεν διέφερε καθόλου από τους προφήτες και τους ιερείς. Το στοιχείο της μεσότητας είναι πολύ σημαντικό, καθώς οι αντίπαλοι του πολιτικού τον κατηγορούσαν για ακρότητες, είτε πολιτικού χαρακτήρα (για παράδειγμα, τυραννικές βλέψεις), είτε προσωπικού (αλαζών, πολυτάραχη ερωτική ζωή κ.λπ.). Ευφυώς ο Αίλιος παρομοιάζει τον πολιτικό με τους μεγάλους παρελθοντικούς ηγέτες των πρώτων δημοκρατικών χρόνων, τους οποίους εξυμνεί ο Πλάτων, αφού ο Περικλής, αν και ετάχθη με το μέρος των πολιτών, απέφυγε τις αγοραίες συμπεριφορές και την απερισκεψία (13). Ο Αριστείδης δεν δίνει τυχαία έμφαση σε αυτό το σημείο, αφού ήταν πολύ εύκολο κάποιος πολιτικός να παρασυρθεί από τον λαό και, στην προσπάθειά του να τον ικανοποιήσει, να λησμονήσει τις προσωπικές του αρχές. Αυτή, φυσικά, είναι και η κυριότερη πλατωνική κατηγορία εις βάρος του Περικλή.

Πριν προχωρήσουμε, ας σταθούμε για λίγο στην απόφαση του Περικλέους να συμπορευτεί με τους δημοκρατικούς. Ο πολιτικός άνδρας το πράττει τούτο, καθώς

λόγω της αριστοκρατικής του καταγωγής, της μεγάλης περιουσίας του και ποικίλων κωμικών αναφορών, που τον παρομοίαζαν με τύραννο,¹²⁸ φοβόταν μήπως εξοστρακιστεί.¹²⁹ Επομένως, δεν πρόκειται για κάποια ουσιαστική μεταβολή χαρακτήρα, αλλά για μια παροδική διαφοροποίηση πολιτικής τακτικής για συγκεκριμένους λόγους. Όταν, μετέπειτα, έχοντας εδραιώσει την ηγεσία του υιοθετεί μια πιο αριστοκρατική μορφή διακυβέρνησης, στην πραγματικότητα επιστρέφει στην αληθινή φύση του.¹³⁰

Ο Αίλιος συνεχίζει την ανάλυσή του επισημαίνοντας πως κανείς δεν είδε ποτέ τον Περικλή να γελάει,¹³¹ ενώ προστάτευε τον λαό χωρίς, πάντως, να διακατέχεται από τις ίδιες ηδονικές επιθυμίες. Επιπρόσθετα, διαβάζουμε ότι ήταν ανώτερος

---

¹²⁸ Βλ., για παράδειγμα, Πλουτ. *Περικλ.* 3.3: τῶν δὲ κωμικῶν ὁ μὲν Κρατῖνος ἐν Χείρωσι, “στάσις δὲ” (φησί) “καὶ πρεσβυγενῆς Κρόνος ἀλλήλοισι μίγντε μέγιστον τίκτετον τύραννον, ὃν δὴ κεφαλληγερέταν θεοὶ καλέουσι,” καὶ πάλιν ἐν Νεμέσει· “μόλ’ ὦ Ζεῦ ξένιε καὶ καραιῆ.” Για τον σχολιασμό του κωμικού χωρίου βλ. Stadter (1989) 66: «Cratinus (F240 K. = 258 K.A., F111 K. = 118 K.A.): see the introduction, 3.1.e. Both the *Chirons* and the *Nemesis* concerned Pericles and contemporary politics under mythological guise. In both cases Pericles is Zeus (cf. also 13.10): in the *Chirons* he is the son of Cronus by Faction (instead of Rea) and a tyrant. Tyranny became a standard political slogan against Pericles’ influence in Athens: see 16.1.

¹²⁹ Βλ. σχετικά Πλουτ. *Περικλ.* 7.1-4: ὁ δὲ Περικλῆς νέος μὲν ὦν σφόδρα τὸν δῆμον εὐλαβεῖτο. καὶ γὰρ ἐδόκει Πεισιστράτῳ τῷ τυράννῳ τὸ εἶδος ἐμφορῆς εἶναι, τὴν τε φωνὴν ἠδεῖαν οὖσαν αὐτοῦ καὶ τὴν γλῶτταν εὐτροχὸν ἐν τῷ διαλέγεσθαι καὶ ταχεῖαν οἱ σφόδρα γέροντες ἐξεπλήττοντο πρὸς τὴν ὁμοίότητα. πλούτου δὲ καὶ γένους προσόντος αὐτῷ λαμπροῦ καὶ φίλων οἱ πλείστον ἠδύναντο, φοβούμενος ἐξοστρακισθῆναι, τῶν μὲν πολιτικῶν οὐδὲν ἔπραττεν, ἐν δὲ ταῖς στρατείαις ἀνὴρ ἀγαθὸς ἦν καὶ φιλοκίνδυνος. ἐπεὶ δ’ Ἀριστείδης μὲν ἀποτεθνήκει καὶ Θεμιστοκλῆς ἐξεπεπτῶκει, Κίμωνα δ’ αἱ στρατεῖαι τὰ πολλὰ τῆς Ἑλλάδος ἐξῶ κατεῖχον, οὕτω δὲ φέρων ὁ Περικλῆς τῷ δήμῳ προσέειπεν ἑαυτὸν, ἀντὶ τῶν πλουσίων καὶ ὀλίγων τὰ τῶν πολλῶν καὶ πενήτων ἐλόμενος παρὰ τὴν αὐτοῦ φύσιν ἤκιστα δημοτικὴν οὖσαν. ἀλλ’ ὡς ἔοικε, δεδιὼς μὲν ὑποψία περιπεσεῖν τυραννίδος, ὁρῶν δ’ ἀριστοκρατικὸν τὸν Κίμωνα καὶ διαφερόντως ὑπὸ τῶν καλῶν κάγαθῶν ἀνδρῶν ἀγαπώμενον, ὑπῆλθε τοὺς πολλοὺς, ἀσφάλειαν μὲν ἑαυτῷ, δύναμιν δὲ κατ’ ἐκείνου παρασκευαζόμενος. εὐθὺς δὲ καὶ τοῖς περὶ τὴν δίκαιαν ἐτέραν τάξιν ἐπέθηκεν.

¹³⁰ Βλ. Breebaart (1971) 262: «So the change in 443, after the ostracism of Thucydides Melesiou, brought about the Thucydidean Pericles. But this transformation was only a return to the ‘real’ Pericles».

¹³¹ Σύμφωνα με τον Πλούταρχο (*Περικλ.* 5), ο Περικλής ήταν ατάραχος, αγέλαστος, σοβαρός, δεν βωμολοχούσε και η ενδυμασία του ήταν σεμνότατη. Οι ομιλίες του ήταν ήρεμες χωρίς εξάρσεις και υπερεντάσεις. Ο συγγραφέας, μάλιστα, μας ενημερώνει και για μια ανεκδοτολογική πληροφορία, κατά την οποία ο Περικλής, αφού ανέχτηκε για μία ολόκληρη ημέρα έναν άνθρωπο που τον καθύβριζε στην αγορά, όχι μόνο δεν απάντησε στις λεκτικές προκλήσεις του, αλλά το βράδυ διέταξε τον δούλο του να τον φέρουν στο σπίτι του. Άσχετα με την αλήθεια ή όχι της διήγησης η περιγραφή έχει στόχο να δείξει ότι ο πολιτικός άνδρας διακρινόταν για την αυτοκυριαρχία του. Βεβαίως, η συμπεριφορά αυτή δύναται να εκληφθεί και ως δείγμα αλαζονείας, ήτοι ο κόσμος να αρχίσει να πιστεύει πως ο Περικλής λόγω έπαρσης δεν καταδεχόταν να συναναστραφεί με τους απλούς, καθημερινούς πολίτες. Η κωμωδία εκμεταλλεύτηκε τα παραπάνω και στοχοποίησε τον υιό του Ξανθίπου. Ο Κρατίνος, λόγου χάριν, με την φράση *ἀνεκταῖς ὀφρύσι σεμνόν* (αποσπ. 348 K.A.), αναφέρεται, ακριβώς, σε αυτήν την φημολογούμενη υπεροψία του Περικλέους, αφού το ύψωμα των φρυδιών εθεωρείτο ένδειξη αντιδημοκρατικού φρονήματος. Βλ. και την ανάλυση του Azoulay (2015) 87: «Επιδεικνύοντας τέτοια αυτοσυγκράτηση, ο Περικλής γοήτευε αλλά και ενοχλούσε τους συγχρόνους του: όταν δεν μετριάζεται από μια δόση προσήνειας, η υπερβολική σοβαρότητα (*σεμνότης*) κινδυνεύει να εκληφθεί αρνητικά, να ερμηνευθεί ως αντιδημοκρατική τοποθέτηση».

χρημάτων, αφού παραχώρησε στην πόλη τα αγροκτήματά του,¹³² και τούτο αποδεικνύει ότι η ιδιωτική του ζωή ταυτιζόταν πλήρως με την δημόσια συμπεριφορά του. Ο Αίλιος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι απείχε πολύ από το να ευχαριστεί τους υπόλοιπους, καθώς, εν τέλει, έμοιαζε με δάσκαλο παιδιών: όταν έλειπε από την συνέλευση, επικρατούσε οχλαγωγία, ενώ, μόλις εμφανιζόταν, οι πολίτες φέρονταν με μετριοπάθεια, διότι είχαν τον φόβο ότι ίσως γνωστοποιηθούν στον Περικλή τα σφάλματά τους.¹³³ Εν συνόλω, ο φημισμένος πολιτικός χαλιναγωγούσε τις παρορμήσεις του λαού, όταν ο τελευταίος φερόταν αλαζονικά χωρίς λόγο, ενώ, όταν οι πολίτες ήταν άτολμοι, τους έδινε κουράγιο και το ηθικό τους αναπτερωνόταν.¹³⁴ Δεν υλοποιούσε, επομένως, τις επιθυμίες του πλήθους, αλλά το κατηύθυνε υποδειγματικά αποφεύγοντας την κολακεία και λειτουργώντας σαν πατέρας των πολιτών (17). Τα παραπάνω, κατά τον Αίλιο, αποδεικνύουν ότι ο Περικλής ήταν εκουσίως δίκαιος, παρόλο που κατείχε περισσότερους υλικούς πόρους από οποιονδήποτε Πεισίστρατο.¹³⁵ Πώς είναι, λοιπόν, δυνατόν ο Πλάτων να κατηγορεί τον Αρχέλαο, ο οποίος δεν είχε κανένα δικαίωμα στην τυραννική εξουσία που

---

¹³² Απόδειξη της αγάπης του Περικλή για την Αθήνα, καθώς και της αδιαφορίας του για προσωπικό πλουτισμό. Στην αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου υπόσχεται στους συμπολίτες του ότι, αν ο Αρχίδαμος δεν λεηλατήσει την περιουσία του Περικλή (χωράφια, αγροτικές κατοικίες και τα συναφή) λόγω της μεταξύ τους φιλίας, τότε ο τελευταίος θα την χαρίσει στην πόλη του. Βλ. Πλουτ. *Περικλ.* 33.2: *διὸ καὶ πρὶν ἐμβαλεῖν εἰς τὴν Ἀττικὴν τὸν Ἀρχίδαμον ἔχοντα τοὺς Πελοποννησίους προεῖπε τοῖς Ἀθηναίοις, ἂν ἄρα τᾶλλα δηῶν ὁ Ἀρχίδαμος ἀπέχρηται τῶν ἐκείνου διὰ τὴν ξενίαν τὴν οὖσαν αὐτοῖς ἢ διαβολῆς τοῖς ἐχθροῖς ἐνδιδοὺς ἀφορμᾶς, ὅτι τῇ πόλει καὶ τὴν χώραν καὶ τὰς ἐπαύλεις ἐπιδίδωσιν.* Το θέμα θα συζητηθεί λίγο παρακάτω.

¹³³ Το ίδιο συναίσθημα, δηλαδή αυτό της ντροπής (τὸ αἰσχύνεσθαι), δοκιμάζει και ο Αλκιβιάδης στο πλατωνικό *Συμπόσιον*, αφού, κάθε φορά που συναντάει τον Σωκράτη, ντρέπεται για τον τρόπο ζωής και την πορεία που επέλεξε να ακολουθήσει (216a-b). Δεν συμβαίνει κάτι διαφορετικό με τους πολίτες της Αθήνας, αφού, όταν βρίσκονται ενώπιον του Περικλέους, ξαφνικά συνειδητοποιούν τα λάθη τους και φοβούνται μήπως ο μεγάλος άνδρας τούς ψέξει. Τόσο ισχυρή είναι η επίδρασή του πάνω στον λαό, μας λέγει ο Αίλιος.

¹³⁴ Εμφανής η επιρροή του Θουκυδίδη. Πβ. Θουκ. 2.65.8-9.

¹³⁵ Πβ. Πλουτ. *Περικλ.* 15.5: *αἰτία δ' οὐχ ἡ τοῦ λόγου ψιλῶς δύναμις, ἀλλ', ὡς Θουκυδίδης φησὶν, ἡ περὶ τὸν βίον δόξα καὶ πίστις τοῦ ἀνδρός, ἀδωροτάτου περιφανῶς γενομένου καὶ χρημάτων κρείττονος· ὃς καὶ τὴν πόλιν ἐκ μεγάλης μεγίστην καὶ πλουσιωτάτην ποιήσας, καὶ γενόμενος δυνάμει πολλῶν βασιλέων καὶ τυράννων ὑπέρτερος, ὧν ἔνιοι καὶ ἐπίτροπον τοῖς υἱέσι διέθεντο <τοῖς> ἐκείνου, μὴ δραχμῇ μείζονα τὴν οὐσίαν οὐκ ἐποίησεν ἢς ὁ πατὴρ αὐτῷ κατέλιπε.* Λόγος για την σχέση του ανδρός με τα χρήματα γίνεται και στο 16.3-4, όπου κατανοούμε ότι ο Περικλής ήταν θιασώτης μιας σφιχτής οικονομικής διαχείρισης, που εξασφάλιζε την μεσότητα χωρίς να περισσεύει ή να λείπει κάτι. Για αυτήν του την συμπεριφορά έγινε δέκτης επικρίσεων από τους γιους του: *μετὰ δὲ τὴν Θουκυδίδου κατάλυσιν καὶ τὸν ὄστρακισμὸν οὐκ ἐλάττω τῶν πεντεκαίδεκα ἐτῶν διηνεκῆ καὶ μίαν οὖσαν ἐν ταῖς ἐνιαυτοῖς στρατηγίας ἀρχὴν καὶ δυναστείαν κτησάμενος, ἐφύλαξεν ἑαυτὸν ἀνάλωτον ὑπὸ χρημάτων, καίπερ οὐ παντάπασιν ἀργῶς ἔχων πρὸς χρηματισμὸν, ἀλλὰ τὸν πατρῶον καὶ δίκαιον πλοῦτον, ὡς μὴτ' ἀμελοῦμενος ἐκφύγοι μῆτε πολλὰ πράγματα καὶ διατριβὰς ἀσχολουμένῳ παρέχοι, συνέταξεν εἰς οἰκονομίαν ἦν ᾗετο βῆσθιν καὶ ἀκριβεστάτην εἶναι. τοὺς γὰρ ἐπετείους καρποὺς ἀπαντας ἀθρόους ἐπίπρασκεν, εἶτα τῶν ἀναγκαίων ἕκαστον ἐξ ἀγορᾶς ὠνούμενος διώκει τὸν βίον καὶ τὰ περὶ τὴν δίαίταν. ὅθεν οὐχ ἡδὺς ἦν ἐνηλικίους παισὶν οὐδὲ γυναιξὶ δαμιλῆς χορηγός, ἀλλ' ἐμέμφοντο τὴν ἐφήμερον ταύτην καὶ συνηγμένην εἰς τὸ ἀκριβέστατον δαπάνην, οὐδενός οἶον ἐν οἰκίᾳ μεγάλη καὶ πράγμασιν ἀφθόνοις, περιρρέοντος, ἀλλὰ παντὸς μὲν ἀναλώματος, παντὸς δὲ λήμματος δι' ἀριθμοῦ καὶ μέτρου βαδίζοντος.*

ασκούσε και να μην υμνεί τον Περικλή, ο οποίος, αν και είχε την δυνατότητα να γίνει τύραννος, έδωσε μεγαλύτερη σημασία στους νόμους και την δικαιοσύνη παρά στο προσωπικό όφελος (18);¹³⁶

Μετά τις εισαγωγικές αυτές επισημάνσεις ο Αίλιος λέγει πως για οποιοδήποτε άλλο ζήτημα θα περάτωνε ο ίδιος το εγχείρημα χωρίς να χρειαζόταν επιπλέον βοήθεια. Τώρα, όμως, καθώς το θέμα σχετίζεται με ανθρώπους του παρελθόντος, είναι αναγκαία η παράθεση πηγών, για να αποδειχθεί η αλήθεια (19). Παρόλο που ο συγγραφέας θα μπορούσε να παρεπέμψει σε πολλούς πνευματικούς δημιουργούς, θα προτιμήσει τον Θουκυδίδη, αφού ο ιστορικός όχι μόνο ξεπερνάει τους υπόλοιπους στην δύναμη της έκφρασης, αλλά είναι και ακριβής στις ιστορικές του εκθέσεις (20). Διαβάζοντας κανείς το έργο του Θουκυδίδη σχηματίζει την εντύπωση ότι βρίσκεται μαζί με τον Περικλή και δύναται να κατανοήσει τι είδους άνδρας ήταν· τόσο λεπτομερείς είναι οι περιγραφές του ιστορικού, σύμφωνα με τον Αριστείδη. Το χωρίο που παρατίθεται αυτούσιο είναι το 2.65.5-11 και καταλήγει με την φράση στο 2.65.13. Είναι η περίφημη αποτίμηση της προσωπικότητας του Περικλέους από τον τρανό ιστοριογράφο.

Το πρώτο που τονίζει ο Αίλιος είναι ότι η περιγραφή του Θουκυδίδη δύναται να διεκδικήσει εγκυρότητα, αφού ο ιστορικός ήταν σύγχρονος του Περικλέους, εν αντιθέσει με τον Πλάτωνα, που δεν τον γνώρισε προσωπικά. Γενικώς, ο Θουκυδίδης, σύμφωνα με τον Αριστείδη, λέγει την αλήθεια στην αφήγησή του· το αν είμαστε σε θέση να αμφισβητήσουμε αυτές τις κρίσεις είναι άλλο θέμα, κάτι που δεν ενδιαφέρει εδώ τον συγγραφέα, αφού το δηλώνει ρητώς (24) επισημαίνοντας, μάλιστα, πως θα εκλάβει όλες τις θουκυδίδειες αναφορές αναφορικά με τον υιό του Ξανθίππου ως αληθείς. Τούτο, βεβαίως, είναι μεθοδολογικό σφάλμα, αφού κανονικά θα έπρεπε ο Αίλιος να εξετάσει εξονυχιστικά όλες τις πηγές του, προκειμένου να διαπιστώσει αν ισχύουν οι ρήσεις του ιστοριογράφου. Ο συγγραφέας, όμως, δεν ενδιαφέρεται τόσο να γράψει ιστορία, παρά να σκιαγραφήσει παραστατικά το ήθος του σπουδαίου ανδρός, όπως, για παράδειγμα, κάνει και ο Πλούταρχος. Από την άλλη μεριά,

---

¹³⁶ Ο συγγραφέας αναφέρεται στα εδάφια 470d-471d και 479d-e του *Γοργία*. Εκεί ο Πάλος υποστήριξε την άποψη ότι ο βασιλιάς της Μακεδονίας, Αρχέλαος, αν και σφετερίστηκε την αρχή δολοφονώντας τρεις συγγενείς του, ήταν ευδαίμων, αφού κατόρθωσε να διαπράττει ανομήματα αποφεύγοντας, παράλληλα, την οποιαδήποτε νομική συνέπεια. Ο Σωκράτης, αντιθέτως, αντέτεινε ότι δεν ήταν ευδαίμων, αλλά δυστυχισμένος, και προσέθεσε ότι τούτο ισχύει για κάθε άνθρωπο που αδικεί και δεν υφίσταται την απονομή δικαιοσύνης. Πώς γίνεται, συνεπώς, ο Πλάτων να καταδικάζει τον Αρχέλαο και να μην επαινεί τον Περικλή; Εύστοχος ο παραλληλισμός του Αριστείδη και λογικώς ορθό το εγχείρημά του.

βεβαίως, δεν μπορούμε να τον χαρακτηρίσουμε «απερίσκεπτο», καθώς επιλέγει να χρησιμοποιήσει ως βασικό σημείο αναφοράς την πιο γνωστή πηγή για τον Περικλή και όχι κάποιον ήσσοнос σημασίας συγγραφέα. Είναι ενδεικτικό, πάντως, ότι στην παράγραφο 24 χρησιμοποιεί δύο υποθετικές μετοχές (*διδόντας* και *πειθομένους*), δηλαδή μας λέγει ευθέως ότι, αν θεωρήσουμε ακριβή τον θουκυδίδειο στοχασμό (όπως επιλέγει να πράξει ο ίδιος), τότε η πλατωνική κριτική στον Περικλή θα ανατραπεί. Επίσης, ο ισχυρισμός του Αιλίου ότι ο Πλάτων δεν αντίκρισε ποτέ του τον Περικλή είναι αληθής· η θεώρηση, όμως, των θέσεων του φιλοσόφου ως λανθασμένων εξαιτίας αυτής της διαπίστωσης είναι τουλάχιστον παρακινδυνευμένη. Ο Σωκράτης στον *Γοργία*¹³⁷ αναφέρει ότι τόσο ο ίδιος όσο και ο Καλλικλής γνωρίζουν καλά και όχι εξ ακοής ότι ο Περικλής στην αρχή απελάμβανε την πλήρη εμπιστοσύνη των συμπολιτών του, όμως εν συνεχεία οι τελευταίοι στράφηκαν εναντίον του. Είναι λάθος να υποθέσουμε ότι ο Πλάτων δεν συζητούσε με τον Σωκράτη σχετικά με τις πολιτικές δράσεις του υιού της Αγαρίστης, αφού ο υιός της Φαιναρέτης γνώριζε τα πράγματα από πρώτο χέρι. Συν τοις άλλοις, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η μητέρα του Πλάτωνος, Περικτιόνη, παντρεύτηκε τον Πυριλάμπη, στενό φίλο του Περικλέους, όταν ο φιλόσοφος ήταν ακόμα μικρό παιδί.¹³⁸ Είναι, επομένως, λογικώς ορθό να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο Πλάτων δεν γνωρίζει τον Περικλή απλώς από περιγραφές του δασκάλου του, αλλά μεγαλώνει σε ένα οικογενειακό κλίμα άμεσα συνυφασμένο με τον γνωστό πολιτικό ηγέτη. Άλλωστε, αν ο Πλάτων, που γεννήθηκε ένα έτος μετά τον θάνατο του Περικλέους, δεν τον γνώριζε καλά, τότε ο Αίλιος πώς αναλαμβάνει την υπεράσπισή του ζώντας μερικούς αιώνες αργότερα;¹³⁹

Ο συγγραφέας συνεχίζει διατυπώνοντας την θέση ότι ο Πλάτων «τριγυρίζει» συνεχώς γύρω από το επιχείρημα ότι ο καλός πολιτικός δεν πρέπει να ικανοποιεί τις επιθυμίες των συμπολιτών του, αλλά να τους ωφελεί ουσιαστικά. Αν ο φιλόσοφος, διατείνεται ο Αίλιος, δεν είχε αναφέρει τίποτα σχετικά με τον υιό του Ξανθίππου, όλοι οι αναγνώστες θα θεωρούσαν ότι γίνεται αναφορά στον Περικλή βασιζόμενοι αποκλειστικά στο προλεχθέν επιχείρημα. Τόσο γνωστή στην κοινωνία ήταν, συνεπώς,

¹³⁷ Βλ. Πλάτ. *Γοργ.* 515e: *ἀλλὰ τάδε οὐκέτι ἀκούω, ἀλλ' οἶδα σαφῶς καὶ ἐγὼ καὶ σύ [...]*.

¹³⁸ Βλ. σχετικά Taylor (2009) 19-20: «Φαίνεται πώς ο Ἄριστων πέθανε όταν ο Πλάτων ἦταν ἀκόμα παιδί. Ἡ Περικτιόνη παντρεύτηκε τότε τὸν θεῖο της Πυριλάμπη, τὸν ὁποῖο γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς τῶν κωμικῶν ποιητῶν ὡς στενὸ προσωπικὸ φίλο καὶ ἐξέχοντα ὑποστηρικτὴ τῆς πολιτικῆς τοῦ Περικλῆ».

¹³⁹ Δεν μπορούμε, όμως, να παραβλέψουμε και το γεγονός ότι ο Αριστείδης αναφέρεται σε αξιόπιστη πηγή, όταν κρίνει τον Περικλή, ενώ ο Πλάτων όχι.

η επιτυχημένη πολιτική σταδιοδρομία και ηθική ανωτερότητα του ανδρός. Επιπρόσθετα, ενώ ο Πλάτων είχε την δυνατότητα να χρησιμοποιήσει τον Περικλή ως λογικό συμπλήρωμα και έμπρακτη απόδειξη των επιχειρημάτων του, προτίμησε να τον μετατρέψει τεχνηέντως σε αντίπαλο. Ο Περικλής φημιζόταν για τα ακριβώς αντίθετα από αυτά που μνημονεύει ο φιλόσοφος, αφού δεν ανταποκρινόταν στις ηδονικές ορέξεις του πλήθους και οδηγούσε τον λαό προς το καλύτερο, μας λέγει ο Αίλιος. Επιπρόσθετα, ο υιός της Αγαρίστης συμβούλεψε τους Αθηναίους να μην επεκταθούν στον πόλεμο, ήτοι να μην δημιουργήσουν περαιτέρω πολεμικά μέτωπα, αλλά με ηρεμία να συνεχίσουν την μάχη απέναντι στους Λακεδαιμονίους. Ο Πλάτων, καταλήγει ο Αριστείδης, αντιφάσκει και είναι σαν να παροτρύνει τους ανθρώπους να κυβερνήσουν τις πόλεις τους όπως ο Περικλής και, έπειτα, να τους απαγορεύει να ακολουθήσουν το παράδειγμά του (31). Οι θέσεις του Αιλίου είναι απολύτως ορθές, αν πιστέψουμε τον Θουκυδίδη, πράγμα που κάνει δίχως δεύτερη σκέψη και ο ίδιος ο συγγραφέας.

Από την παράγραφο 32 έως και την 37 προστίθεται ένα νέο επιχειρήμα υπέρ του Περικλέους, το οποίο ο συγγραφέας στηρίζει πάνω σε μια σύγκριση ανάμεσα στον υιό της Αγαρίστης και τον Αλκιβιάδη. Όσο, λοιπόν, ο πρώτος βρισκόταν στην εξουσία, οι Αθηναίοι δεν έστελναν αποστολές στην Σικελία, αλλά ήταν πεπεισμένοι πως ήταν αχρείαστο και επικίνδυνο να αναλώνονται σε επεκτατικές ενέργειες. Όταν, όμως, απεβίωσε, συνέβησαν τα αντίθετα, αφού ο λαός άρχισε να ονειρεύεται την Σικελία, την Ιταλία, την Καρχηδόνα και την Αίγυπτο.¹⁴⁰ Ασχολήθηκαν, δηλαδή, περισσότερο με τις αλαζονικές τους βλέψεις παρά με τον ίδιο τον πελοποννησιακό

---

¹⁴⁰ Εδώ ο συγγραφέας με ένα έξυπνο ρητορικό τέχνασμα συνδέει την ισχυρή προσωπικότητα του Περικλή με την συμπεριφορά του λαού καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι κατά την διάρκεια της ηγεσίας του υιού του Ξανθίππου ο λαός δεν ενδιαφερόταν για επεκτάσεις και άλλα συναφή. Η εικόνα που μας δίνει ο Πλούταρχος (*Περικλ.* 20.2-21.1) είναι εντελώς διαφορετική: *τάλλα δ' ού συνεχώρει ταῖς ὀρμαῖς τῶν πολιτῶν, οὐδὲ συνεξέπιπτεν ὑπὸ ῥώμης καὶ τύχης τοσαύτης ἐπαιρομένων Αἰγύπτου τε πάλιν ἀντιλαμβάνεσθαι καὶ κινεῖν τῆς βασιλέως ἀρχῆς τὰ πρὸς θαλάσση. πολλοὺς δὲ καὶ Σικελίας ὁ δύσερος ἐκεῖνος ἤδη καὶ δύσποτος ἔρωσ εἶχεν, ὃν ὕστερον ἐξέκαυσαν οἱ περὶ τὸν Αλκιβιάδην ῥήτορες. ἦν δὲ καὶ Τυρρηνία καὶ Καρχηδῶν ἐνίοις ὄνειρος οὐκ ἀπ' ἐλπίδος διὰ τὸ μέγεθος τῆς ὑποκειμένης ἡγεμονίας καὶ τὴν εὐροίαν τῶν πραγμάτων. ἀλλ' ὁ Περικλῆς κατεῖχε τὴν ἐκδρομὴν ταύτην καὶ περιέκοπτε τὴν πολυπραγμοσύνην, καὶ τὰ πλεῖστα τῆς δυνάμεως ἔτρεπεν εἰς φυλακὴν καὶ βεβαιότητα τῶν ὑπαρχόντων, μέγα ἔργον ἠγούμενος ἀνείργειν Λακεδαιμονίους καὶ ὅλως ὑπεναντιούμενος ἐκείνοις, ὡς ἄλλοις τε πολλοῖς ἔδειξε καὶ μάλιστα τοῖς περὶ τὸν ἱερὸν πραχθεῖσι πόλεμον.* Ως εκ τούτου, υπήρχε ήδη στις ψυχές των πολιτών ο έρωτας για κατάκτηση, ο οποίος, φυσικά, επηρεαζόταν από την τότε δύναμη της Αθήνας, απλώς ο Περικλής μπορούσε να ελέγχει αυτές τις ορμές και να τις περιορίζει. Μετά τον θάνατο, λοιπόν, του Περικλή οι Αθηναίοι δεν έγιναν ξαφνικά αλαζόνες, αλλά βρήκαν την ευκαιρία να ξεσπάσουν και να υλοποιήσουν τις ήδη υπάρχουσες επιθυμίες τους. Άλλωστε, και ο Θουκυδίδης στο 2.65.5-11, που παραθέτει ο Αίλιος, δεν λέγει κάτι διαφορετικό: από την στιγμή που ο υιός της Αγαρίστης δεν παρασυρόταν από το πλήθος, αλλά το καθοδηγούσε συνετά λόγω του κύρους του σημαίνει ότι ο λαός κάτω από την επίβλεψη οποιουδήποτε άλλου ηγέτη θα δρούσε ανεξέλεγκτα.

πόλεμο. Πώς, λοιπόν, ψέγει τον Περικλή και όχι τον Αλκιβιάδη, ο οποίος μετέδωσε στην πόλη ένα είδος επεκτατικής τρέλας; Διότι ο Περικλής, τουλάχιστον, ωφελήθηκε από την συναναστροφή του με τον Αναξαγόρα,¹⁴¹ ενώ ο Αλκιβιάδης καθόλου από τον φίλο του, Σωκράτη. Επομένως, τονίζει ο Αριστείδης, είναι ανυπόφορο για τον ίδιο να επαινείται ο τελευταίος και να κακολογείται ο πρώτος. Ο Πλάτων, όμως, δεν αρκέστηκε σε αυτά, αλλά ισχυρίστηκε, επίσης, ότι δεν πρέπει να κατηγορηθεί ο Αλκιβιάδης για τα δεινά της Αθήνας, αλλά οι προκάτοχοί του.¹⁴² Κατά τον Αίλιο, όμως, υπαίτιος είναι ο υιός του Κλεινία, διότι απεδείχθη ασύνετος και απερίσκεπτος, ενώ δεν έθεσε κανένα όριο στις εγωιστικές φιλοδοξίες του λαού.

Εν συνεχεία, ο συγγραφέας κάνει μνεία στην επιτυχημένη διακυβέρνηση του Περικλέους, ο οποίος κατά την διάρκεια της ειρήνης φύλαξε με ασφάλεια την πόλη και την καθοδήγησε με σύνεση. Απευθυνόμενος στον φιλόσοφο ο Αίλιος τονίζει: *τοῦτο δ' ἐστὶν ἐναντίον τοῦ βιαίως καὶ πλεονεκτικῶς, ὃν σὺ κατηγορεῖς* (38). Το επίρρημα *βιαίως* είναι επινόηση του Αριστείδη, ούτως ώστε να διογκωθεί η πλατωνική μομφή. Στην πραγματικότητα το τέκνο του Αρίστωνος δεν κακολογεί τον Περικλή για επιτέλεση πράξεων βιαιότητας. Το αντίθετο συμβαίνει, αφού τον κατηγορεί, επειδή, κατά την γνώμη του, ο Περικλής δεν μπόρεσε να επιβληθεί στον λαό και να χρησιμοποιήσει ακόμα και τον πειθαναγκασμό, όποτε ήταν απαραίτητο. Αν η θέση μου αυτή δεν ερμηνεύει σωστά τον Αίλιο, τότε μάλλον ο συγγραφέας αναφέρεται εμμέσως σε κάτι διαφορετικό, δηλαδή στην αρνητική άποψη του Πλάτωνος για την ιμπεριαλιστική συμπεριφορά της Αθήνας επί Περικλέους, ο οποίος έδωσε έμφαση σε λιμάνια και λαμπρά κτίσματα και όχι στην καλλιέργεια της αρετής στις ψυχές των συμπολιτών του.

Το εξαγόμενο συμπέρασμα, κατά τον Αριστείδη, είναι ότι ο Περικλής ήταν με την θέλησή του δίκαιος. Ταυτόχρονα, υπήρξε γενναίος, έξυπνος και σεμνός κατέχοντας την μοναδική ικανότητα να προβλέπει μελλοντικές καταστάσεις και να διαχειρίζεται σωστά το παρόν. Άρα, ο Πλάτων σφάλλει, διότι ο φημισμένος πολιτικός δεν υπήρξε σε καμία περίπτωση κόλαξ του πλήθους.

---

¹⁴¹ Για την σχέση Περικλή και Αναξαγόρα βλ. Πλουτ. *Περικλ.* 4.4-6.4 και 8.1-2. Για τον κύκλο του Περικλέους γενικότερα βλ. Azoulay (2015) 158-163.

¹⁴² Βλ. Πλάτ. *Γοργ.* 519a.

Από την παράγραφο 42 κ.ε. ο Αίλιος αναλαμβάνει να ανατρέψει την κυρία πλατωνική μομφή κατά του Περικλέους, που διαβάζουμε στο 515e του *Γοργία*.¹⁴³ Η πρώτη κατηγορία που θα επιχειρήσει να ανασκευάσει ο συγγραφέας είναι αυτή που σχετίζεται με το επίθετο *λάλους*, πως τάχα, δηλαδή, ο Περικλής κατέστησε τους Αθηναίους φλύαρους. Η πρώτη θέση είναι η εξής: απόδειξη για το ψευδές περιεχόμενο της επίκρισης είναι ότι κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του Περικλέους δεν είχε διατυπωθεί αυτή η συκοφαντία· η αντίληψη αυτή εξεφράσθη αργότερα, όταν οι Αθηναίοι άρχισαν να νοσταλγούν τον γνωστό πολιτικό άνδρα και να τον συγκρίνουν με τους πολύ κατώτερους ηγέτες, που τον διαδέχτηκαν¹⁴⁴ και οι οποίοι, πράγματι, περισσότερο φλύαροι ήταν παρά έξυπνοι. Άρα, καταλήγει ο Αριστείδης, η ορθή διοίκησή του αποδεικνύεται από τις μετέπειτα κατηγορίες εις βάρος των διαδόχων του. Το επιχείρημα, μέχρι στιγμής, είναι, μεν, ορθό βάσει των πηγών που έχουμε στην διάθεσή μας, αλλά δεν κατορθώνει να αντικρούσει την κατηγορία του φιλοσόφου. Ο Πλάτων αναφέρεται σε συγκεκριμένο πολιτικό μέτρο, δηλαδή την μισθοφορά, που άνοιξε τον δρόμο της αχαλίνωτης ελευθερίας και της συνακόλουθης διαφθοράς που εμφανίστηκε στους κόλπους της πολιτείας. Ας περιμένουμε, όμως, να δούμε πώς συνεχίζει ο Αίλιος. Στην παράγραφο 44 ο συγγραφέας εμφανώς επηρεασμένος από παρόμοιες πλατωνικές αναλογίες παρουσιάζει τον Περικλή σαν ένα γιατρό: μόλις ο ειδήμων απεβίωσε, τα πράγματα ξέφυγαν και οι Αθηναίοι έχασαν τον έλεγχο. Για να εξηγήσει καλύτερα το σκεπτικό του, πραγματοποιεί μια αναλογία με την Διοτίμα: η τελευταία, λοιπόν, κατάφερε να καθυστερήσει για 10 χρόνια τον λοιμό και κανείς δεν την κατηγορεί.¹⁴⁵ Όταν την μνημονεύουν, την εμφανίζουν ως τον λόγο για τον οποίο το γεγονός δεν συνέβη πρωτύτερα και δεν την κατηγορούν επειδή κάποια στιγμή, εν τέλει, συνέβη. Τα ίδια πρέπει να ισχύουν και για τον υιό του Ξανθίπου, ο οποίος, τουλάχιστον, καθυστέρησε την εκδήλωση της ασθένειας. Ο Αίλιος, βεβαίως, δεν κατανοεί ότι αυτό

¹⁴³ *ἀλλὰ τότε μοι εἶπε ἐπὶ τούτῳ, εἰ λέγονται Ἀθηναῖοι διὰ Περικλέα βελτίους γεγονέναι, ἢ πᾶν τούναντίον διαφθαρήναι ὑπ' ἐκείνου. ταῦτι γὰρ ἔγωγε ἀκούω, Περικλέα πεποιηκέναι Ἀθηναίους ἀργούς καὶ δειλοὺς καὶ λάλους καὶ φιλαργύρους, εἰς μισθοφορίαν πρῶτον καταστήσαντα.*

¹⁴⁴ Την ίδια εικόνα σχηματίζουμε και από την ανάγνωση αυτών που επισημαίνει ο Πλούταρχος (*Περικλ.* 39.4-5): *τοῦ δὲ Περικλέους ταχεῖαν αἴσθησιν καὶ σαφῆ πόθον Ἀθηναίοις ἐνεργάζετο τὰ πράγματα. καὶ γὰρ οἱ ζῶντος βαρυνόμενοι τὴν δύναμιν ὡς ἀμαυροῦσαν αὐτούς, εὐθὺς ἐκ ποδῶν γενομένου πειρώμενοι ῥητόρων καὶ δημαγωγῶν ἐτέρων ἀνωμολογοῦντο μετριώτερον ἐν ὄγκῳ καὶ σεμνότερον ἐν πράττειν μὴ φθῆναι τρόπον· ἢ δ' ἐπίφθονος ἰσχὺς ἐκείνη, μοναρχία λεγομένη καὶ τυραννίς πρότερον, ἐφάνη τότε σωτήριον ἔρμα τῆς πολιτείας γενομένη· τοσαύτη φθορὰ καὶ πλῆθος ἐπέκειτο κακίας τοῖς πράγμασιν, ἦν ἐκεῖνος ἀσθενὴ καὶ ταπεινὴν ποιῶν ἀπέκρυπτε καὶ κατεκόλυεν ἀνήκεστον ἐν ἐξουσίᾳ γενέσθαι.*

¹⁴⁵ Βλ. σχετικά Πλάτ. *Συμπ.* 201d: *καὶ Ἀθηναίους ποτὲ θυσασμένοις πρὸ τοῦ λοιμοῦ δέκα ἔτη ἀναβολὴν ἐποίησε τῆς νόσου.*

ακριβώς είναι που ο μέμφεται ο Πλάτων· ο φιλοσοφικός του ιδεαλισμός δεν ενδιαφέρεται για το μικρότερο κακό, αλλά για το μεγαλύτερο καλό. Ο Περικλής, δηλαδή, δεν είχε καθήκον να ανακουφίσει τα συμπτώματα, αλλά να τα γιατρέψει πλήρως. Γι' αυτό και δεν φταίει ο Αλκιβιάδης, αλλά οι τέσσερις, οι οποίοι είναι υπαίτιοι για την αρχική εμφάνιση της ασθένειας.

Επεκτείνοντας τις παραπάνω θέσεις του ο Αίλιος, στην συνέχεια, αναρωτιέται πώς δύναται ο Πλάτων να επαινεί την Διοτίμα και την Ασπασία και να κατηγορεί τόσο άσχημα έναν φημισμένο πολιτικό λες και πρόκειται για κάποιον μάγιστρα ή δούλο. Ο συγγραφέας, φυσικά, παρουσιάζει σε αυτό το σημείο άστοχα επιχειρήματα, καθώς το περιστατικό με την Διοτίμα καμία σχέση δεν έχει με τον πολιτικό στίβο, ενώ ο Πλάτων δεν εγκωμιάζει την Ασπασία, αλλά την παρωδεί.¹⁴⁶ Είτε ο Αίλιος δεν κατανόησε σωστά τις πλατωνικές προθέσεις, είτε σκόπιμα επιλέγει να ερμηνεύσει τον φιλόσοφο καθαρά κυριολεκτικά, για να εξυπηρετηθεί η επιχειρηματολογία του (θα δούμε πως το ίδιο θα πράξει και παρακάτω).

Από την παράγραφο 46 έως και την 48 ο Αριστείδης επανέρχεται στην κατηγορία της φλυαρίας με την προσθήκη ενός νέου επιχειρήματος: ο Περικλής δεν διέφθειρε τους Αθηναίους, διότι η ποιότητα της ζωής του δεν διέφερε από την ποιότητα των λόγων του. Δίδαξε, δηλαδή, τους συμπολίτες του κάνοντας πάντοτε λόγο για πράγματα που άξιζε να εγκωμιαστούν και συνηθίζοντάς τους να κρίνουν σωστά και όχι σύμφωνα με την πρώτη εντύπωση. Συνεπώς, λέγει ο συγγραφέας, καταλήγουμε σε ένα από τα παρακάτω τρία συμπεράσματα: (1) είτε δεν είναι άσχημο και επαίσχυντο να είναι κάποιος φλύαρος, είτε (2) ο Περικλής δεν τους κατέστησε φλύαρους, εφ' όσον ήταν ικανός αγορητής, είτε, τέλος, (3) ο πολιτικός άνδρας δεν ήταν καλός ομιλητής ή καλύτερος από τους άλλους. Είναι, επομένως, αναγκαίο να αποδειχθεί ότι ο Περικλής ήταν, πράγματι, ικανός ομιλητής και ανώτερος από τους υπόλοιπους.

Στις παραγράφους 49 – 54 εντοπίζεται το πρώτο σκέλος της παραπάνω συζήτησης. Ο Αίλιος θα στηριχτεί αυτήν την φορά στην κωμωδία διατυπώνοντας το εξής επιχειρήμα: οι κωμικοί ποιητές τις περισσότερες φορές επικρίνουν σφοδρά τους πολιτικούς, οπότε, αν διαπιστωθεί ότι θαυμάζουν τον Περικλή, τούτο σημαίνει ότι η μαρτυρία τους είναι αξιόπιστη και αντικειμενική. Ενδιαφέρον εδώ προκαλεί ότι ο συγγραφέας έχει τροποποιήσει, κατά κάποιον τρόπο, την πλατωνική κατηγορία, αφού

---

¹⁴⁶ Προφανώς, ο συγγραφέας κάνει μνεία στα εδάφια 235e και 249d-e του πλατωνικού *Μενέξενου*.

ο φιλόσοφος υποστήριξε ότι οι Αθηναίοι έγιναν *λάλοι* εξαιτίας δημαγωγικών μέτρων του Περικλέους χωρίς να κάνει μνεία στο ρητορικό του χάρισμα. Ο Αριστείδης, όμως, πραγματοποιεί μια σκόπιμη επιχειρηματολογική στροφή, καθώς φρονεί πως, αν αποδείξει ότι ο Περικλής δεν ήταν πολυλογάς, τότε αυτό θα μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι δεν είναι δυνατόν να έκανε τους συμπολίτες του φλύαρους. Οι συγγραφείς που επιστρατεύονται είναι κατά σειρά παράθεσης ο Κρατίνος,¹⁴⁷ ο Αριστοφάνης¹⁴⁸ και ο Εύπολις (δύο αποσπάσματα).¹⁴⁹ Ο πρώτος τον ανακηρύσσει ως τον καλύτερο Έλληνα ρήτορα εξυμνώντας το λεκτικό του ύφος, ο δεύτερος τον επαινεί επίσης, αν και υποκρύπτεται ειρωνεία, την οποία, όμως, ο Αίλιος θα χρησιμοποιήσει υπέρ του Περικλή, όπως τονίζει χαρακτηριστικά (51). Ο Εύπολις, τέλος, αποτελεί παράδειγμα παροχής ξεκάθαρων αποδείξεων υπέρ της ρητορικής δεινότητας του πολιτικού ανδρός. Ως εκ τούτου, επισημαίνει ο συγγραφέας, ο Περικλής πώς γίνεται να κατηγορείται για φλυαρία όντας ένας άνθρωπος με σπάνιο λεκτικό χάρισμα και πειθώ στα χείλη του; Πώς ο Πλάτων ψέγει έναν άνθρωπο που καμία σχέση δεν είχε με την πολυλογία και συνήθισε τους συμπολίτες του να απέχουν από τέτοιες πρακτικές, όταν αυτός εξυμνείται από την κωμωδία, ήτοι από ανθρώπους που τις περισσότερες φορές χλευάζουν ηγέτες που δεν έχουν καμία ιδέα από ρητορική; Διότι η πολυλογία σχετίζεται με την άσκοπη φλυαρία, ενώ οι ευφυείς λόγοι ωθούν προς το σωστό την κατάλληλη στιγμή και εξηγούν τα δέοντα, τα απαραίτητα για κάθε περίπτωση. Εκπρόσωπος της τελευταίας κατηγορίας αγορεύσεων υπήρξε ο Περικλής, σύμφωνα με τον Αριστείδη. Ο συγγραφέας, βεβαίως, σκοπίμως παραβλέπει το βαθύτερο περιεχόμενο των κωμικών αυτών αποσπασμάτων, αφού στην ουσία περιγράφουν την εκπληκτική λεκτική επιρροή του Περικλή στους συμπολίτες του. Στην πραγματικότητα, ήταν σχεδόν αδύνατον ο λαός της Αθήνας να αντισταθεί στα λεκτικά κελεύσματα του Περικλέους.¹⁵⁰ Οι εκφράσεις που

¹⁴⁷ Γίνεται αναφορά στο αποσπ. 293 Κ. του Κρατίνου: *σὺ δ' ὦ μεγίστη γλῶττα τῶν Ἑλληνίδων.*

¹⁴⁸ Παράθεση του στίχου 531 από τους *Αχαρνές*: *ἤστραπ' ἔβρόντα ξυνεκύκα τὴν Ἑλλάδα.*

¹⁴⁹ Αποσπ. 94 Κ.: Α. *Κράτιστος οὗτος ἐγένετ' ἀνθρώπων λέγειν/ ὅποτε παρέλθοι <δ'>, ὥσπερ ἀγαθοὶ δρομῆς/ ἐκ δέκα ποδῶν ἤρει λέγων τοὺς ῥήτορας./ Β. ταχὺν λέγεις μὲν, πρὸς δὲ γ' αὐτοῦ τῷ τάχει/ πειθῶ τις ἐπεκάθητο τοῖσι χεῖλεσιν./ οὕτως ἐκίλει, καὶ μόνος τῶν ῥητόρων/ τὸ κέντρον ἐγκατέλειπε τοῖς ἀκροωμένοις.* Παραστατική η περιγραφή, αφού ο Περικλής μαγεύει ξεπερνώντας κατά πολύ τους υπόλοιπους αγορητές και είναι ο μόνος που αφήνει το «κεντρί» του στους ακροατές, οι οποίοι εκστασιάζονται, μόλις τον ακούν να ομιλεῖ. Το δεύτερο αποσπ. είναι το 96 Κ.: Α. *ῥήτωρ γὰρ ἐστὶ νῦν τις, ὃν γ' ἐστὶν λέγειν;/ Β. ὁ Βουζύγης ἄριστος ἀλιτήριος.* Για τον σχολιασμό αυτού βλ. Behr (1986) 461: «The politician and general Demosthenes is meant, who was executed in Syracuse in 413 B.C.». Ο Azoulay (2015) 36 υιοθετεί την γνώμη ενός αρχαίου σχολιαστή, σύμφωνα με τον οποίον το εδάφιο αναφέρεται σε κάποιον Δημόστρατο, επιφανή ρήτορα τον καιρό του πελοποννησιακού πολέμου.

¹⁵⁰ Ο Πλούταρχος μάς διασώζει ένα πολύ χαρακτηριστικό περιστατικό της προφορικής παράδοσης (*Περικλ.* 8.3-4) σύμφωνα με το οποίο όταν ο Αρχίδαμος ρώτησε τον Θουκυδίδη του Μελησία ποιος

χρησιμοποιούνται (για παράδειγμα, το *ἐκήλει* ή τὸ *κέντρον*) αποδίδονταν συχνά και σε σοφιστές, όπως ο Πρωταγόρας.¹⁵¹ Ο Αίλιος τις εκλαμβάνει στην κυριολεξία, όπως έπραξε νωρίτερα και με πλατωνικά εδάφια, για να εξυπηρετηθεί η επιχειρηματολογία του.

Ο συγγραφέας, στην συνέχεια, προσθέτει περαιτέρω επιχειρήματα για την στήριξη της άποψης ότι ο Περικλής ήταν ένας μοναδικός και χαρισματικός ομιλητής. Στις παραγράφους 55 – 56 γίνεται μνεία, για άλλη μία φορά, στον Θουκυδίδη, ο οποίος υμνεί απερίφραστα τον Αντιφώντα.¹⁵² Το σκεπτικό του Αιλίου είναι το εξής: αφού ο Θουκυδίδης, ευνοϊκά διακείμενος προς τον Αντιφώντα και, ενδεχομένως, υπερήφανος για τα κατορθώματά του επαινεί τον Περικλή, σημαίνει ότι οφείλουμε να δώσουμε βάση στις μαρτυρίες του. Ο συγγραφέας εννοεί ότι ο ιστοριογράφος εκφράζεται αντικειμενικά, αφού τοποθετεί τον υιό του Ξανθίππου υψηλότερα από κάποιον που, ίσως, συμπαθεί περισσότερο λόγω του ολιγαρχικών του φρονημάτων. Η θέση αυτή είναι εύστοχη, ωστόσο ο Θουκυδίδης εγκωμίασε τον Περικλή ακριβώς επειδή, κατά την γνώμη του, κυβέρνησε αριστοκρατικά χωρίς να παρασύρεται από την ηδυσπάθεια του λαού. Η αλήθεια, λοιπόν, είναι ότι στα 8 βιβλία του Θουκυδίδη δεν υπάρχει άνδρας που να επαινείται με τόσο διθυραμβικό τρόπο όσο ο Περικλής. Τυπικά, βεβαίως, ανήκε στους δημοκρατικούς και, μάλλον, αυτήν την αντιδιαστολή επιχειρεί εδώ ο Αριστείδης· αφού, συνεπώς, ο υιός του Ολόρου τοποθετεί υψηλότερα στην ρητορική ιεραρχία έναν δημοκρατικό παρά έναν ολιγαρχικό, σημαίνει πως η κρίση του είναι ορθολογική· τούτο μας λέγει εμμέσως ο συγγραφέας. Άρα, αναντίλεκτα ο Περικλής ήταν ο σπουδαιότερος ρήτωρ. Εξάλλου, ο ίδιος ο Πλάτων τοποθετεί την Ασπασία υψηλότερα από τον Αντιφώντα, συμπληρώνει ο Αριστείδης.¹⁵³

παλεύει καλύτερα, εκείνος ή ο Περικλής, αυτός απεκρίθη ότι ο υιός της Αγαρίστης, ακόμα και αν πέσει κάτω, καταφέρνει να πείσει το κοινό ότι δεν έχασε και κάνει τον λαό να αλλάξει γνώμη: *διαμνημονεύεται δέ τις και Θουκυδίδου τοῦ Μελησίου λόγος εἰς τὴν δεινότητα τοῦ Περικλέους μετὰ παιδιᾶς εἰρημένως. ἦν μὲν γὰρ ὁ Θουκυδίδης τῶν καλῶν καὶ ἀγαθῶν ἀνδρῶν, καὶ πλεῖστον ἀντεπολιτεύσατο τῷ Περικλεῖ χρόνον· Ἀρχιδάμου δὲ τοῦ Λακεδαιμονίων βασιλέως πνυθανομένου πότερον αὐτὸς ἢ Περικλῆς παλαιὴ βέλτιον, “ὅταν,” εἶπεν, “ἐγὼ καταβάλω παλαιῶν, ἐκεῖνος ἀντιλέγων ὡς οὐ πέπτωκε, νικᾷ καὶ μεταπειθεὶ τοὺς ὄρωντας.”* Για τον σχολιασμό του αποσπάσματος βλ. Stadter (1989) 105.

¹⁵¹ Πβ. Πλάτ. *Πρωταγ.* 315b, όπου τονίζεται ότι ο διάσημος σοφιστής μαγεύει με τον λόγο του σαν τον Ορφέα, δηλαδή «κοιμίζει» τις ψυχές των ακροατών σαν να επρόκειτο για κάποιο σαγηνευτικό τραγούδι: *κηλῶν τῆ φωνῇ ὥσπερ Ὀρφεύς.*

¹⁵² Βλ. Θουκ. 8.68.1-2.

¹⁵³ Εδώ, βεβαίως, γίνεται λόγος για τον *Μενέξενο* (236a). Για την κριτική του επιχειρήματος βλ. Behr (1986) 461-462: «The argument is: Thucydides, the student of Antiphon, praises Pericles, the student of Aspasia. Furthermore Plato himself says that Aspasia was a better speaker than Antiphon». Ο Αίλιος, βεβαίως, δεν εξετάζει εξονυχιστικά τις πλατωνικές αυτές ρήσεις, ούτε ελέγχει την ειλικρίνεια

Έπειτα, επιστρατεύεται η χρήση των ιδίων των πλατωνικών έργων, προκειμένου να αναιρεθεί ο φιλόσοφος. Ο Αίλιος μάς υπενθυμίζει δύο χωρία, ένα από τον *Μενέξενο*¹⁵⁴ και ένα από τον *Φαῖδρο*,¹⁵⁵ στα οποία ο Περικλής εγκωμιάζεται. Πρόκειται, φυσικά, για εδάφια, που αναλύσαμε διεξοδικά στο προηγούμενο μέρος της εργασίας μας. Στην πρώτη περίπτωση ο συγγραφέας αδυνατεί να εντοπίσει και να ερμηνεύσει ορθά την πλατωνική ειρωνεία, ενώ στην δεύτερη η εκτίμησή του είναι σωστή, καθώς ο Πλάτων επαινεί ειλικρινώς τον Περικλή, όπως αποδείξαμε παραπάνω. Δεν πρόκειται, όμως, για αντίφαση σε σχέση με τον *Γοργία*, αλλά για γνήσια φιλοσοφική αναθεώρηση. Συνεπώς, κατά την δική μας γνώμη, εδώ τα επιχειρήματα του εξέχοντα εκπροσώπου της δεύτερης σοφιστικής στρέφονται εναντίον του. Ο Αριστείδης, πάντως, συμπεραίνει τα εξής: πώς ο Περικλής θεωρείται από τον φιλόσοφο εκπρόσωπος της φλυαρίας; Είναι αδύνατον να έκανε χειρότερο τον λαό σε αυτό που κατείχε άριστα. Διότι, όπως ένας ηθικός άνθρωπος είναι απίθανο να διαφθείρει αυτούς που τον συναναστρέφονται, έτσι και ο Περικλής εκφωνώντας λόγους με κάλλος, απaráμιλλη συμμετρία και χωρίς επαίσχυντα νοήματα, δεν έθισε τους Αθηναίους στην φλυαρία και την ανοησία (63).

Από την παράγραφο 64 κ.ε. προστίθεται επιπλέον επιχειρηματολογία για την ανάδειξη του ρητορικού ταλέντου του Περικλή, ο οποίος λόγω του χαρίσματός του αυτού αποκλείεται να κατέστησε τους Αθηναίους *λάλους*. Αν, λοιπόν, κάποιος έχει οργανώσει την ζωή του τόσο καλά όσο οργανώνει τους λόγους του και δεν ομιλεί θεωρητικά για την καλοσύνη, αλλά την εφαρμόζει εμπράκτως, ήτοι επιδιώκει την υλοποίηση αυτού του σκοπού, τότε πώς αυτός ο άνθρωπος συνηθίζει τους υπόλοιπους στην φλυαρία; Επεκτείνοντας την σκέψη του ο Αριστείδης φρονεί πως δύο πράγματα θα μπορούσαν να συμβούν σε αυτούς που έζησαν την περίοδο του Περικλή: (1) είτε θα προσπαθούσαν να μιμηθούν την ρητορική του δύναμη με αποτέλεσμα ο λόγος τους να αποκτήσει θετικά στοιχεία και, συνάμα, να απέχουν οι ίδιοι από κάθε παρανομία,¹⁵⁶ (2) είτε θα σιωπούσαν γνωρίζοντας ότι το να είσαι «ρήτορας» σημαίνει να είσαι σαν τον Περικλή, κάτι που θα ομολογούσαν πως είναι

τους και αν υποκρύπτεται σκωπτική στόχευση: απλώς τις αντιμετωπίζει κυριολεκτικά, για να ευνοηθεί η υποστηρικτική του γραμμή υπέρ του Περικλέους.

¹⁵⁴ Βλ. Πλάτ. *Μενεξ.* 235e.

¹⁵⁵ Βλ. Πλάτ. *Φαῖδρ.* 269e-270a.

¹⁵⁶ Εφ' όσον, δηλαδή, ο Περικλής εφάρμοζε εμπράκτως αυτό που διακήρυττε στους λόγους του, δηλαδή την δικαιοσύνη, και εφ' όσον οι συμπολίτες του τον μιμούνταν, τότε θα γίνονταν παρόμοιοι με εκείνον τόσο στις λεκτικές δεξιότητες όσο και στον τρόπο ζωής, δηλαδή θα ακολουθούσαν το ενάρετο παράδειγμά του. Αυτό, εν ολίγοις, εννοεί εδώ ο Αίλιος.

αδύνατον λόγω της ανωτερότητας του υιού της Αγαρίστης. Συνεπώς, σε καμία από τις δύο περιπτώσεις οι Αθηναίοι δεν θα γίνονταν φλύαροι.

Πέρα από τα παραπάνω, όμως, ο συγγραφέας πιστεύει πως ορισμένα παραδείγματα συγγραφικών δημιουργών ή ηρώων θα συντείνουν στην επίρρωση της άποψής του. Για παράδειγμα, ο Αισχύλος και ο Σοφοκλής δεν κατηγορήθηκαν ποτέ ότι έκαναν τους συμπολίτες τους φλύαρους, μομφή που, βεβαίως, επιρρίφθηκε στον Ευριπίδη. Ο λόγος, σύμφωνα με τον Αριστείδη, είναι ότι οι δύο πρώτοι παρουσίασαν χαρακτήρες ανώτερους από τους απλούς πολίτες. Τι σημαίνει, όμως, αυτό; Ο συγγραφέας υπαινίσσεται ότι ο Αισχύλος και ο Σοφοκλής δίδαξαν με το υψηλό και κλασικό τους ύφος, ενώ ο Ευριπίδης δεν το κατόρθωσε αυτό, καθώς προσέφερε ένα πιο καθημερινό θέατρο αφαιρώντας κάτι από το βάρος της τραγωδίας.¹⁵⁷ Ο Περικλής, κατά συνέπεια, ομοιάζει με τους δύο πρώτους, σύμφωνα με όσα έχουν υποστηριχθεί μέχρι τώρα. Το συμπέρασμα είναι ότι ο Περικλής δεν κατέστησε τους Αθηναίους φλύαρους αλλά κόσμιους, αφού οι πολιτικές του ομιλίες καθοδηγούνταν από τον νου του και ήταν όλες υψηλού κύρους. Τους εμπόδισε, λοιπόν, όσο μπορούσε, να γίνουν *λάλοι*. Επιπροσθέτως, ούτε ο Οδυσσέας ή ο Νέστωρ κατηγορούνται ότι διέφθειραν το στρατόπεδο των Αχαιών, αλλά ο Θερσίτης.¹⁵⁸ Ο Πλάτων, όμως, σύμφωνα με τον Αίλιο, δρα αντιφατικά: είναι σαν κάποιος άνθρωπος της εποχής εκείνης να έψεγε τον Οδυσσέα ότι προκαλούσε θόρυβο στο στράτευμα, την στιγμή που ο ίδιος απέτρεπε την δημιουργία ταραχής. Είναι, επίσης, σαν ο Ηρακλής να κατέστησε τους ανθρώπους *αυθάδεις* και *θρασεῖς*, επειδή χρησιμοποιούσε ρόπαλο και τόξο, ενώ στην πραγματικότητα παρακινούσε τους συμπολίτες του να υπακούουν στους νόμους, να χρησιμοποιούν τον εξοπλισμό αυτόν πάντοτε για καλό σκοπό και να μιμούνται το καλό παράδειγμά του (68).

Οι παράγραφοι 69 – 73 εμπεριέχουν τα τελευταία επιχειρήματα, τα οποία, σύμφωνα με τον συγγραφέα, αποδεικνύουν την ρητορική αξία του Περικλέους και, συνακόλουθα, επιβεβαιώνουν την θέση ότι δεν έκανε φλύαρους τους συμπολίτες του.

---

¹⁵⁷ Ο Αριστείδης στο σημείο τούτο μάλλον έχει κατά νου τους *Βατράχους* του Αριστοφάνη και τον σχετικό ποιητικό αγώνα ανάμεσα στον Αισχύλο και τον Ευριπίδη. Βλ. σχετικά Αναστασόπουλος (2017) 74-75: «Ο Ευριπίδης, σε γενικές γραμμές, ισχυρίζεται πως έβαλε σε δίαιτα την τραγωδία, την ελάφρυνε από το βάρος της (και αυτός ο ισχυρισμός σχετίζεται με την ήττα του στο αγώνισμα της ζυγαριάς, που θα εξετάσουμε παρακάτω) και την έκανε προσιτή και καθημερινή. Στους στίχους 971-979 διατείνεται πως καινοτόμησε στο στοιχείο του ορθολογισμού και έκανε τους πολίτες καλύτερους στην διοίκηση των ατομικών τους υποθέσεων. Οι ρηξικέλευθες σοφιστικές δηλώσεις, όμως, κάνουν τους πολίτες νωθρούς, αμφισβητίες των πάντων και αυτό με την σειρά του οδηγεί σε απρεπή συμπεριφορά προς τους γηραιότερους, κάτι που, σίγουρα, απεχθάνεται ο Αισχύλος».

¹⁵⁸ Βλ. *Τλ.* Β 213-214: *ὄς ἔπεα φρεσὶν ἦσιν ἄκοσμά τε πολλὰ τε ἤδη/ μάψ, ἀτὰρ οὐ κατὰ κόσμον, ἐριζέμεναι βασιλεῦσιν.*

Ο υιός, λοιπόν, του Ξανθίππου στηριζόμενος στην ευφράδειά του ήταν σε θέση να κάνει τον λαό να σιωπά είτε εκούσια είτε ακούσια. Ακόμα και οι ρήτορες παρέμεναν σιωπηλοί στο άκουσμά του, γι' αυτό και μπορεί να ειπωθεί ότι ήταν εκείνος που αν όχι σαν τον Ηρακλή, αλλά τουλάχιστον σαν τον Ιόλαο, «έκαιγε τα κεφάλια των περισσοτέρων».¹⁵⁹ Συνεπώς, πώς ο Περικλής κατέστησε τους Αθηναίους *λάλους*; Είναι σαν να κατηγορεί κάποιος έναν δάσκαλο, επειδή εξηγεί τα πάντα στους μαθητές του. Πράγματι, ο ίδιος ο Περικλής κάποιες φορές δεν επέτρεπε καν στους συμπολίτες του να ομιλούν, αλλά τούτο ήταν μέρος μιας ρητορικής στρατηγικής, προκειμένου να τους κρατήσει ήσυχους, μας λέγει ο Αριστείδης (70). Άλλωστε, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι και ο Σωκράτης έκανε τους Αθηναίους *λάλους* και *φιλονίκους*, επειδή ο ίδιος, περισσότερο από κάθε άλλον, τριγυρνούσε και συνομιλούσε με ντόπιους και ξένους. Το να συνηθίζει, όμως, κάποιος να ακούει τα χρήσιμα δεν έχει καμία σχέση με την φλυαρία. Είναι εμφανές ότι ο Αίλιος σκοπίμως δεν κατακρίνει τον Σωκράτη, για να σχηματιστεί η εντύπωση ότι δεν εναντιώνεται σε ανθρώπους που ευνοούν τον διάλογο. Νομίζω, όμως, πως εδώ συμβαίνει και κάτι άλλο: ο Αίλιος, δηλαδή, θεωρεί πως έτσι διατηρεί την στιβαρότητα της επιχειρηματολογίας του και δεικνύει ηθική ανωτερότητα σε σχέση με τον Πλάτωνα, που εκτοξεύει σφοδρές μομφές.

Το επιχείρημα που ακολουθεί εν συνεχεία (71) είναι καθαρά ρητορικό: αν ορισμένα άτομα ακούγοντας τον Σωκράτη και τον Περικλή παρερμήνευσαν τα νοήματα των λόγων τους και δεν τους μιμήθηκαν σωστά εξαιτίας της δίψας τους για δύναμη, τότε δεν ευθύνονται οι δύο φημισμένοι άνδρες. Ο συγγραφέας συνεχίζει να εντάσσει τον Σωκράτη στην ίδια κατηγορία με τον Περικλή, για να στρέψει τις θέσεις του Πλάτωνος εναντίον του εαυτού του. Το σκεπτικό του, όμως, αντλείται από τον πλατωνικό *Γοργία* και συγκεκριμένα από το εδάφιο, στο οποίο ο ομώνυμος ομιλητής λέγει στον Σωκράτη ότι δεν πρέπει να κατηγορούμε τον ρήτορα, αν οι μαθητές του εκμεταλλεύτηκαν λανθασμένα την γνώση που τους εδόθη. Αν ο μαθητής αδικεί, τότε πρέπει να εξορίζεται από την πόλη ή ακόμα και να θανατώνεται· ο δάσκαλος – ρήτωρ

---

¹⁵⁹ Γίνεται λόγος για το αποσπ. 186 K. του Πλάτωνος του κωμικού, το οποίο αναφέρεται στον Ηρακλή, ο οποίος με την βοήθεια του Ιολάου, έκαιγε τα κεφάλια της Λερναίας Ύδρας. Μεταφορικός, προφανώς, ο παραλληλισμός, για να καταστεί εμφανής η σαγηνευτική δύναμη των αγορεύσεων του ευπροσήγορου Περικλή.

δεν ισχυρίστηκε ποτέ ότι η τέχνη του λόγου πρέπει να χρησιμοποιείται για αθέμιτους σκοπούς, άρα δεν έχει μερτικό ευθύνης σε ανάλογες βίαιες συμπεριφορές.¹⁶⁰

Έπειτα, σε σύνδεση με τα προρρηθέντα, ο συγγραφέας αναφέρει ότι ο Περικλής τοίνυν κάλλιστον νόμον περί δημηγοριῶν ἔθηκεν, μηδαμοῦ τῆς σεμνότητος ὑφίεσθαι (71). Εδώ, βεβαίως, δεν εννοείται ότι ο υιός του Ξανθίππου πρότεινε κάποιο επίσημο ψήφισμα, αλλά ότι, απλώς, μέσω του παραδείγματός του προέτρεπε τους Αθηναίους να μην εγκαταλείπουν ποτέ την σοβαρότητα και την αξιοπρέπεια. Άλλωστε, οι πηγές μάς λένουν ότι οι λόγοι του ήταν γεμάτοι υψηλοφροσύνη,¹⁶¹ ενώ ο ίδιος πάντοτε πρόσεχε μήπως διατυπώσει κάτι άστοχο, άπρεπο ή άσχετο με την περίπτωση.¹⁶² Ως εκ τούτου, πώς είναι δυνατόν να ψέγεται για την παραμέληση των πρακτικών αυτών; Άλλωστε, οφείλουμε να μην λησμονούμε, επισημαίνει ο Αίλιος, ότι οι πράξεις του Πλάτωνος δεν είναι τίποτα παραπάνω από λόγια. Πρόκειται εδώ για γνωστή μομφή από την πλευρά της ρητορικής εναντίον της φιλοσοφίας, αφού οι ρητοροδιδάσκαλοι μετέδιδαν στην νεολαία τόσο θεωρητικές όσο και πρακτικές γνώσεις.¹⁶³

Εν συνεχεία, ο συγγραφέας αναλαμβάνει να αντικρούσει την κατηγορία περί νωθρότητας, το ότι, δηλαδή, ο Περικλής κατέστησε τους Αθηναίους *ἀργούς* (74). Τα επιχειρήματά του αφορούν κυρίως ορισμένες πολεμικές δραστηριότητες της Αθήνας κάτω από την ηγεσία του πολιτικού ανδρός. Ο Περικλής δεν ήταν εκείνος ο οποίος δεν επέτρεπε ποτέ στους συμπολίτες του να εφησυχάζουν; Δεν έπλευσε εναντίον της Σάμου και απεδείχθη ο σπουδαιότερος εκ των δέκα στρατηγών; Δεν έστειλε, παράλληλα, πλοία προς την Καρία;¹⁶⁴ Τούτο, κατά τον Αριστείδη, αποδεικνύει ότι ο

¹⁶⁰ Βλ. Πλάτ. *Γοργ.* 457b-c: *ἐὰν δὲ οἶμαι ῥητορικὸς γενόμενός τις κᾶτα ταύτη τῇ δυνάμει καὶ τῇ τέχνῃ ἀδικῆ, οὐ τὸν διδάξαντα δεῖ μισεῖν τε καὶ ἐκβάλλειν ἐκ τῶν πόλεων. ἐκεῖνος μὲν γὰρ ἐπὶ δικαίου χρεῖα παρέδωκεν, ὁ δ' ἐναντίως χρεῖται. τὸν οὖν οὐκ ὀρθῶς χρώμενον μισεῖν δίκαιον καὶ ἐκβάλλειν καὶ ἀποκτεινύναι ἀλλ' οὐ τὸν διδάξαντα.*

¹⁶¹ Βλ. Πλουτ. *Περικλ.* 8.1: *τῇ μέντοι περὶ τὸν βίον κατασκευῇ καὶ τῷ μεγέθει τοῦ φρονήματος ἀρμόζοντα λόγον, ὥσπερ ὄργανον, ἐξαρτούμενος παρενέτεινε πολλαχοῦ τὸν Ἀναξαγόραν, οἷον βαφῆν τῇ ῥητορικῇ τὴν φυσιολογίαν ὑποχεόμενος. τὸ γὰρ "ὑψηλόδουν τοῦτο καὶ πάντῃ τελεσιουργόν," ὡς ὁ θεῖος Πλάτων φησί, "πρὸς τῷ εὐφυῆς εἶναι κτησάμενος" ἐκ φυσιολογίας, καὶ τὸ πρόσφορον ἐλκύσας ἐπὶ τὴν τῶν λόγων τέχνην, πολὺ πάντων διήνεγκε.*

¹⁶² Βλ. Πλουτ. *Περικλ.* 8.4: *οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Περικλῆς περὶ τὸν λόγον εὐλαβῆς ἦν, ὥστ' αἰεὶ πρὸς τὸ βῆμα βαδίζων εὐχετο τοῖς θεοῖς μηδὲ ῥῆμα μηδὲν ἐκπεσεῖν ἄκοντος αὐτοῦ πρὸς τὴν προκειμένην χρεῖαν ἀνάρμοστον.*

¹⁶³ Ο συνδυασμός λόγου και έργου αποτελεί αντίληψη διάχυτη στην ελληνική κοινωνία ήδη από την εποχή των ομηρικών επών. Βλ. *Ιλ.* I 442-443: *τοῦνεκά με προέηκε διδασκόμεναι τάδε πάντα, / μῦθον τε ῥητῆρ' ἔμεναι πρηκτῆρά τε ἔργων.* Πβ. Πλάτ. *Πρωταγ.* 318e-319a: *τὸ δὲ μάθημά ἐστιν εὐβουλία περὶ τῶν οἰκείων, ὅπως ἂν ἄριστα τὴν αὐτοῦ οἰκίαν διοικοῖ, καὶ περὶ τῶν τῆς πόλεως, ὅπως τὰ τῆς πόλεως δυνατώτατος ἂν εἴη καὶ πράττειν καὶ λέγειν.*

¹⁶⁴ Βλ. Θουκ. 1.116.1-3: *Ἀθηναῖοι δὲ ὡς ἦσθοντο, πλεύσαντες ναυσὶν ἐξήκοντα ἐπὶ Σάμου ταῖς μὲν ἑκκαίδεκα τῶν νεῶν οὐκ ἐχρήσαντο (ἔτυχον γὰρ αἱ μὲν ἐπὶ Καρίας ἐς προσκοπὴν τῶν Φοινισσῶν νεῶν*

υιός του Ξανθίππου κρατούσε σε εγρήγορση τον λαό συμμετέχοντας σε συνεχείς εκστρατείες. Επιπλέον, όταν η Εύβοια εξεγέρθηκε, ο υιός της Αγαρίστης αμέσως έθεσε τέλος στην επανάσταση αποδεικνύοντας ότι η Αθήνα μπορούσε να ανταποκρίνεται άμεσα σε τέτοιου είδους πολεμικές προκλήσεις.¹⁶⁵ Προηγουμένως, όμως, είχε πληροφορηθεί ότι τα Μέγαρα επαναστάτησαν, οι Λακεδαιμόνιοι σχεδίαζαν εισβολή στην Αττική και οι Μεγαρίτες είχαν εξολοθρεύσει την αθηναϊκή φρουρά. Επανέφερε αμέσως τον στρατό του (ο οποίος βρισκόταν ήδη στην Εύβοια) αποδεικνύοντας, έτσι, ότι μπορούσε να χειρίζεται αποτελεσματικά και με άνεση παράλληλες απειλητικές καταστάσεις. Ο Αίλιος συμπεραίνει ότι ο Περικλής ήταν *όξυς, ἄγρυπνος και υπόπτερος* (76), επομένως δεν γίνεται να δεχθούμε ότι έκανε τους συμπολίτες του *ἀργούς*. Δεν είναι, πάντως, τα προλεχθέντα τα μοναδικά αποδεικτικά στοιχεία της έντονης δραστηριοποίησης του Περικλέους, αφού ανάγκαζε μέχρι και τους εχθρούς του να αλλάζουν τις μεθόδους τους, για να τον αντιμετωπίσουν, και να είναι, κατ' αυτόν τον τρόπο, σε συνεχή επαγρύπνηση. Ο Αριστείδης αποδομεί, μεν, το πλατωνικό επιχείρημα, ωστόσο το πράττει με τρόπο που, εν τέλει, ευνοεί τον φιλόσοφο. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι στον *Γοργία* ο Πλάτων το μόνο θετικό που

οίχόμεναι, αἱ δὲ ἐπὶ Χίῳ καὶ Λέσβῳ περιαγγέλλουσαι βοηθεῖν), τεσσαράκοντα δὲ ναυσὶ καὶ τέσσαρσι Περικλέους δεκάτου αὐτοῦ στρατηγούντος ἐνανμάχησαν πρὸς Τραγία τῆ νήσῳ Σαμίῳν ναυσὶν ἑβδομήκοντα, ὧν ἦσαν αἱ εἴκοσι στρατιώτιδες (ἔτυχον δὲ αἱ πᾶσαι ἀπὸ Μιλήτου πλεουσαι), καὶ ἐνίκων Ἀθηναῖοι. ὕστερον δὲ αὐτοῖς ἐβοήθησαν ἐκ τῶν Ἀθηναίων νῆες τεσσαράκοντα καὶ Χίων καὶ Λεσβίων πέντε καὶ εἴκοσι, καὶ ἀποβάντες καὶ κρατοῦντες τῷ πεζῷ ἐπολιόρκουν τρισὶ τείχεσι τὴν πόλιν καὶ ἐκ θαλάσσης ἄμα. Περικλῆς δὲ λαβὼν ἐξήκοντα ναῦς ἀπὸ τῶν ἐφορμουσῶν ὄχητο κατὰ τάχος ἐπὶ Καύνου καὶ Καρίας, ἐσαγγελθέντων ὅτι Φοινίσσαι νῆες ἐπ' αὐτοὺς πλέουσιν· ὄχητο γὰρ καὶ ἐκ τῆς Σάμου πέντε ναυσὶ Στρησαγόρας καὶ ἄλλοι ἐπὶ τὰς Φοινίσσας. Πβ. Διοδ. 12.28: οἱ δὲ Σάμοι διὰ τὴν ἀνάλευξιν τοῦ Περικλέους νομίζοντες ἔχειν καιρὸν ἐπιτήδειον εἰς ἐπίθεσιν ταῖς ἀπολελειμμέναις ναυσίν, ἐπέπλευσαν ἐπ' αὐτάς, καὶ νικήσαντες τῆ ναυμαχία φρονήματος ἐπληροῦντο. ὁ δὲ Περικλῆς ἀκούσας τὴν τῶν ἰδίων ἦνταν, εὐθὺς ὑπέστρεψε καὶ στόλον ἀξιόλογον ἤθροισε, βουλόμενος εἰς τέλος συντρίψαι τὸν τῶν ἐναντίων στόλον. ταχὺ δ' ἀποστειλάντων Ἀθηναίων μὲν ἐξήκοντα τριήρεις, Χίων δὲ καὶ Μυτιληναίων τριάκοντα, μεγάλην ἔχων δύναμιν συνεστήσατο τὴν πολιορκίαν καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν, συνεχεῖς ποιούμενος προσβολάς, κατεσκεύασε δὲ καὶ μηχανὰς πρῶτος τῶν πρὸ αὐτοῦ τούτους τε ὀνομαζομένους κριοὺς καὶ χελώνας, Ἀρτέμωνος τοῦ Κλαζομενίου κατασκευάσαντος. ἐνεργῶς δὲ πολιορκήσας τὴν πόλιν καὶ ταῖς μηχαναῖς καταβαλὼν τὰ τεῖχη κύριος ἐγένετο τῆς Σάμου. κολάσας δὲ τοὺς αἰτίους ἐπράξατο τοὺς Σαμίους τὰς εἰς τὴν πολιορκίαν γεγενημένας δαπάνας, τιμησάμενος αὐτάς τάλαντων διακοσίων. παρείλετο δὲ καὶ τὰς ναῦς αὐτῶν καὶ τὰ τεῖχη κατέσκαψε, καὶ τὴν δημοκρατίαν καταστήσας ἐπανῆλθεν εἰς τὴν πατρίδα. Ἀθηναίοις δὲ καὶ Λακεδαιμονίοις μέχρι τούτων τῶν χρόνων αἱ τριακονταετείς σπονδαὶ διέμειναν ἀσάλευτοι. καὶ ταῦτα μὲν ἐπράχθη κατὰ τοῦτον τὸν ἐνιαυτόν.

¹⁶⁵ Βλ. Θουκ. 1.114.1-3: *Μετὰ δὲ ταῦτα οὐ πολλῶ ὕστερον Εὐβοία ἀπέστη ἀπὸ Ἀθηναίων, καὶ ἐς αὐτὴν διαβεβηκότος ἤδη Περικλέους στρατιᾷ Ἀθηναίων ἠγγέλθη αὐτῷ ὅτι Μέγαρα ἀφέστηκε καὶ Πελοποννήσιοι μέλλουσιν ἐσβαλεῖν ἐς τὴν Ἀττικὴν καὶ οἱ φρουροὶ Ἀθηναίων διεφθαρμένοι εἰσὶν ὑπὸ Μεγαρέων, πλὴν ὅσοι ἐς Νίσαιαν ἀπέφυγον· ἐπαγαγόμενοι δὲ Κορινθίους καὶ Σικωνίους καὶ Ἐπιδαυρίους ἀπέστησαν οἱ Μεγαρήες. ὁ δὲ Περικλῆς πάλιν κατὰ τάχος ἐκόμιζε τὴν στρατιὰν ἐκ τῆς Εὐβοίας, καὶ μετὰ τοῦτο οἱ Πελοποννήσιοι τῆς Ἀττικῆς ἐς Ἐλευσίνα καὶ Θριῶζε ἐσβαλόντες ἐδήλωσαν Πλειστοάνακτος τοῦ Πανσανίου βασιλέως Λακεδαιμονίων ἡγουμένου, καὶ τὸ πλέον οὐκέτι προελθόντες ἀπεχώρησαν ἐπ' οἴκου. καὶ Ἀθηναῖοι πάλιν ἐς Εὐβοίαν διαβάντες Περικλέους στρατηγούντος κατεστρέψαντο πᾶσαν, καὶ τὴν μὲν ἄλλην ὁμολογία κατεστήσαντο, Ἐστιαίδας δὲ ἐξοικίσαντες αὐτοὶ τὴν γῆν ἔσχον.*

αναγνώρισε στους τέσσερις ήταν η ενασχόλησή τους με πλοία, λιμάνια, τείχη και άλλα παρόμοια.¹⁶⁶ Όπως δείξαμε και παραπάνω, η ιμπεριαλιστική πολιτική της Αθήνας ήταν κάτι που απεχθανόταν ο φιλόσοφος, καθώς οι πολιτικοί όφειλαν να δώσουν προτεραιότητα στην ηθική διαπαιδαγώγηση του λαού. Ο συγγραφέας, επομένως, κατορθώνει να αποδείξει ότι ο Περικλής δεν έκανε *άργους* τους Αθηναίους, αλλά, παράλληλα, τον παρουσιάζει ως πολεμοχαρή πολιτικό και, ως εκ τούτου, το επιχείρημά του στρέφεται εναντίον του. Συν τοις άλλοις, όπως ανέφερα και προηγουμένως, η πλατωνική μομφή είναι συγκεκριμένη και σχετίζεται με την μισθοφορά, που καθιέρωσε ο Περικλής· εκεί θα έπρεπε να εστιάσει την προσοχή του ο Αίλιος και, ίσως, τις θέσεις αυτές θα έπρεπε να τις παρουσιάσει, για να αναιρέσει την κατηγορία περί δειλίας.

Πράγματι, το επόμενο πράγμα που θα προσπαθήσει να πράξει ο Αριστείδης είναι να ανασκευάσει την άποψη ότι ο Περικλής κατέστησε τους Αθηναίους *δειλούς* (77). Τρανταχτή απόδειξη αποτελεί το γεγονός ότι ο ίδιος δεν φοβάται να δηλώσει ευθέως στον λαό ότι η Αθήνα δεν πρέπει να υποκύψει στις διαθέσεις των Λακεδαιμονίων, διότι κάτι τέτοιο ισοδυναμεί με υποδούλωση.¹⁶⁷ Αυτήν την φορά η σκέψη του συγγραφέα είναι εύστοχη και, πράγματι, καταφέρνει να ανατρέψει την πλατωνική αντίληψη. Σύμφωνα με τον Αριστείδη, ο Περικλής εμψύχωσε τους συμπολίτες του, αφού δεν εξέφρασε, απλώς, την γνώμη του, αλλά την εξέθεσε απερίφραστα στην αρχή της δημηγορίας του, πράγμα που, αν μη τι άλλο, δεικνύει θάρρος. Έπειτα, ο Αίλιος πραγματοποιεί και πάλι μνεία στον Αριστοφάνη και, ειδικότερα, στους *Αχαρνής*, όπου ο ποιητής τονίζει ότι ο Περικλής «άστραπτε και βροντούσε»· είναι το ίδιο εδάφιο που παρετέθη προηγουμένως, ωστόσο εδώ η στόχευση είναι διαφορετική. Ο υιός της Αγαρίστης μόνο για δειλία δεν κατηγορείται, συνεπώς ήταν θαρραλέος και δεν είναι δυνατόν να κατέστησε τους συμπολίτες του *δειλούς*. Ο Αίλιος, βεβαίως, σκοπίμως δεν επισημαίνει ότι στο χωρίο αυτό ενυπάρχει αριστοφανική μομφή για τυραννική συμπεριφορά του Περικλή, κατηγορία που πολύ συχνά του επιρριπτόταν από τους θεατρικούς δημιουργούς. Αρκείται στο να πει γενικόλογα ότι γνωρίζουμε για τι ακριβώς ψέγει τον υιό του Ξανθίππου ο Αριστοφάνης, αλλά ούτε αυτό αληθεύει, αν ο Περικλής έλαβε τις καλύτερες και πιο

¹⁶⁶ Βλ. Πλάτ. *Γοργ.* 517c: *ναῦς δὲ καὶ τείχη καὶ νεώρια καὶ ἄλλα πολλὰ τοιαῦτα καὶ ἐγὼ σοι ὁμολογῶ δεινοτέρους εἶναι ἐκείνους τούτων ἐκπορίζειν.*

¹⁶⁷ Βλ. Θουκ. 1.140.1: *Τῆς μὲν γνώμης, ᾧ Ἀθηναῖοι, αἰεὶ τῆς αὐτῆς ἔχομαι, μὴ εἶκιν Πελοποννησίους.*

αρμόζουσες για την εκάστοτε περίπτωση αποφάσεις.¹⁶⁸ Συν τοις άλλοις, είμαστε σε θέση να εντοπίσουμε και μία άλλη συλλογιστική αδυναμία, αφού ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το ίδιο επιχείρημα που παρουσίασε υπέρ της ρητορικής δεινότητας του Περικλέους, για να αποδείξει την ανδρεία του και το ότι δεν έκανε τους Αθηναίους δειλούς, ενώ, στην πραγματικότητα, το αριστοφανικό νόημα είναι εντελώς διαφορετικό¹⁶⁹ από όσα προσπαθεί να αποδείξει ο Αίλιος. Φυσικά, αποτελεί πάγια τακτική της ρητορικής να επιχειρεί να αποδείξει με ένα επιχείρημα δύο τελείως διαφορετικά πράγματα. Προς υπεράσπιση, βεβαίως, του Αριστείδη μπορούμε να αντιτείνουμε ως εξής: δεν δίνεται και στις δύο περιπτώσεις η ίδια βαρύτητα, αφού την πρώτη φορά (51) ο Αριστοφάνης δεν αναφέρεται και οι στίχοι του εντάσσονται οργανικά στα λεγόμενα του Αιλίου.

Επιπρόσθετα, ο Περικλής τόνωνε το ηθικό των Αθηναίων λέγοντάς τους ευθαρσώς ότι δεν υπάρχει κανένας λόγος να φοβούνται τους Λακεδαιμονίους, αλλά ούτε καν τους Πέρσες, αφού η ναυτική τους δύναμη ήταν η ισχυρότερη στον κόσμο.¹⁷⁰ Πράγματι, ο πολιτικός άνδρας φρονούσε ότι οποιαδήποτε υποχώρηση στις σπαρτιατικές διαθέσεις θα ήταν ένδειξη συγκατάθεσης και δειλίας, κάτι που οι Λακεδαιμόνιοι θα εκμεταλλεύονταν, για να τους υποδουλώσουν. Ο Αριστείδης καταλήγει στο ότι ο Πλάτων οφείλει να ακούει και τις διαφορετικές γνώμες, από την στιγμή που ο ίδιος δήλωσε ότι εκφράζει απόψεις, που γνωρίζει εξ ακοής. Η ρητορικός, φυσικά, σχεδιασμένη προσπάθεια του Αιλίου έχει τις αδυναμίες της, αφού, όπως δείξαμε και προηγουμένως, ο Σωκράτης στον *Γοργία* τονίζει

---

¹⁶⁸ Βλ. Αιλ. Αρ. *Υπέρ Τεσσ.* 79: ταῦτα οὐ δειλίαν αἰτιώμενά ἐστιν ἐκείνου, ἀλλ' ἴσμεν ἃ γε αἰτιᾶται, ὧν ὄντων μὲν ἀληθῶν τὰ γ' ἐναντία ψευδῆ· εἰ δὲ μηδὲ ἐκείνων προσήκει τῷ Περικλεῖ μηδὲν τῶν ἐγκλημάτων, ἀλλὰ καὶ δίκαια καὶ ἀναγκαῖα ἐβουλεύσατο ὑπὲρ τῶν πραγμάτων, πῶς οὐχ ἅμα τε αἰτίας ἀφείσθαι καὶ πάσης εὐφημίας δίκαιος τηγάνειν ἐστίν;

¹⁶⁹ Είναι, επίσης, ενδεικτικό του ρητορικού σχεδίου του Αριστείδη το γεγονός ότι δεν παραθέτει ολόκληρο το αριστοφανικό εδάφιο, αλλά μέχρι το *χρηῖ Μεγαρέας*. Οι στίχοι 531-534 από τους *Άχαρνές* έχουν ως εξής: ἤστραπτ' ἐβρόντα ζυνεκύκα τὴν Ἑλλάδα./ ἐτίθει νόμους ὡσπερ σκόλια γεγραμμένους./ ὡς χρὴ Μεγαρέας μήτε γῆ μήτ' ἐν ἀγορᾷ/ μήτ' ἐν θαλάττῃ μήτ' ἐν οὐρανῷ μένειν. Το πιθανότερο είναι πως ο Αίλιος δεν επιθυμεί να αναφερθεί στις σκληρές αποφάσεις του Περικλή όσον αφορά τους Μεγαρίτες.

¹⁷⁰ Βλ. Θουκ. 2.62.1-2: Ἐὐν δὲ πόνον τὸν κατὰ τὸν πόλεμον, μὴ γένηται τε πολὺς καὶ οὐδὲν μᾶλλον περιγενόμεθα, ἀρκεῖτω μὲν ὑμῖν καὶ ἐκεῖνα ἐν οἷς ἄλλοτε πολλάκις γε δὴ ἀπέδειξα οὐκ ὀρθῶς αὐτὸν ὑποπευόμενον, δηλώσω δὲ καὶ τόδε, ὃ μοι δοκεῖτε οὐτ' αὐτοὶ πώποτε ἐνθυμηθῆναι ὑπάρχον ὑμῖν μεγέθους πέρι ἐς τὴν ἀρχὴν οὐτ' ἐγὼ ἐν τοῖς πρὶν λόγοις· οὐδ' ἂν νῦν ἐχρησάμην κομποδεστέραν ἔχοντι τὴν προσποίησιν, εἰ μὴ καταπεπληγμένους ὑμᾶς παρὰ τὸ εἰκὸς ἐόρων. οἴεσθε μὲν γὰρ τῶν ζυμμάχων μόνων ἄρχειν, ἐγὼ δὲ ἀποφαίνω δύο μερῶν τῶν ἐς χρῆσιν φανερῶν, γῆς καὶ θαλάσσης, τοῦ ἑτέρου ὑμᾶς παντὸς κυριωτάτους ὄντας, ἐφ' ὅσον τε νῦν νέμεσθε καὶ ἦν ἐπὶ πλέον βουλευθῆτε· καὶ οὐκ ἔστιν ὅστις τῆ ὑπαρχούσῃ παρασκευῇ τοῦ ναυτικοῦ πλεόντας ὑμᾶς οὐτε βασιλεὺς οὐτε ἄλλο οὐδὲν ἔθνος τῶν ἐν τῷ παρόντι κωλύσει'.

κατηγορηματικά ότι γνωρίζει από πρώτο χέρι τις αποφάσεις του Περικλή όντας αυτόπτης μάρτυρας της πολιτικής του καριέρας.¹⁷¹

Το επόμενο επιχείρημα (83) σχετίζεται με την αντίδραση του πολιτικού ανδρός, όταν ο Αρχίδαμος έστειλε στην Αθήνα ως πρέσβη τον Μελήσιππο, για να διαπιστώσει αν οι Αθηναίοι πρόκειται να ενδώσουν ή σκοπεύουν να αντισταθούν. Ο υιός του Ξανθίππου δεν επέτρεψε στον απεσταλμένο να εισέλθει στην πόλη, αφού πρωτύτερα είχε ψηφιστεί πρότασή του σύμφωνα με την οποία, από την στιγμή που οι Λακεδαιμόνιοι αποφάσισαν να εκστρατεύσουν και βρίσκονται καθ' οδόν, η Αθήνα δεν θα δέχεται κήρυκες ή πρέσβεις. Αφού, λοιπόν, απεπέμφθη ο κήρυξ με φρουρά για συνοδεία, οι Αθηναίοι τόνιζαν ότι, αν οι Σπαρτιάτες θέλουν να τους ανακοινώσουν κάτι, τότε πρώτα θα επιστρέψουν στα εδάφη τους και, έπειτα, θα στείλουν πρέσβεις ή κήρυκες.¹⁷² Κατά τον Αίλιο, συνεπώς, ο Περικλής έδρασε γενναία, αφού έδιωξε αμέσως τον αντιπρόσωπο των εχθρών και έθεσε γρήγορα αυστηρές προϋποθέσεις για την επικοινωνία των δύο πόλεων.

Από την παράγραφο 85 ο Αίλιος ξεκινάει την ανάλυση του ίσως πιο ισχυρού συλλογιστικώς επιχειρήματος που μπορεί να προσφέρει προς υπεράσπιση της θέσης ότι ο Περικλής δεν έκανε τους Αθηναίους *δειλούς*. Τούτο δύναται να καταστεί κατάδηλο, αν εξετάσουμε την γενναιότητα του ιδίου του ανδρός. Είναι, λοιπόν, σχεδόν ακατόρθωτο, τονίζει ο Αίλιος, να μιμηθεί κανείς την στάση του Περικλέους κατά την διάρκεια του πολέμου, αφού αντιμετώπισε με θάρρος και κουράγιο όλες τις δυσχέρειες που προέκυψαν. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο υιός του Ξανθίππου βιώνει μία από τις πιο δύσκολες στιγμές της πολιτικής του σταδιοδρομίας, όταν εμφανίζεται ο λοιμός στην Αθήνα, ενώ, παράλληλα, οι Λακεδαιμόνιοι καταστρέφουν την αθηναϊκή γη και μεγάλος αριθμός πολιτών χάνεται στην μάχη. *Λύπη και παροξυσμός* επικρατεί στις ψυχές των πολιτών, οι οποίοι στρέφονται εναντίον του γνωστού ηγέτη θεωρώντας τον υπεύθυνο για τις συμφορές τους. Ο Περικλής, επομένως, εκτός από τα

¹⁷¹ Βλ. Πλάτ. *Γοργ.* 455e και 515e.

¹⁷² Βλ. Θουκ. 2.12.1-3: *Τοσαῦτα εἰπὼν καὶ διαλύσας τὸν ζύλλογον ὁ Ἀρχίδαμος Μελήσιππον πρῶτον ἀποστέλλει ἐς τὰς Ἀθήνας τὸν Διακρίτου ἄνδρα Σπαρτιάτην, εἴ τι ἄρα μᾶλλον ἐνδοῖεν οἱ Ἀθηναῖοι ὀρῶντες σφᾶς ἤδη ἐν ὁδῷ ὄντας. οἱ δὲ οὐ προσεδέξαντο αὐτὸν ἐς τὴν πόλιν οὐδ' ἐπὶ τὸ κοινόν· ἦν γὰρ Περικλέους γνώμη πρότερον νενικηκυῖα κήρυκα καὶ πρεσβείαν μὴ προσδέχεσθαι Λακεδαιμονίων ἐξεστρατευμένων· ἀποπέμπουσιν οὖν αὐτὸν πρὶν ἄκοῦσαι καὶ ἐκέλευον ἐκτὸς ὄρων εἶναι αὐθημερόν, τό τε λοιπὸν ἀναχωρήσαντας ἐπὶ τὰ σφέτερα αὐτῶν, ἦν τι βούλωνται, πρεσβεῦεσθαι. ζυμπέμπουσί τε τῷ Μελησίππῳ ἀγωγούς, ὅπως μηδενὶ ζυγγένηται. ὁ δ' ἐπειδὴ ἐπὶ τοῖς ὀρίοις ἐγένετο καὶ ἔμελλε διαλύσεσθαι, τοσόνδε εἰπὼν ἐπορεύετο ὅτι ἤδε ἡ ἡμέρα τοῖς Ἑλλήσι μεγάλων κακῶν ἄρξει.* Από την απάντηση του Μελησίππου φαίνεται ότι η στάση του Περικλέους μόνο δειλή δεν μπορεί να χαρακτηριστεί, αλλά, αντιθέτως, αποφασιστική και, ενδεχομένως, προκλητική για τους ίδιους τους Λακεδαιμόνιους.

δύο ισχυρά χτυπήματα της μοίρας, ήτοι τον πόλεμο και την ασθένεια, αναγκάζεται να έλθει αντιμέτωπος και με την οργή των συμπολιτών του. Ακόμα και ο Αίαντας, επισημαίνει ο συγγραφέας, δεν ήταν σε δυσκολότερη θέση, αφού πολεμούσε, μεν, τους Τρώες μαχόμενος κοντά στα πλοία και κραυγάζοντας,¹⁷³ αλλά είχε στο πλευρό του τους υπόλοιπους Έλληνες. Ο υιός της Αγαρίστης, λοιπόν, αποδεικνύεται σε αυτήν την περίπτωση ανώτερος από όλους τους Έλληνες, καθώς παραμένει σταθερός στις θέσεις του και δεν μεταβάλλει τις πεποιθήσεις του σύμφωνα με τις συνθήκες. Όταν ο λαός χρειάζεται έναν πραγματικό καθοδηγητή, ο Περικλής ανταποκρίνεται στην πρόκληση και λειτουργεί ξανά σαν δάσκαλος: συνεχίζει να υποστηρίζει την άποψη ότι δεν πρέπει να υποχωρήσουν στις ορέξεις των Λακεδαιμονίων, ενώ νουθετεί τους συμπολίτες του τονίζοντας το ευμετάβλητο του χαρακτήρα τους. Τους εξηγεί ότι δεν πρέπει να τον κατηγορούν, αλλά είναι απαραίτητο να μην χάνουν το κουράγιο τους και να συνεχίσουν με την ίδια ορμητικότητα.¹⁷⁴ Συνεπώς, ο Περικλής ομιλεί σαν να είχε ερωτηθεί για αριθμούς (δηλαδή για στοιχεία που δύνανται να οριστούν αντικειμενικά), δηλαδή παρουσιάζει τις ίδιες θέσεις τόσο στην αρχή όσο και στην συνέχεια. Ο Αριστείδης εμμέσως μας σκιαγραφεί έναν Περικλή με φιλοσοφικές δεξιότητες, αφού το σκεπτικό του έχει μία συγκεκριμένη και απaráλλαχτη λογική, που δεν επηρεάζεται από τις εκάστοτε καταστάσεις. Ειρωνευόμενος τον Πλάτωνα ο Αίλιος επισημαίνει ότι ο Περικλής δεν θεωρητικολόγούσε απλώς, ούτε φιλοσοφούσε, όποτε τον συνέφερε, αλλά απέδειξε πως ουδεμία σχέση είχε με τους μάγεις, όπως τους παρουσιάζει ο φιλόσοφος. Παρόλο που είχε κάθε λόγο να φοβάται περισσότερο τον λαό παρά τον εχθρό, ο πολιτικός άνδρας απεδείχθη αντάξιος της σπουδαίας ιστορικής στιγμής και δεν λύγισε. Ο Αίλιος μάς καλεί να φανταστούμε έναν κυβερνήτη ενός πλοίου, ο οποίος, αν και τα μέλη του πληρώματος είναι έτοιμα να παρατήσουν την προσπάθεια και τον απειλούν και παρόλο που τα σύννεφα κατακλύζουν τον ουρανό, εκείνος τους συγκρατεί και τους συμβουλεύει δίνοντας μάχη τόσο για το πλοίο, όσο και για τους συνταξιδιώτες του.¹⁷⁵ Εμφανής, βεβαίως,

---

¹⁷³ Βλ. σχετικά *Ιλ.* Μ 277 και Ο 687, 732.

¹⁷⁴ Μετά την δεύτερη εισβολή των Πελοποννησίων ο Περικλής, που ήταν ακόμα στρατηγός, βλέποντας την δυσφορία των συμπολιτών του εξαιτίας των δεινών του πολέμου και του λοιμού συγκαλεί συνέλευση και εκφωνώντας έναν υποδειγματικό λόγο (Θουκ. 2.60-64) ενθαρρύνει τον λαό. Βλ. σχετικά το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας.

¹⁷⁵ Βλ. Πλουτ. *Περικλ.* 33.5: *τὸν δὲ δῆμον εἰς ἐκκλησίαν οὐ συνῆγε δεδιὼς βιασθῆναι παρὰ γνώμην, ἀλλ' ὡσπερ νεὸς κυβερνήτης ἀνέμου κατιόντος ἐν πελάγει θέμενος εὖ πάντα καὶ κατατείνας τὰ ὄπλα χρῆται τῇ τέχνῃ, δάκρυα καὶ δεήσεις ἐπιβατῶν ναυτιώντων καὶ φοβουμένων ἐάσας, οὕτως ἐκεῖνος, τὸ τε ἄστυ συγκλείσας καὶ καταλαβὼν πάντα φυλακαῖς πρὸς ἀσφάλειαν, ἐχρῆτο τοῖς αὐτοῦ λογισμοῖς, βραχέα φροντίζων τῶν καταβοώντων καὶ δυσχεραίνοντων.*

και πάλι η προσπάθεια του συγγραφέα να παρουσιάσει παραστατικά το σπουδαίο, κατά την γνώμη του, φιλοσοφικό μυαλό του Περικλέους. Η παραπάνω, φυσικά, παρομοίωση αναγκάζει κάθε πλατωνιστή να ανακαλέσει την αντίστοιχη φιλοσοφική εικόνα της *Πολιτείας*, εκεί όπου ο κυβερνήτης του πλοίου είναι ανίκανος και αδαής και δεν δύναται να εκτιμήσει σωστά τα πράγματα, ούτε να διαχειριστεί όπως πρέπει την κατάσταση.¹⁷⁶ Ως εκ τούτου, καταλήγει ο Αριστείδης, είτε κοιτάζει κανείς τα λόγια του Περικλή, είτε ασχοληθεί με τις πράξεις του, θα διαπιστώσει πως ήταν ικανότατος άρχων, αφού δεν φοβήθηκε ούτε τον λαό, ούτε τον αντίπαλο. Άρα, οφείλουμε να τον απαλλάξουμε από τις πλατωνικές μομφές περί δειλίας. Οι προλεχθείσες κρίσεις, αν και στο μεγαλύτερο μέρος τους δεν αποτελούν ρηξικέλευθες διατυπώσεις, είναι από τα πιο σημαντικά όπλα του Αιλίου στον αγώνα για την ανασκευή της πλατωνικής κατηγορίας περί δειλίας. Ο συγγραφέας με λογικό ειρμό και καλλωπισμένο ύφος κατορθώνει να αποδώσει όμορφα τις θουκυδίδειες περιγραφές αναδεικνύοντας τον Περικλή σε τρανό πολιτικό άνδρα με ευτολμία, ώριμη σκέψη, φρόνηση και δυνατότητα ορθής αξιολόγησης των συμβάντων.

Από την παράγραφο 89 ο Αίλιος πραγματεύεται ένα παρόμοιο με το θάρρος ζήτημα υπερασπιζόμενος το επιχείρημα ότι ο Περικλής καθοδήγησε σωστά τους Αθηναίους κατά την διάρκεια του πολέμου. Αν ο Πλάτων ισχυριστεί το αντίθετο, ας έχει κατά νου ότι οι ειδικοί στην στρατηγική δεν θα συμφωνήσουν με τις απόψεις του. Οι τελευταίοι θα προβάλλουν την θέση ότι ένας *χρηστός στρατηγός* δεν πρέπει να πολεμάει συνεχώς και, για την ακρίβεια, ίσως δεν πρέπει να λαμβάνει καθόλου μέρος στον πόλεμο. Αντιθέτως, έχει χρέος να διατρέχει τον μικρότερο δυνατό κίνδυνο, ώστε να δύναται να ρυθμίζει τα πολεμικά δρώμενα περισσότερο μέσω της στρατηγικής παρά της ισχύος.¹⁷⁷ Αν, πάντως, η σύγκρουση είναι αναπόφευκτη, τότε, μας λέγει ο Αριστείδης, ο καλός στρατηγός οφείλει να έχει συμμάχους, οι οποίοι θα είναι πολλοί παρά λίγοι και δυνατοί παρά αδύναμοι. Αν ο ηγέτης μιας πόλεως αγνοήσει την ασφάλειά της και επιλέξει αυτοβούλως αυτό που θα είναι ωφέλιμο για τον εχθρό, τότε, χωρίς να το καταλάβει, μετατρέπεται εμμέσως σε αρχηγό των αντιπάλων ευνοώντας τους σε μεγάλο βαθμό. Άραγε ο Περικλής πώς έδρασε; Οδήγησε τους Αθηναίους στην μάχη, όταν έπρεπε; Σύμφωνα με όσα έχουμε εκθέσει παραπάνω, ναι, αλλά το έπραξε μόνο όταν κατέστη απαραίτητο και δεν ενήργησε απερίσκεπτα. Ας

¹⁷⁶ Βλ. Πλάτ. *Πολιτ.* 488a-489a.

¹⁷⁷ Μάλιστα, ο συγγραφέας τονίζει ότι οι Λακεδαιμόνιοι συνηθίζουν να λειτουργούν κατ' αυτόν τον τρόπο (89). Βλ. Behr (1986) 462, υποσημ. 95: «The scholiast refers to the strategy of 'divide et impera' and the Lacedaemonians' drawing away Athens' subjects with the promise of freedom».

μην λησμονούμε ότι, όταν οι Θηβαίοι πίεζαν τους Λακεδαιμονίους και τους ζητούσαν να πολεμήσουν, οι τελευταίοι αποκρίνονταν ότι όλη η Ελλάδα ξέρει ποιοι είναι γενναιότεροι και δεν πρόκειται να χρησιμοποιήσουν τους Θηβαίους ως συμβούλους σε τέτοια ζητήματα, διότι, έτσι, θα παραχωρήσουν το πλεονέκτημα στον αντίπαλο. Θα απαντήσουν αναλόγως, όταν εκείνοι θεωρήσουν πως οι καταστάσεις τούς ευνοούν. Η απάντηση αυτή της Σπάρτης εδόθη κάτω από την ηγεσία του Αγησιλάου, ο οποίος φαινόταν ότι ανήκε στους Έλληνες, που λατρεύουν τον πόλεμο (90).¹⁷⁸ Ο Αίλιος εδώ εννοεί ότι ακόμα και ένας στρατηγός που αγαπούσε τις μάχες, ήξερε να σταθμίζει ορθά τα υπέρ και τα κατά των εκάστοτε περιστάσεων και να μην δρα παράτολμα, αλλά συνετά.

Ποια έπρεπε, λοιπόν, να είναι η συμπεριφορά του Περικλέους, ο οποίος ήλθε αντιμέτωπος με τόσες δυσχέρειες; Οι σύμμαχοι ήταν διασκορπισμένοι, ενώ ο εχθρός είχε εισβάλλει με 60.000 οπλίτες ενισχυμένος σημαντικά από τους Βοιωτούς.¹⁷⁹ Αν ο Πλάτων ηγείτο των πραγμάτων τι θα έπραττε ή τι θα έλεγε; Άλλωστε, αν οι Σπαρτιάτες συμμαχούσαν με τους Αθηναίους κάτω από την αρχηγία του Περικλή, τότε θα ήταν εύκολο να κατακτήσουν ολόκληρη την γη (91). Ο Αίλιος το λέγει τούτο, για να δείξει πόσο ισχυροί και απειλητικοί ήταν οι Λακεδαιμόνιοι. Αν αναλογιστεί κανείς και τον παράγοντα της τύχης, ο οποίος λόγω της έξαρσης του λοιμού δεν λειτούργησε υπέρ των Αθηναίων, κατανοεί γιατί ο υιός του Ξανθίππου έπρεπε να δράσει στρατηγικά και όχι παρορμητικά. Ο πολιτικός άνδρας γνώριζε ότι, αν επικρατούσε, η νίκη θα ήταν κάδμεια, αφού θα υποχρεωνόταν μελλοντικώς να έλθει αντιμέτωπος με περισσότερους εχθρούς, οι οποίοι θα αμφισβητούσαν την κυριαρχία του,¹⁸⁰ όπως έπραξαν οι Κορίνθιοι στο παρελθόν.¹⁸¹ Αν, όμως, έχανε, θα κατέστρεφε ολοκληρωτικά την Αθήνα (92).

Ακολουθεί το σχέδιο του Περικλή για εκκένωση της Αττικής, το οποίο, φυσικά, βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με τα προειπωθέντα επιχειρήματα του Αιλίου. Ο συγγραφέας, λοιπόν, τονίζει ότι στον πόλεμο είναι πιο συνετό να μιμείται κανείς

---

¹⁷⁸ Βλ. Πλουτ. *Άγησ.* 31.

¹⁷⁹ Βλ. Πλουτ. *Περικλ.* 33.3-4: *ἐμβάλλουσιν οὖν εἰς τὴν Ἀττικὴν στρατῶ μεγάλῳ Λακεδαιμόνιοι μετὰ τῶν συμμάχων, Ἀρχιδάμου τοῦ βασιλέως ἡγουμένου. καὶ δηοῦντες τὴν χώραν προῆλθον εἰς Ἀχαρνὰς καὶ κατεστρατοπέδευσαν, ὡς τῶν Ἀθηναίων οὐκ ἀνεξομένων, ἀλλ' ὑπ' ὀργῆς καὶ φρονήματος διαμαχομένων πρὸς αὐτούς. τῷ δὲ Περικλεῖ δεινὸν ἐφαίνετο πρὸς τοὺς ἑξακισμυρίους Πελοποννησίων καὶ Βοιωτῶν ὀπλίτας 'τοσοῦτοι γὰρ ἦσαν οἱ τὸ πρῶτον ἐμβαλόντες' ὑπὲρ αὐτῆς τῆς πόλεως μάχην συνάψαι· τοὺς δὲ βουλομένους μάχεσθαι καὶ δυσπαθοῦντας πρὸς τὰ γινόμενα κατεπράυνε, λέγων ὡς δένδρα μὲν τμηθέντα καὶ κοπέντα φύεται ταχέως, ἀνδρῶν δὲ διαφθαρέντων αὐθις τυχεῖν οὐ ῥάδιόν ἐστι.*

¹⁸⁰ Βλ. Θουκ. 1.143.5.

¹⁸¹ Βλ. Θουκ. 1.105.6.

τους παλαιστές, οι οποίοι μένουν μακριά από τα δυνατά σημεία των αντιπάλων τους και προσπαθούν να χρησιμοποιήσουν τα δικά τους πλεονεκτήματα, για να κατακτήσουν την νίκη. Ο υιός του Ξανθίππου άφησε, μεν, εκτεθειμένη την Αττική, αλλά, παράλληλα, προετοίμασε εκστρατεία με 100 πλοία εναντίον της Πελοποννήσου.¹⁸² Έτσι, η μία πλευρά είχε την ευκαιρία να λεηλατήσει ένα μέρος της Αττικής, αλλά ο Περικλής είχε την δυνατότητα να καταστρέψει ολόκληρο το εχθρικό έδαφος. Εκείνοι, λοιπόν, που εισήλθαν στην Αττική, για να την αποκτήσουν σαν να επρόκειτο για χρυσάφι, ήταν αναγκασμένοι να οπισθοχωρήσουν. Άρα, η αδράνεια του Περικλή δεν ήταν ένδειξη δειλίας, αλλά προβλεπτικότητας και ενόρασης.

Πριν προχωρήσουμε παρακάτω, ας σταθούμε για λίγο σε αυτό το σημείο και ας αξιολογήσουμε το σκεπτικό του Αριστείδη. Το σχέδιο του Περικλή φαινόταν, τω όντι, ευφυέστατο, αφού χρησιμοποιώντας μια εξαιρετική αναλογία ανθρώπων και υλικών επιτευγμάτων, πείθει τους Αθηναίους να μην δίνουν σημασία στις κτήσεις τους – καθώς αυτές δημιουργούνται ξανά εύκολα – αλλά να ενδιαφέρονται περισσότερο για την επιβίωσή τους.¹⁸³ Σαν άριστος σκακιστής ο υιός της Αγαρίστης σκέφτεται καθαρά ορθολογικά έχοντας εμπιστοσύνη στην μεγάλη ναυτική δύναμη των Αθηναίων. Θα θυσιάσει το πiónι που λέγεται «Αττική», προκειμένου να εκμεταλλευτεί σωστά την θάλασσα.¹⁸⁴ Θα κοστίζει πολύ περισσότερο στους Λακεδαιμονίους η καταστροφή ενός μέρους της Πελοποννήσου, παρά στους Αθηναίους η πλήρης απώλεια της Αττικής. Οι Αθηναίοι έχουν πολλά χρήματα και συμμάχους, συνεπώς τέτοιες στρατηγικές θυσίες είναι επιβεβλημένες. Ο Αίλιος, φυσικά, δεν ασχολείται τόσο διεξοδικά με το ζήτημα, παρόλο που θα μπορούσε να

¹⁸² Βλ. Θουκ. 2.56.1-6: *ἔτι δ' αὐτῶν ἐν τῷ πεδίῳ ὄντων, πρὶν ἐς τὴν παραλίαν ἔλθειν, ἑκατὸν νεῶν ἐπίπλων τῇ Πελοποννήσῳ παρεσκευάζετο, καὶ ἐπειδὴ ἐτοίμα ἦν, ἀνήγετο. ἦγε δ' ἐπὶ τῶν νεῶν ὀπίστας Αθηναίων τετρακισχιλίους καὶ ἰπέας τριακοσίους ἐν ναυσὶν ἰπαγωγῶις πρῶτον τότε ἐκ τῶν παλαιῶν νεῶν ποιηθείσαις· ζυνεστρατεύοντο δὲ καὶ Χίτοι καὶ Λέσβιοι πενήκοντα ναυσὶν. ὅτε δὲ ἀνήγετο ἡ στρατιὰ αὕτη Αθηναίων, Πελοποννησίους κατέλιπον τῆς Αττικῆς ὄντας ἐν τῇ παραλίᾳ. ἀφικόμενοι δὲ ἐς Ἐπίδαυρον τῆς Πελοποννήσου ἔτεμον τῆς γῆς τὴν πολλήν, καὶ πρὸς τὴν πόλιν προσβαλόντες ἐς ἐλπίδα μὲν ἦλθον τοῦ ἐλεῖν, οὐ μέντοι προχώρησέ γε. ἀναγαγόμενοι δὲ ἐκ τῆς Ἐπιδάουρου ἔτεμον τὴν τε Τροιζηνίδα γῆν καὶ Ἀλιάδα καὶ Ἐρμιονίδα· ἔστι δὲ ταῦτα πάντα ἐπιθαλάσσια τῆς Πελοποννήσου. ἄραντες δὲ ἀπ' αὐτῶν ἀφίκοντο ἐς Πρασιάς τῆς Λακωνικῆς πόλιςμα ἐπιθαλάσσιον, καὶ τῆς τε γῆς ἔτεμον καὶ αὐτὸ τὸ πόλιςμα εἶλον καὶ ἐπόρθησαν. ταῦτα δὲ ποιήσαντες ἐπ' οἴκου ἀνεχώρησαν. τοὺς δὲ Πελοποννησίους οὐκέτι κατέλαβον ἐν τῇ Αττικῇ ὄντας, ἀλλ' ἀνακεχωρηκότας.*

¹⁸³ Βλ. Θουκ. 1.143.5 και Πλουτ. Περικλ. 33.4.

¹⁸⁴ Βλ. Βερτουδάκης (2016) 20: «Ο Περικλής οραματίζεται την Αθήνα ως μια ναυτική αυτοκρατορία, όχι ως άστυ συνδεδεμένο με την ενδοχώρα της Αττικής. Γι' αυτό ακριβώς στα πρώτα χρόνια του Πολέμου πολύ εύκολα θυσιάζει την ύπαιθρο έξω από τα Μακρά Τείχη στις ανηλεείς δηλώσεις του σπαρτιατικού στρατού. Με το λιμάνι του Πειραιά ελεύθερο και τη διασπορά της αθηναϊκής δύναμης σε όλο το αρχιπέλαγος θεωρεί ότι η Αθήνα θα κερδίσει τον Πόλεμο. Στο κρίσιμο ερώτημα αν, μετά τον θάνατό του (429 π.Χ.), η εκστρατεία στη Μήλο (416 π.Χ.) ή ακόμη ο πλους στη Σικελία (415 π.Χ.) μπορούν να θεωρηθούν ακριβώς ως η συνέχιση της περικλείας πολιτικής ή άστοχα εγχειρήματα των διαδόχων του, η απάντηση –όσους πειρασμούς κι αν δεχόμαστε– δεν είναι εύκολη».

προσφέρει περισσότερα επιχειρήματα,¹⁸⁵ για να αποδείξει ότι ο Περικλής δεν ήταν δειλός, αλλά, απλώς, ανέμενε την κατάλληλη ευκαιρία.

Η ουσία, βεβαίως, είναι το αν ο συγγραφέας κατορθώνει, εν τέλει, να αποδομήσει την πλατωνική συλλογιστική. Όπως δείξαμε και παραπάνω, οι κατηγορίες που επιρρίπτονται στον Περικλή από τον φιλόσοφο σχετίζονται με συγκεκριμένα πολιτικά μέτρα και όχι με τον πόλεμο. Ωστόσο, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το εξής: σε μια εποχή όπου η αγωνιστικότητα και το θάρρος εξασφαλίζουν την εύκλεια μέσω ενός ενδόξου θανάτου, η περική σωφροσύνη ισοδυναμεί, ενδεχομένως, με δειλία.¹⁸⁶ Δεν αποκλείεται, ως εκ τούτου, η πλατωνική μομφή να απηχεί εμμέσως αυτές, ακριβώς, τις διαδεδομένες στην αρχαία ελληνική κοινωνία αντιλήψεις. Φρονώ, πάντως, πως η απόφαση του Αριστείδη να αναφερθεί στην στρατηγική του Περικλέους είναι απολύτως ορθή και κατορθώνει να αντικρούσει την θέση του υιού του Αρίστωνος. Συν τοις άλλοις, ο Αίλιος επισημαίνει ότι καλύτερα ο φιλόσοφος να ασχολείται με τα συμβάντα και την θετική συνεισφορά του ανδρός στα πολιτικά πράγματα της Αθήνας, παρά να δίνει βάση σε όσα δεν έπραξε και όφειλε, κατά τον Πλάτωνα, να πραγματοποιήσει ο Περικλής. Ας ασχοληθεί, δηλαδή, με την πραγματικότητα ο φιλόσοφος και ας αφήσει τις υποθέσεις και τις επικρίσεις. Το συμπέρασμα είναι ότι ο Περικλής αποκλείεται να κατέστησε *ἀργούς* και *δειλούς* τους συμπολίτες του, αφού, ενάντια στην αρρώστια και τις φυσικές τους δυνάμεις, τους ώθησε να πολεμήσουν σθεναρά για την υλοποίηση του πολεμικού του σχεδίου.

Η τελευταία πλατωνική μομφή που επιχειρεί να αναιρέσει ο Αριστείδης είναι αυτή που λέγει ότι ο Περικλής κατέστησε τους Αθηναίους *φιλαργύρους* με την θεσμοθέτηση της μισθοφοράς. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η αντίληψη αυτή του φιλοσόφου είναι παράξενη, αφού ο Περικλής με την ενέργειά του αυτήν βελτίωσε την

---

¹⁸⁵ Διαβάζοντας κανείς το 1.141-144 του Θουκυδίδη συνειδητοποιεί πόσο καλά μελετημένο ήταν το σχέδιο του Περικλή, αφού ο ίδιος φρονούσε πως η έλλειψη χρημάτων, ναυτικής πείρας και ομόνοιας λόγω του ολιγαρχικού τους πολιτεύματος δεν θα επέτρεπε στους Σπαρτιάτες να κερδίσουν. Συν τοις άλλοις, δεν γνώριζαν καλά τους μακροχρόνιους πολέμους και θα κουράζονταν γρήγορα, θεωρούσε ο Περικλής. Η Αθήνα, κατά την γνώμη του, όφειλε να πάει σε έναν καθαρά αμυντικό πόλεμο χρησιμοποιώντας την πολιορκία, μόνο όποτε κρινόταν απαραίτητο. Πβ. και Azoulay (2015) 72-73.

¹⁸⁶ Βλ. Azoulay (2015) 71: «Αυτή η δυσπιστία οφείλεται στο ότι, σε μια χώρα που χαρακτηρίζεται από την κουλτούρα του *αγώνος*, όπως η Ελλάδα, η σύνεση του Περικλή ερμηνευόταν από τους αντιπάλους του ως λιποψυχία, ή ακόμα και ως δειλία. Παρόλο που η τακτική του ήταν μακροπρόθεσμα αποτελεσματική, η άρνηση της ευθείας σύγκρουσης – και της δόξας που κέρδιζε κανείς γρήγορα στο πεδίο της μάχης – ήταν μοιραίο να συναντήσει ισχυρές αντιστάσεις στην πόλη. Από μια άποψη, ο θάνατος του Περικλή συμβολίζει με εξαιρετικό τρόπο αυτή την επιλογή: ο στρατηγός δεν έπεσε ένδοξα στο πεδίο της μάχης· τον σκότωσε ο λοιμός και πέθανε στο κρεβάτι του, ενώ παρέμεινε πεισματικά κλεισμένος μέσα στην πόλη και αρνιόταν να συγκρουστεί κατά μέτωπο με τον εχθρό».

οικονομική κατάσταση των συμπολιτών του μη επιτρέποντας την εξάπλωση της φτώχειας, ενώ, συνάμα, απέτρεψε και διάφορα εγκλήματα, αφού είναι εύλογο, συμπληρώνουμε εμείς, ο πεινασμένος λαός να συνηθίζει να δρα ανεξέλεγκτα υποκινούμενος από το θυμικό του. Συν τοις άλλοις, αν ο πολιτικός άνδρας περιόριζε εντελώς τους Αθηναίους, τότε ίσως τα πράγματα γίνονταν χειρότερα. Άλλωστε, ήταν δίκαιο και λογικό οι πολίτες να έχουν μερίδιο από μια τόσο μεγάλη περιουσία, αφού η Αθήνα εκείνη την εποχή μετατρέποταν, σιγά σιγά, σε μια ογκώδη οικονομική αυτοκρατορία. Μήπως, λέγει ο Αίλιος, έπρεπε να κρατήσουν τα χρήματα για τον εαυτό τους; Ο συγγραφέας υπονοεί ότι, όταν η συζήτηση αφορά πολιτικούς άρχοντες, ο Πλάτων δεν μένει με τίποτα ικανοποιημένος, αλλά πάντοτε έχει κάτι να προσάψει. Ο Αριστείδης, πολύ εύστοχα, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, ουσιαστικά, ο Πλάτων δεν ασκεί κριτική στην καθιέρωση της πληρωμής, αλλά στην ίδια την αυτοκρατορία (102).

Οφείλε, όμως, ο υιός της Περικτιόνης να είναι πιο προσεκτικός, αφού, αν επιθυμεί κάποιος να διαπιστώσει ότι η πληρωμή δεν γίνεται να λείπει από μια πολιτεία, δεν έχει παρά να χρησιμοποιήσει τον ίδιο τον Πλάτωνα ως τρανή απόδειξη. Ο Αίλιος παραπέμπει στο 416d-417b της *Πολιτείας*, ωστόσο διαστρέφει τα πλατωνικά λεγόμενα. Στηρίζεται στην λέξη *μισθόν*, που χρησιμοποιεί ο φιλόσοφος (416e), και διατείνεται ότι δεν χρειάζεται να αναλύσουμε τι είδους μισθός είναι αυτός, αλλά μας αρκεί ότι πρόκειται περί αμοιβής (105). Η αλήθεια, ωστόσο, είναι διαφορετική, αφού ο Πλάτων λέγει ότι οι φιλόσοφοι – φύλακες της πόλεως δεν επιτρέπεται να έχουν προσωπική περιουσία, καθώς και να αγγίζουν χρυσάφι ή ασήμι. Τα γεύματά τους θα είναι κοινά και η διαβίωσή τους θα θυμίζει συνειρμικά αυτήν των στρατοπέδων. Μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις δύναται κάποιος να κατέχει κάποια περιουσία, ενώ τα απολύτως απαραίτητα οι φιλόσοφοι θα τα λαμβάνουν από τους υπόλοιπους πολίτες ως μισθό για την προστασία της πόλης: το «εισόδημα» τούτο δεν θα είναι ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο από το αναγκαίο. Μάλιστα, στο 420a ο Σωκράτης ομολογεί ότι προστατεύουν την πόλη με αντίτιμο ένα πιάτο φαΐ. Ο Αριστείδης, συνεπώς, σκοπίμως παρερμηνεύει το πλατωνικό νόημα, αφού τα μέτρα του φιλοσόφου είναι εντόνως περιοριστικά και προσιδιάζουν σε ένα είδος διανοητικού ασκητισμού. Η οικονομική ευρωστία της Αθήνας δεν μπορεί, φυσικά, σε καμία περίπτωση να συγκριθεί με την πενιχρή (έως ανύπαρκτη) αμοιβή που δικαιούνται οι πλατωνικοί κυβερνήτες. Η παρομοίωση, λοιπόν, συνιστά σκόπιμη παρερμηνεία για την στήριξη του επιχειρήματος του Αιλίου.

Ως προς την ίδια την κατηγορία περί μισθοφοράς μπορούμε να εκφράσουμε τις εξής σκέψεις: κατ' αρχάς, όπως μας πληροφορούν οι πηγές, ο Περικλής αποφάσισε να κάνει δώρα στον λαό, προκειμένου να μπορέσει να ανταγωνιστεί αποτελεσματικά τον Κίμωνα, ο οποίος ήταν εξαιρετικά δημοφιλής.¹⁸⁷ Κατά κάποιον, λοιπόν, τρόπο ενδίδει στις ηδονιστικές επιθυμίες του λαού δρώντας δημαγωγικά. Υπάρχει, φυσικά, και η ερμηνεία ότι ο υιός του Ξανθίππου συντείνει στον εκδημοκρατισμό της πόλης και την εξάλειψη της φτώχειας, πράγμα που επισημαίνει και ο Αίλιος. Ο Αριστείδης, πάντως, εύστοχα αποφαίνεται ότι ο Πλάτων κατά βάθος αντιπαθεί γενικότερα την αθηναϊκή *ἀρχήν*, ωστόσο αδυνατεί να επεκτείνει συλλογιστικώς το εύστοχο αυτό σκεπτικό του: ο Πλάτων, δηλαδή, θεωρεί πως αυτές οι παροχές είναι η αρχή της αδρανοποίησης των λογικών δυνάμεων του λαού, κάτι που αναπόφευκτα θα οδηγήσει σε μια νωχελική ζωή, γεγονός που με την σειρά του θα δημιουργήσει παράτολμες κατακτητικές επιθυμίες. Οι πολίτες «μεθούν» εξαιτίας του πλούτου τους και θέλουν να αποκτήσουν περισσότερα. Γι' αυτό και, όπως τονίσαμε προηγουμένως, ο Πλάτων ισχυρίζεται ότι δεν ευθύνεται ο Αλκιβιάδης για τα αθηναϊκά δεινά, αλλά πρέπει να ψάξουμε στο παρελθόν και να θεωρήσουμε υπαίτιους τους τέσσερις και περισσότερο τον υιό του Ξανθίππου.

Η ανασκευή της περί φιλαργυρίας μομφής ολοκληρώνεται στις παραγράφους 109 – 113. Σύμφωνα με τον Αίλιο, ο υιός του Αρίστωνος δεν διατυπώνει εύστοχες κρίσεις, αφού, αν επιθυμεί κανείς να εξετάσει την συγκεκριμένη κατηγορία, οφείλει να δει την προσωπική στάση του Περικλέους απέναντι στον πλούτο και τα χρήματα εν γένει. Αν αποδειχθεί *ἀγεννής, ἀνελεύθερος και ἥττων τοῦ κέρδους* (110), τότε ας παραδεχθούμε ότι διέφθιρε τους άλλους. Ο πολιτικός, όμως, άνδρας δίδαξε τους Αθηναίους μέσω της δικής του συμπεριφοράς, η οποία απέχει παρασάγγας από το να επιβεβαιώσει τους παραπάνω χαρακτηρισμούς. Ο Περικλής, κατά το πλατωνικό παράδειγμα των γραμματοδιδασκάλων που δεικνύουν στους μαθητές τους πώς να μαθαίνουν μέσω της μίμησης,¹⁸⁸ λειτούργησε υποδειγματικά, αφού στους λόγους του δεν υπήρχε τίποτα *ἀνελεύθερον και ἀγεννές*, ενώ έδωσε την ευκαιρία στους συμπολίτες του να παρατηρήσουν τον τρόπο ζωής και την φύση του.

¹⁸⁷ Βλ. Αριστ. *Ἄθ. Πολ.* 27.1-3 και Πλουτ. *Περικλ.* 9.

¹⁸⁸ Βλ. Πλάτ. *Πρωταγ.* 326d: *ὥσπερ οἱ γραμματισταὶ τοῖς μήπω δεινοῖς γράφειν τῶν παιδῶν ὑπογράψαντες γραμμὰς τῇ γραφίδι οὕτω τὸ γραμματεῖον διδάσκειν καὶ ἀναγκάζουσι γράφειν κατὰ τὴν ὑφήγησιν τῶν γραμμῶν, ὡς δὲ καὶ ἡ πόλις νόμους ὑπογράφουσα, ἀγαθῶν καὶ παλαιῶν νομοθετῶν εὐρήματα, κατὰ τούτους ἀναγκάζει καὶ ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι, ὅς δ' ἂν ἐκτὸς βαίῃ τούτων, κολάζει.* Ο Αριστείδης, για να καταστήσει σαφές το επιχείρημά του, αντικαθιστά την λέξη *πόλις* με την λέξη *Περικλῆς*.

Τέλος, στις παραγράφους 114 – 127 πραγματοποιείται μια σύνοψη των πλατωνικών μορφών εναντίον του Περικλέους και των αντιστοίχων επιχειρημάτων του Αριστείδη προς υπεράσπιση του πολιτικού ανδρός. Δεν είναι πολλά τα καινούργια επιχειρήματα που προστίθενται, καθώς ο Αίλιος επαναλαμβάνει, σε γενικές γραμμές, όσα έχει ήδη αναλύσει. Από την στιγμή που ο Περικλής, ήταν *ἀγαθὸς λέγειν, ἰκανὸς πράττειν, ἀνδρείος και κρείττων χρημάτων*, δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί η άποψη ότι κατέστησε τους Αθηναίους *ἀργούς, δειλούς, λάλους και φιλαργύρους* (116). Επομένως, σε δύο συμπεράσματα καταλήγουμε: (1) είτε οι Αθηναίοι δεν ήταν έτσι όπως τους περιγράφει ο φιλόσοφος, (2) είτε, εφ’ όσον επαληθεύεται η πλατωνική κρίση, δεν ευθύνεται καθόλου ο Περικλής, αλλά κάποιος άλλος.

Στην παράγραφο 120 προστίθεται ένα νέο επιχειρήμα: *ἀλλ’ οὐ Περικλῆς τοιοῦτος οὔτ’ ἐνταῦθα οὔτε ἄλλοθι, ἀλλ’ οὔτω σφόδρα πόρρω τῆς πλεονεξίας ἦν και τοῦ συμβουλεύειν Ἀθηναίους τὰ μὴ προσήκοντα πράγμαθ’ ἑαυτοῖς προστίθεσθαι ὥστε τῷ προτέρῳ πολέμῳ κεκρατηκότας αὐτοὺς Πελοποννησίων και ἔχοντας [Μέγαρα] Νίσαιαν και Τροιζῆνα και Πηγὰς και Ἀχαΐαν ἔπεισεν ταῦτα ἀποδόντας εἰρήνην συνθέσθαι.*¹⁸⁹ Προκύπτει, συνεπώς, εκ των προρρηθέντων ότι ο Περικλής επεδίωκε την ειρήνη· χρησιμοποιούσε τον πόλεμο, μας λέγει ο Αίλιος, μόνο ως μέσο διατήρησης των υπάρχουσών κτήσεων και όχι με επεκτατική διάθεση. Όταν ήταν εφικτή η σύναψη ειρήνης, δεν προτιμούσε τον πόλεμο, αλλά προτιμούσε την επίλυση των διαφορών μέσω της δικαιοσύνης. Γι’ αυτό και ο Αριστείδης εικάζει ότι, αν ζούσε ο υιός του Ξανθίππου την εποχή της κατάληψης της Πύλου (425 π.Χ.),¹⁹⁰ θα επέστρεφε τους αιχμαλώτους και θα έκανε γενική ειρήνη με τους Έλληνες. Εν ολίγοις, αν ο Περικλής ζούσε περισσότερα χρόνια, οι Έλληνες δεν θα παρασύρονταν στα μεγαλύτερα κακά.¹⁹¹

Καταληκτικά, λίγα πράγματα μπορούν να ειπωθούν για τις παραγράφους 123 – 127. Ο Αίλιος δίνει έμφαση στην θετική σημασία του χαρακτηρισμού *Ὀλύμπιος*, που αποδιδόταν στον Περικλή. Ο συγγραφέας παραπέμπει, για άλλη μία φορά, στον Αριστοφάνη, ωστόσο επιχειρεί να αποδείξει ότι ο προσδιορισμός τούτος δύναται να

¹⁸⁹ Πβ. Θουκ. 1.115.1 και 4.21.3.

¹⁹⁰ Βλ. Θουκ. 4.3-23 και 26-41.

¹⁹¹ Ενδιαφέρουσα εδώ η θέση του Αιλίου, αφού διατείνεται ότι ο Περικλής δεν θα ευεργετούσε μόνο τους Αθηναίους, αλλά όλους τους Έλληνες.

έχει και θετική χροιά.¹⁹² Ο λόγος είναι ότι κατά την διάρκεια της ηγεσίας του η Αθήνα έγινε σπουδαιότατη, ενώ ο ίδιος ποτέ δεν κολάκεψε τους Αθηναίους. Ουσιαστικά, ο Αριστείδης εννοεί ότι η προηγηθείσα ανάλυσή του δικαιώνει τον χαρακτηρισμό *Όλύμπιος*, που αποδίδεται στον τρανό πολιτικό άνδρα. Το τελικό συμπέρασμα είναι ότι ούτε ο Περικλής κολάκεψε τους Αθηναίους, ούτε εκείνοι τον ίδιο, αφού οι συμπολίτες του βλέποντας έναν άνθρωπο ικανότατο και στο *λέγειν* και στο *πράττειν*, ανώτερο από τους υπόλοιπους και, μάλιστα, καθόλου δουλοπρεπή και υποχωρητικό, *ἔπαθόν τι Όμηρικὸν καὶ παραπλήσιον αὐτὸν τοῖς θεοῖς ἐνόμισαν* (126).

---

¹⁹² Βλ. Αρ. *Αχαρν.* 530: *ἐντεῦθεν ὄργῃ Περικλέης οὐλύμπιος*. Το αριστοφανικό νόημα έχει ξεκάθαρα σκωπτικό χαρακτήρα, αφού ο παραλληλισμός με τον Δία παραπέμπει σε τυραννικές βλέψεις. Οι Αθηναίοι, όπως είναι γνωστό, είχαν λόγους να φοβούνται την ενδεχόμενη εμφάνιση ενός μονάρχη. Ενδεικτικά, ας αναφέρουμε τα εξής: (1) η Αγαρίστη, πριν γεννήσει τον Περικλή, είδε στον ύπνο της πως γέννησε λιοντάρι. Την ηρωδοτεία αυτή ιστορία αναπαράγει και ο Πλούταρχος στον *Περικλ.* 3.2. Για τον σχολιασμό των παραπάνω βλ. Stadter (1989) 64: «P. found this dream in Hdt. 6.131.2: [Αγαρίστη] ἔγκυος ἐοῦσα εἶδε ὄψιν ἐν τῷ ὕπνῳ, ἐδόκεε δὲ λέοντα τεκεῖν· καὶ μετ' ὀλίγας ἡμέρας τίκει Περικλέα Ξανθίππῳ. The lion is an image for a tyrant or strong man in the city: cf. Hdt. 5.92.3 (Cypselus of Corinth); Ar. *Knights* 1037 (Cleon), *Frogs* 1431 (Alcibiades)». (2) Εθεωρείτο από πολλούς πως ο Περικλής έμοιαζε στην όψη και την φωνή με τον Πεισίστρατο, ενώ, πέρα από αυτά, είχε μεγάλη περιουσία και φίλους γνωστούς στον πολιτικό στίβο. Βλ. Πλουτ. *Περικλ.* 7.1: *ὁ δὲ Περικλῆς νέος μὲν ὦν σφόδρα τὸν δῆμον εὐλαβεῖτο. καὶ γὰρ ἐδόκει Πεισιστράτῳ τῷ τυράννῳ τὸ εἶδος ἐμπερῆς εἶναι, τὴν τε φωνὴν ἠδεῖαν οὖσαν αὐτοῦ καὶ τὴν γλῶτταν εὐτροχον ἐν τῷ διαλέγεσθαι καὶ ταχεῖαν οἱ σφόδρα γέροντες ἐξεπλήττοντο πρὸς τὴν ὁμοίότητα. πλοῦτου δὲ καὶ γένους προσόντος αὐτῷ λαμπροῦ καὶ φίλων οἱ πλεῖστον ἠδύναντο, φοβούμενος ἐξοστρακισθῆναι, τῶν μὲν πολιτικῶν οὐδὲν ἔπραττεν, ἐν δὲ ταῖς στρατείαις ἀνὴρ ἀγαθὸς ἦν καὶ φιλοκίνδυνος*. Όλα αυτά ήταν παράξενες συμπτώσεις για τους Αθηναίους, οι οποίοι δεν επρόκειτο να ανεχθούν έναν αυταρχικό ηγέτη σε περίπτωση που επιβεβαιώνονταν οι υποψίες τους.

Ίσως, πάντως, ο αριστοφανικός χαρακτηρισμός να είχε αποδοθεί και σοβαρά και κολακευτικά στον Περικλή από τους συγχρόνους του και αυτήν την παράδοση να διασώζει ο Αριστείδης.

3.3 Συμπεράσματα περί του Αριστείδη

Ποια είναι, λοιπόν, τα συμπεράσματα που προκύπτουν μετά την ολοκλήρωση των κεφαλαίων, που ασχολήθηκαν με τον Αίλιο Αριστείδη; Ο εξέχων αυτός εκπρόσωπος της Δεύτερης σοφιστικής αναλαμβάνει την πρωτοβουλία να απαντήσει στις πλατωνικές μομφές κατά του Περικλέους. Το πράττει αποτελεσματικά ή αποτυγχάνει; Τα πορίσματα που μπορούν να εξαχθούν από την μελέτη μας είναι τα εξής: (1) Ο Αίλιος εντοπίζει καίριες πλατωνικές αντιφάσεις και τις ανατρέπει επιτυχώς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η πλατωνική θέση ότι ο Περικλής απέτυχε στην πολιτική του καριέρα, επειδή οι συμπολίτες του τον καταδίκασαν σε πρόστιμο. Παράλληλα, όμως, επαινείται ο Αριστείδης ο δίκαιος χωρίς να επισημαίνεται ότι εξοστρακίστηκε, δηλαδή και εκείνος βίωσε την οργή του λαού. Το πλατωνικό λογικό σφάλμα είναι εμφανές. (2) Ο Αίλιος, παρόλο που συχνά αναιρεί το πλατωνικό σκεπτικό, τείνει, πολλές φορές, να το ερμηνεύει τελείως λογικά, για να εξυπηρετηθεί η επιχειρηματολογία του. Είτε, δηλαδή, αδυνατεί να διεισδύσει στο βαθύτερο φιλοσοφικό νόημα, είτε το παρακάμπτει σκοπίμως, για να μην δημιουργηθεί πρόβλημα στην συλλογιστική του. Ενδεικτικά αναφέρουμε την κυριολεκτική ερμηνεία του *Μενέξενου* ως προς τον έπαινο του Περικλή και την άποψη ότι ο Πλάτων μισθοδοτεί τους άρχοντες της ιδανικής πολιτείας χωρίς, όμως, να λαμβάνεται κατά νου από τον Αριστείδη η φιλοσοφική διάσταση της αμοιβής αυτής. (3) Ο Αίλιος βασίζεται, μεν, στον Θουκυδίδη, την πιο αξιόπιστη ιστορική πηγή, ωστόσο, σε πολλές περιπτώσεις, η συγγραφή του θυμίζει την πλουτάρχεια ηθογράφηση του Περικλέους. Είναι εμφανές εξ αρχής ότι η υπερασπιστική του γραμμή θα ευνοήσει ανεπιφύλακτα τον Περικλή. Δεν αμφισβητείται, βεβαίως, η ιστορικότητα των γεγονότων που παρουσιάζονται, αλλά ο συγγραφέας όφειλε να πραγματοποιήσει μια πιο εξονυχιστική και αντικειμενική εξέταση. Πάντως, εύστοχα σχολιάζει την αδιαφορία του Πλάτωνος για ιστορικά τεκταινόμενα, των οποίων η εγκυρότητα είναι αποδεδειγμένη. (4) Ο Αίλιος δεν αξιοποιεί όλες τις διαθέσιμες κωμικές πηγές, κάτι που, βεβαίως, δεν θα λειτουργούσε υπέρ των θέσεων που επιθυμεί να αποδείξει. Ωστόσο, ακόμα και αυτές που χρησιμοποιεί προσπαθεί να τις αντιστρέψει νοηματικά και να υποστηρίξει ότι εγκωμιάζουν τον Περικλή, ενώ στην ουσία τον κακολογούν. Όπως, δηλαδή, έπραξε και με πλατωνικά χωρία, έτσι και στην περίπτωση της κωμωδίας δεν πραγματοποιεί ερμηνευτική εμβάθυνση.

Τελικά Συμπεράσματα

Μετά την ολοκλήρωση της παραπάνω ερευνητικής προσέγγισης, η οποία είχε σκοπό να συμβάλει στον γνωστικό εμπλουτισμό του ζητήματος που σχετίζεται με την κριτική του Περικλή στην αρχαιότητα, είμαστε σε θέση να προβούμε σε μερικές τελικές διευκρινίσεις εν είδει συμπερασματικών αποφάνσεων. Στόχος μας υπήρξε να παρουσιάσουμε διεξοδικά την συνολική αποτίμηση της προσωπικότητας του Περικλή από τον Πλάτωνα και να την συγκρίνουμε με την εικόνα που παρουσιάζει ο Αριστείδης, ώστε μέσω των διαφορών φιλοσοφίας και ρητορικής, δύο διαφορετικών σχολών, να εμπλουτιστεί η γνώση μας για την αντιμετώπιση του Περικλή στην αρχαιότητα.

Όπως, λοιπόν, είδαμε και στα προηγούμενα κεφάλαια, ο Πλάτων στις περισσότερες περιπτώσεις εκφράζει αρνητικές κρίσεις για τον Περικλή. Κατακεραυνώνεται η μέθοδος της πολιτικής του διακυβέρνησης, ενώ επισημαίνεται ρητώς ότι δεν κατόρθωσε να διαπαιδαγωγήσει τους Αθηναίους και να «μορφώσει» τις ψυχές τους. Το μόνο που του αναγνωρίζεται (και τούτο όχι πάντοτε) είναι η ρητορική του δεινότητα. Η παραπάνω, φυσικά, στάση είναι δείγμα ασυνέπειας εκ μέρους του φιλοσόφου, αφού δεν υπάρχει γραμμική πορεία στην κριτική του Περικλή, καθώς ο πολιτικός άνδρας άλλες φορές επαινείται και άλλες απορρίπτεται. Ο Περικλής, μια χαρισματική ρητορική φύση, παρέλαβε μια ιμπεριαλιστική Αθήνα, τις ηδονιστικές ορμές της οποίας διόγκωσε υπερβολικά, αντί να τις περιορίσει παρεξηγώντας, έτσι, τον αληθινό σκοπό της πολιτικής τέχνης.

Ο Αίλιος Αριστείδης, αντιθέτως, αποτίει φόρο τιμής στον Περικλή υπερασπιζόμενος σθεναρά τις πολιτικές του επιλογές, το ρητορικό του ταλέντο και, φυσικά, την ηθική ποιότητα της προσωπικότητάς του. Η στάση του είναι προϊόν ειλικρινούς εγκωμίου και καταβάλλεται προσπάθεια να αποκατασταθεί το κύρος του φημισμένου πολιτικού ανδρός μέσα από την απόπειρα του συγγραφέα να εντοπιστούν οι πλατωνικές αντιφάσεις και βήμα βήμα να ανασκευαστούν. Φυσικά, ο Αίλιος μέσα από την ρητορική και πολιτική αθώωση του Περικλέους επιδιώκει να υπερασπιστεί και την ίδια την ρητορική ως τέχνη, η οποία χάρη στον συγγραφέα ορθώνει το «ανάστημά» της και ανατρέπει τις μομφές της φιλοσοφίας.

Το βαθύτερο, όμως, νόημα των παραπάνω διαπιστώσεων είναι πως, τελικά, αυτή η κειμενική σχέση ανάμεσα στον Πλάτωνα και τον Αίλιο αναδεικνύει και την ανόμοια οπτική δύο διαφορετικών μεταξύ τους σχολών, δηλαδή της φιλοσοφίας και

της ρητορικής, ως προς το ζήτημα της αντιμετώπισης του Περικλή. Ο φημισμένος πολιτικός ηγέτης αποκτά κυρίαρχη θέση στην μεταξύ τους αντιπαλότητα. Η πρώτη, με εκπρόσωπο τον Πλάτωνα, τον χρησιμοποιεί ως παράδειγμα αδαούς πολιτικού, ο οποίος καθοδήγησε λανθασμένα τους πολίτες και, έτσι, αιτιολογείται ο ηθικός αμοραλισμός της Αθήνας. Η δεύτερη, με εκπρόσωπο τον Αριστείδη, τον εξυψώνει σε πρότυπο πολιτικού ανδρός, που συνδύαζε θεωρητική διακήρυξη και έμπρακτη εφαρμογή. Η φιλοσοφία δίνει έμφαση στην αλληλουχία των συλλογισμών αδιαφορώντας για την ιστορία, ενώ η ρητορική αποκαλύπτει την ασυνέπεια ορισμένων φιλοσοφικών θέσεων, υποστηρίζει τις κρίσεις της με παραπομπές σε ιστορικά γεγονότα, αλλά αδυνατεί να κατανοήσει τα κίνητρα της φιλοσοφίας και το βάθος των ερμηνειών της.

Είναι ενδεικτικό ότι ο φιλοσοφικός ιδεαλισμός του Πλάτωνος αδιαφορεί σκόπιμα για σημαντικές ιστορικές αναφορές και εξετάζει αν ο πολιτικός άνδρας ανταποκρίνεται σε συγκεκριμένες θεωρητικές αρχές, που έχουν θεσπιστεί πρωτίτερα στον εκάστοτε διάλογο. Η πορεία μιας κοινωνίας δεν πρέπει να εναπόκειται στην τύχη, αλλά στην επιστημονική γνώση. Συν τοις άλλοις, η άποψη του Πλάτωνος για τον Περικλή δεν δύναται να νοηθεί ξεχωριστά από τις θέσεις του για την δημοκρατία και την ρητορική, διότι όλα αυτά είναι συνάλληλα μεταξύ τους στοιχεία. Ο Αίλιος, αντιθέτως, δεν δέχεται αυτήν την απολυτότητα και επιχειρεί μέσω καταγεγραμμένων γεγονότων (τα οποία συχνά σκοπίμως παρερμηνεύει ρητορικά, για να εξυπηρετηθεί η επιχειρηματολογία του) να εξηγήσει τα πράγματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Αριστείδης υποστηρίζει πως ο Περικλής κατόρθωσε, τουλάχιστον, να καθυστερήσει την εκδήλωση της ασθένειας των πολιτών, δηλαδή ο λαός ξεπέρασε τα όρια μετά τον θάνατό του. Ο Πλάτων, αντιθέτως, αδιαφορεί για το μικρότερο δυνατό κακό και ενδιαφέρεται για το μεγαλύτερο δυνατό καλό. Ο φιλόσοφος – γιατρός δεν ανακουφίζει τα συμπτώματα, αλλά προλαμβάνει και μεριμνά για το πώς δεν θα εμφανιστούν καθόλου. Η θέση αυτή αιτιολογεί επαρκώς τον λόγο που ο Πλάτων λοιδορεί τον Περικλή, καθώς ο μελλοντοτροπισμός της πλατωνικής κριτικής θέτει ιδεαλιστικές προϋποθέσεις, ώστε να θεωρηθεί κάποιος άξιος πολιτικός άρχων. Εν συνόψει, η φιλοσοφία χρησιμοποιεί τον Περικλή ως αρνητικό παράδειγμα αδιαφορώντας για την θετική του συμβολή, ενώ η ρητορική ισχυρίζεται πως κάποια ελάχιστα σφάλματα δεν μπορούν να αμαυρώσουν την συνολική εικόνα και την σπουδαία συνεισφορά του. Εν ολίγοις, η φιλοσοφία εξετάζει το δυνητικώς

πραγματοποιησιμο, ενώ η ρητορική δίνει έμφαση στα θετικά αποτελέσματα του όντως πραχθέντος.

Είναι, πάντως, χαρακτηριστικό ότι και οι δύο σχολές παρουσιάζουν μία ομοιότητα: αναδεικνύουν τον Περικλή σε πρωταγωνιστική μορφή της αθηναϊκής κοινωνίας. Η μεν φιλοσοφία λόγω του ιδεαλιστικού προσανατολισμού της τον θεωρεί υπεύθυνο όχι μόνο για τα δεινά που έλαβαν χώρα κατά την διάρκεια της ηγεσίας του, αλλά και για όσα επακολούθησαν, η δε ρητορική τον αθώνει πλήρως και τον ανακηρύσσει μέγιστο πολιτικό, υπεύθυνο για κάθε θετική εξέλιξη. Και στις δύο περιπτώσεις η αδιαμφισβήτητη υπαιτιότητα του υιού της Αγαρίστης για όλες τις εξελίξεις είναι γεγονός, είτε αυτή η κυριαρχία στα αθηναϊκά πολιτικά δρώμενα έχει θετική είτε αρνητική χροιά. Πρόκειται, δηλαδή, για την συνήθη πρακτική των συγγραφέων να αποδίδουν τα πάντα σε μία προσωπικότητα, κατά κύριο λόγο την πιο φημισμένη, ακόμα και αν αυτή δεν είχε την πιο καθοριστική συνεισφορά σε όλες τις ιστορικές εξελίξεις. Ο τρόπος, όμως, με τον οποίον γίνεται κατανοητή από τις δύο πλευρές η συμβολή του ανδρός είναι και αυτός που δεικνύει την διαφορετικότητα στην προσέγγιση των δύο σχολών. Πάντως, η τάση τους αυτή για πλήρη απόδοση ευθυνών ή ανεπιφύλακτη υπεράσπιση δεν έρχεται σε αντίθεση με την γενικότερη στάση της αρχαιότητας απέναντι στον Περικλή, αφού τόσο ο Θουκυδίδης και ο Πλούταρχος, όσο και η κωμωδία, ακολουθούν παρόμοια τακτική αναδεικνύοντας τον υιό του Ξανθίππου σε επιβλητική φυσιογνωμία. Αυτό, άλλωστε, είναι και το βαρύ φορτίο που πρέπει να σηκώνουν στους ώμους τους οι διακεκριμένοι άνδρες, δηλαδή να επωμίζονται την πλήρη ευθύνη για κάθε θετική ή αρνητική έκβαση των πάσης φύσεως εξελίξεων στους κόλπους μιας κοινωνίας.

Βιβλιογραφία

- Αναστασόπουλος, Στ. Χ. 2017. «Ο Αγώνας των Ποιητών στους *Βατράχους* του Αριστοφάνη και οι Ιστορίες για Αγώνες Ποιητών ή Σοφών στον Αρχαίο Κόσμο», *Carpe Diem* 2/2, 69-130.
- Andresen, C. v., Erbse, H., Gigon, O., Schefold, K., Stroheker, K. F., Zinn, E., 1965. *Lexicon der Alten Welt*, Zürich – Stuttgart.
- Andrews, J. A. 2004. «Pericles on the Athenian Constitution (Thuc. 2.37)», *The American Journal of Philology* 125, 539-561.
- Asmis, E. 1986. «'Psychagogia' in Plato's 'Phaedrus'», *Illinois Classical Studies* 11, 153-172.
- Αθανασάτος, Κ. Π. 2001. *Πλάτων. Ειρωνικός και Σατιρικός Φιλόσοφος*, Αθήνα.
- Azoulay, V. 2015. *Περικλής. Η Αθηναϊκή Δημοκρατία υπό τη δοκιμασία του μεγάλου ανδρός*, μετάφρ. Δ. Δημακόπουλος, Αθήνα.
- Μπάλλα, Χ. 1997. *Πλατωνική Πειθώ*, Αθήνα.
- Μπάρμπας, Ι. Α. 2002. *Θουκυδίδης. Περικλέους Επιτάφιος*, Θεσσαλονίκη.
- Behr, C. A. 1978. *P. Aelii Aristidis. Opera Quae Exstant Omnia*, τόμ. 1, Leiden.
- Behr, C. A. 1986. *P. Aelius Aristides. The Complete Works*, τόμ. 1, Leiden.
- Belfiore, E. 2006. «Dancing with the Gods: The Myth of the Chariot in Plato's 'Phaedrus'», *The American Journal of Philology* 127, 185-217.
- Benardete, S. 1991. *The Rhetoric of Morality and Philosophy: Plato's Gorgias and Phaedrus*, Chicago.
- Berndt, T. 1881. *De Ironia Menexeni Platonici*, Münster.
- Bormann, K. 2006. *Πλάτων*, μετάφρ. Ι. Γ. Καλογεράκος, Αθήνα.
- Boulanger, A. 1923. *Aelius Aristide et la sophistique dans la province d'Asie au IIe siècle de notre ère*, Paris.
- Brady, M. 2002. «A Platonic Defense of Rhetoric», *Mediterranean Studies* 11, 1-18.
- Brandwood, L. 1990. *The Chronology of Plato's Dialogues*, Cambridge.
- Breebaart, A. B. 1971. «Plutarch and the Political Development of Pericles», *Mnemosyne*^{4th Series} 24, 260-272.
- Burnet, I. 1903. *Platonis Opera*, τόμ. 3, Oxford (OCT).
- Burnet, I. 1968. *Platonis Opera*, τόμ. 2, Oxford (OCT).

- Cartwright, D. 1997. *A Historical Commentary on Thucydides. A Companion to Rex Warner's Penguin Translation*, Ann Arbor.
- Chambers, M. H. 1957. «Thucydides and Pericles», *Harvard Studies in Classical Philology* 62, 79-92.
- Collins, S. D. & Stauffer, D. 1999. «The Challenge of Plato's 'Menexenus'», *The Review of Politics* 61, 85-115.
- Croiset, A. & Bodin, L. 1949. *Platon. Oeuvres Completes*, Tome III – 2e Partie, Paris (Les Belles Lettres).
- De Vries, G. J. 1969. *A Commentary on the Phaedrus of Plato*, Amsterdam.
- Dodds, E. R. 1959. *Plato. Gorgias*, Oxford.
- Dueso, J. S. 1994. «Retórica y Dialéctica: la disputa sobre la unidad del Fedro», *L'Antiquité Classique* 63, 231-236.
- Edmunds, L. & Martin, R. 1977. «Thucydides 2.65.8: ελευθερως», *Harvard Studies in Classical Philology* 81, 187-193.
- Γεωργοπαπαδάκος, Α. 1999. *Θουκυδίδη Ιστορία. Τα κυριότερα μέρη από το έργο*, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη.
- Γιατρομανωλάκης, Γ. 2012. *Αίλιος Αριστείδης. Ιεροί Λόγοι*, Αθήνα.
- Harris, E. M. 1992. «Pericles' Praise of Athenian Democracy Thucydides 2.37.1», *Harvard Studies in Classical Philology* 94, 157-167.
- Haskins, E. V. 2005. «Philosophy, Rhetoric, and Cultural Memory: Rereading Plato's 'Menexenus' and Isocrates' 'Panegyricus'», *Rhetoric Society Quarterly* 35, 25-45.
- Henderson, M. M. 1975. «Plato's 'Menexenus' and the Distortion of History», *Acta Classica* 18, 25-46.
- Hornblower, S. 1991. *A Commentary on Thucydides*, Vol. 1, Oxford.
- Irwin, T. 1979². *Plato. Gorgias*, Oxford.
- Jones, H. S. & Powell, J. E. 1900¹⁴. *Thucydidis Historiae*, τόμ. 1-2, Great Britain (OCT).
- Kagan, D. 1986. *The Great Dialogue: The History of Greek Political Thought from Homer to Polybius*, Westport.
- Kahn, C. H. 1963. «Plato's Funeral Oration: The Motive of the Menexenus», *Classical Philology* 58, 220-234.
- Κακριδής, Ι. Θ. 1998. *Ερμηνευτικά σχόλια στον επιτάφιο του Θουκυδίδη*, Αθήνα.
- Καραδήμας, Δ. 2016. *Αίλιου Αριστείδη. Πρὸς Πλάτωνα Ὑπὲρ Ῥητορικῆς*, Αθήνα.

- Kassel, R. & Austin, C. 1983-2001. *Poetae Comici Graeci*, τόμ. 1-8, Berlin.
- Kastely, J. L. 1991. «In Defence of Plato's Gorgias», *Modern Language Association* 106, 96-109.
- Klosko, G. 1983. «The Insufficiency of Reason in Plato's Gorgias», *The Western Political Quarterly* 36, 579-595.
- Koritansky, J. C. 1987. «Socratic Rhetoric and Socratic Wisdom in Plato's Phaedrus», *Interpretation* 15, 29-53.
- Κούκη, Ε. 2012. *Αίλιος Αριστείδης: Ιεροί Λόγοι. Σώμα και γλώσσα στα όνειρα ενός ρήτορα*, Αθήνα.
- Κουμάκης, Γ. Χ. 2008. *Πολίτευμα και Ήθος. Η διαλεκτική και τα «άγραφα δόγματα» κατά Πλάτωνα*, Αθήνα.
- Κουρτεσίδης, Η. Δ. 1993. *Θουκυδίδου Ξυγγραφή. Ο Περικλέους Επιτάφιος*, Θεσσαλονίκη.
- Marshall, M. & Bilsborough, S. A. 2010. «The 'Republic's' Ambiguous Democracy», *History of Philosophy Quarterly* 27, 301-316.
- Μιστριώτης, Γ. 1904. *Θουκυδίδου Ξυγγραφή*, τόμ. 2, Αθήνα.
- Monoson, S. S. 1998. «Remembering Pericles: The Political and Theoretical Import of Plato's Menexenus», *Political Theory* 26, 489-513.
- Oliver, J. H. 1955. «Praise Of Periclean Athens As A Mixed Constitution», *Rheinisches Museum für Philologie*^{Neu Folge} 98, 37-40.
- Παπαθωμάς, Α. 2016. *Βίαιος Διδάσκαλος. Η παθολογία του πολέμου και της δύναμης στον Θουκυδίδη*, Αθήνα.
- Pappas, N. & Zelcer, M. 2015. *Politics and Philosophy in Plato's Menexenus. Education and Rhetoric, Myth and History*, London and New York.
- Pernot, L. 1993. *La rhétorique de l' éloge dans le monde gréco-romain*, Paris.
- Πετράκης, Ι. 2008. *Πλάτων. Μένων*, Αθήνα.
- Quimby, R. W. 1974. «The Growth of Plato's Perception of Rhetoric», *Philosophy and Rhetoric* 7, 71-79.
- Raaflaub, K. A. 2011. «Δημοκρατία και Ολιγαρχία στον Θουκυδίδη», στο Α. Ρεγκάκος και Χ. Τσαγγάλης (επιμ.), *Brill's Companion to Thucydides. Τριάντα δύο μελέτες για τον Θουκυδίδη*, Θεσσαλονίκη, 191-226.
- Race, W. H. 1979. «Shame in Plato's Gorgias», *The Classical Journal* 74, 197-202.
- Ράιος, Δ. Κ. 2014². *Ελληνική Γραμματεία των Αυτοκρατορικών Χρόνων*, Ιωάννινα.

- Ramsey, R. E. 1999. «A Hybrid Technê of the Soul?: Thoughts on the Relation between Philosophy and Rhetoric in Gorgias and Phaedrus», *Rhetoric Review* 17, 247-262.
- Romilly, J. De. 2000². *Ο Θουκυδίδης και ο Αθηναϊκός Ιμπεριαλισμός. Η σκέψη του ιστορικού και η γένεση του έργου*, μετάφρ. Α. Στεφάνου, Αθήνα.
- Rowe, C. 2007. *Plato and the Art of Philosophical Writing*, USA.
- Rusten, J. S. 1989. *Thucydides. The Peloponnesian War*, τόμ. 2, Cambridge.
- Ryle, G. 1966. *Plato's Progress*, Cambridge.
- Santas, G. 2001. «Plato's Criticism of the "Democratic Man" in the "Republic"», *The Journal of Ethics* 5, 57-71.
- Saxonhouse, A. W. 1998. «Democracy, Equality and Eidê: A Radical View from Book 8 of Plato's Republic», *The American Political Science Review* 92, 273-283.
- Scott, D. 2000. «Plato's Critique of the Democratic Character», *Phronesis* 45, 19-37.
- Seung, T. K. 1996. *Plato Rediscovered: Human Value and Social Order*, Lanham.
- Sicking, C. M. J. 1995. «The General Purport of Pericles' Funeral Oration and Last Speech», *Hermes* 123, 404-425.
- Σκουτερόπουλος, Ν. Μ. 2015. *Πλάτων, Φαῖδρος*, Αθήνα.
- Stadter, P. A. 1989. *A Commentary on Plutarch's Pericles*, Chapel Hill and London.
- Stadter, P. A. 1991. «Pericles Among the Intellectuals», *Illinois Classical Studies* 16, 111-124.
- Stallbaum, G. 1857². *Platonis Opera Omnia*, τόμ. 4, *Menexenus*, Gothae – Erfordiae.
- Stauffer, D. 2006². *The Unity of Plato's Gorgias. Rhetoric, Justice, And The Philosophic Life*, Cambridge.
- Συκουτρής, Ι. 2005. *Πλάτωνος Συμπόσιον*, Αθήνα.
- Taylor, A. E. 2009. *Πλάτων. Ο άνθρωπος και το έργο του*, μετάφρ. Ι. Αρζόγλου, Αθήνα.
- Θεοδωρακόπουλος, Ι. 1948⁷. *Πλάτωνος Φαῖδρος*, Αθήνα.
- Θεοδωρακόπουλος, Ι. Ν. 1941⁵. *Εισαγωγή στον Πλάτωνα*, Αθήνα.
- Trivigno, F. V. 2009. «The Rhetoric of Parody in Plato's Menexenus», *Philosophy & Rhetoric* 42, 29-58.

- Tsitsiridis, S. 1998. *Platons Menexenos. Einleitung, Text und Kommentar*, Stuttgart und Leipzig.
- Βαβούρας, Η. 2008. *Πλάτων, Γοργίας*, Θεσσαλονίκη.
- Βερτουδάκης, Β. Π. 2016. Βιβλιοκρισία στο Azoulay, V. 2015. Περικλής. *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία υπό τη δοκιμασία του μεγάλου ανδρός*, μεταφρ. Δ. Δημακόπουλος, Αθήνα, *The Athens Review of books* 70, 18-20.
- Vlastos, G. 1994. «Ίσονομία Πολιτική», στο G. Vlastos (επίμ.), *Πλατωνικές Μελέτες*, μετάφρ. Ι. Αρζόγλου, Αθήνα, 243-294.
- Werner, D. 2010. «Rhetoric And Philosophy in Plato's 'Phaedrus'», *Greece & Rome*^{2nd Series} 57, 21-46.
- Westlake, H. D. 1968. *Individuals in Thucydides*, Cambridge.
- Wilamowitz-Moellendorff, U. von. 1925. «Der Rhetor Aristeides», *Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften* 28, 333-353.

